

UTTARA RÁMACHARITĀ.

A SANSKRIT DRAMA

BY

BHĀVĀBHŪTI.

EDITED AT THE REQUEST OF

EDWARD B. COWELL, M. A.

Principal of the Sanskrit College of Bengal,

BY

PREMACHANDRA TARKABĀGĪSĀ,

PROFESSOR OF RHETORIC IN THAT INSTITUTION.

WITH A SHORT COMMENTARY.

Calcutta :

PRINTED AT THE BANGALA PRESS.

1862.

RMIC LIBRARY	
Acc No	95,498
Classif.	891.22
	BHA
	13.1.77
St.	b
	OK
Cat	OK
By Card	Dlg.
Checked	474

उत्तररामचरितम् ।

नाम

नाटकं ।

—०() ()०—

महाकविश्रीभवभूतिविरचितं ।

—०*०—

श्रीमिश्रचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यकृत

संक्षिप्तटीकासहितं ।

—००—

संस्कृतपीठमालाध्यक्ष

श्रीगुप्तकाशोपशशास्त्रेयस्वामिन्या ।

कलिकाता ।

वाङ्मालायाम् मुद्रितम् ।

प्रकाश्याः १७८३ । सं १८६२ ।

NOTICE.

The Sanskrit College edition of Sakuntalá (published in 1860) having been favourably received in Europe as well as in this country, I have been encouraged to continue the series by the publication of the Uttara Ráma Charita.

This drama was printed in Calcutta in 1830, under the authority of the Committee of Public Instruction, but that edition has long since ceased to be procurable.

The present edition has been prepared (like that of the Sakuntalá) by Pundit Prema Chandra Tarkabágisa, the Professor of Rhetoric in the Sanskrit College of Calcutta; and he has compared the former printed text with two manuscripts, one procured from Benares, the other in the Telingana character, lent to me by Pundit Lingam Lakshmoji of Vijayanagaram. Several errors have in this way been corrected and some preferable readings adopted. As an example I would only mention the change introduced in the 7th line of the second page, where the unintelligible reading of the old edition is very happily altered to

एषोऽहं कार्यवशादायोधिकस्तदानीन्तनश्च संवृत्तः ।

The Pundit has also added a short commentary, similar to that printed with the Sakuntalá, and I

do not doubt that this will be particularly acceptable, as the only commentary on the Drama, which has fallen in my way, is a very inferior performance.*

EDWD. B. COWELL,
Principal Sanskrit College.

Calcutta,
March 20th, 1862.

}

* Written by Bhadra Náráyana ; there is a M. S. of it in the Sanskrit College Library (No. 93.)

विज्ञापनी ।

—०(१)*०—

उत्तररामचरितं नाम नाटकमिदं सुविख्यातकवित्वकीर्तिना श्रीभवभूतिनाम्ना महाकविना विरचितं, स किल विदर्भविषयवर्तिनि यद्मनगरनाम्नि नगरे काश्यपकुंभतिलकाम्नीलकण्ठनामकाष्ट्रेऽपि यद्विजोत्तमादुदभूत्, भोजप्रबन्धादिप्रबन्धालोचनया विज्ञातमिदं, यदसौ महाकविर्धरानगरीपतेर्भोजभूभुजः कान्यकुब्जेऽश्वरस्य च यशोवर्त्मणः समाजे सामाजिकप्रधानतां प्रपेदे, दृश्यन्ते चास्य मालतीमाधवमहावीरचरितोत्तररामचरिताभिधेयाः सहृदयहृदयबन्धास्त्रयः प्रबन्धाः । ततश्च तत्कृतमेतन्नटकमितोऽर्वाक् सहस्रतमादपि संवत्सरात्पूर्वं सम्भूतमिति सम्भाष्यते । नाटके चास्मिन् कथनानुप्राणितो विप्रलम्भशृङ्गाररसः प्रधानं, स च प्रसाद, वस्तुस्वभावस्तुट्वादिगुणगुम्फितैरलङ्कारालङ्कृतैश्च तैस्तैः पदपदार्थैरेवमुद्दीपितः येन सद्यश्च विद्वज्जनाः कामपि काव्यजर्जरां लोकोत्तरचमत्कारसारां निर्दृष्टिमनुभवन्ति ।

पूर्वोच्चास्मिन् प्रदेशे विरलप्रचारस्यास्य पुस्तकमेकं संस्कृतविद्यैकपक्षपातिना श्रीमद्रुद्रसदनसाहेबेन कुतश्चिदानीय मुद्रया बज्रलोकतं, तच्च शोधितमप्यन्तरान्तरा परिशुद्धिविरहितमसङ्कृतञ्चासीत् ।

संप्रति कश्चिकातासंस्कृतविद्यामन्दिराधिपतिना मतिमतां

प्रवीणैः श्रीमता काञ्चोराण्साहेबेनाम्नादिदेवतः कतिचित्
द्रुसकान्यागव्य संक्षिप्तटीकाकरणपुरःसरतत्परिज्ञोघनावाहमा
दिष्टः । मया च तदाईश्वरश्रवणेन यथाप्रति तत्सर्वमनुष्ठितम् ।

सोऽहं संप्रति सहृदयधुरीणान् सधिनयमनुबन्धे, विधीयतां
भवद्विरच समाहरः, प्रयातु च मे प्रयासः सफलतामिति ।

श्रीप्रेमचन्द्र शर्मा

उत्तररामचरितम्

नाम

नाटकम् ।

इदं कविभ्यः पूर्वैभ्योनमोवाकं प्रशास्त्रहे ।

विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥ *

नान्द्यन्ते † सूत्रधारः ।

* पूर्वैभ्यः कविभ्योवाल्मीक्यादिभ्यः नमोवाकं नमउक्ता । वैदि-
कोऽयं प्रयोगः क्लाणमन्तः चस्य कादेःशब्दान्दसः । नमस्कारस्य
वाकोवचनं यत्र तद्यथा तथेति क्रियाविशेषणं वा नमस्कारस्य
काधिकवाचिकमानसिकत्वेन त्रिरूपतया वाचिकं नमस्कारं ह्य-
वेत्यर्थः । इदं वक्ष्यमाणं प्रशास्त्रहे प्रार्थयामहे । इदं पदस्य प्रति-
पाद्यमाह विन्देमेति वयं वाचं देवतां विन्देम सभेमहि, वाचः
तथं देवतात्वमिति विशेषणाभ्यामुपपादयति, अमृतां नित्यां, श-
ब्देनित्यइति मीमांसकाः । तथा आत्मनेब्रह्मणः कलामं शभूताम्
नित्याद्यपि देवता नित्याब्रह्मणोऽशभूताम् । अमृतां रसवतीमिति
अमृतात्त्वामिति च केचित् । कविभ्यइत्यत्र गुरुभ्यइति क्वचित्पाठः ।
† नान्द्यन्तइति नान्दीशब्दणं यथा भरते । देवद्विजन्तपादी-
नामाशीर्वादपरायणा । नन्दन्ति देवतायस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकी-
र्तिता । अन्यत्रच, देवद्विजन्तपादीनामाशीर्वन्दनपूर्विका । नान्दी
शब्दात् बुधैर्यत्नात्प्रमस्कारेण संयुतेति ।

अलमतिविस्तरेण । अद्य खलु भगवतः कालप्रियनाथस्य *
 यात्रायामार्यमिश्रान् † विज्ञापयामि, एवमत्रभवन्तोविदां
 कुर्वन्तु ‡ अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यपः श्रीकण्ठपदला
 ञ्कनो § भवभूतिर्नाम ।

यं ब्राह्मणमियं देवो वाग्मश्वेवानुवर्त्तते ।

उत्तरं रामचरितं तन्मणीतं प्रयोच्यते ॥ १॥

एषोऽहं कार्यवशादायोधिकस्तदानीन्तनश्च संवृत्तः ।**
 समन्तादवलोक्य । भो भो यदि तावदत्रभवतः पौलस्त्य
 कुलधूमकेतोर्महाराजरामस्यायमभिषेकसमयोरान्दिन्दिवमसं-

* काशप्रियनाथस्य उज्जयिनीस्थमहाकालाभिधानस्य शिव-
 लिङ्गस्य ।

† आर्यमिश्रान् सामाजिकश्रेष्ठान् ।

‡ विदांकुर्वन्तु, जानन्तु वेत्तेर्लोटा आम् ।

§ श्रीकण्ठपदलाञ्कनः श्रीकण्ठपदोपाधिकः ।

१॥ ब्राह्मणमित्यत्र ब्रह्माण्डमिति क्वचित्पाठः, तत्र ब्रह्माण्डं यमिति
 व्यस्तरूपकं ब्रह्माण्डं यथा वाग्देवी अनुवर्त्तते तथा इममित्यर्थः ।
 वश्येव वशंगता काचित् स्त्रीव । अनुवर्त्ततइत्यत्र अन्वव
 र्त्तंतिति भूतप्रयोगानुचरिः । प्रयोच्यतेइति अस्माभिरिति
 शेषः ।

** कार्यवशात् अयोध्याधिपरामस्य प्रमोदजनकस्तवादि
 कार्यानुरोधात्, अयोधिकः स्वदेशादयोध्यायामागतः तदानी
 न्तनश्च रामसमकालीनश्च संवृत्तस्तदभिमानी जातः ।

हृतानन्दनान्दीक * स्तत्किमिति विश्रान्तचारणानि चत्वर-
स्थानानि । †

प्रविश्य नटः । भाव ! प्रेषिताहीतः स्वगृहा ‡ नमहाराजेन
लङ्कासमरसुहृदोमहात्मानः श्रवङ्गराक्षसाः, सभाजनोपस्था-
यिनो § नानादिगन्तागताब्रह्मर्षयोराजर्षयश्च, यदाराधना
येतावतोदिवसानुत्सवआसीत् । अन्यच्च

वशिष्टाधिष्ठितादेव्योगताराघवमातरः ।

अहन्वतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुराश्रमम् ॥

सूत्र । वैदेशिकोऽस्मीति पृच्छामि कः पुनरसौ जामाता ।

नटः । कन्यां दशरथोराजा श्रान्तां नाम व्यज्जिनत् ।

अपत्यकृतिकां ¶ राज्ञे लोमपादाय यां ददौ ॥

* असं हृतानन्दनान्दीकः अवारितानन्दजनकगीतवादित्रादिः ।

† विश्रान्तानिर्व्यगारास्वारणानटायत्र तानि चत्वरस्थाना-
नि रङ्गाजिराणि ।

‡ इतोऽयोधातः स्वगृहान् खान् खानाखयान् प्रेषिताहीत
इत्यत्र प्रेषिता हि ते इति क्वचित्पाठः ।

§ सभाजनाय सम्माननार्थमुपस्थायिनः समागताः । समाजोप-
स्थायिनइति पाठस्तु न मनोरमः ।

¶ अपत्यकृतिकां कृत्रिमपुत्रिकारूपां । यथाह मनुः । सदृश-
स्तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं सविज्ञे-
यस्तु कृत्रिमः ॥ पुत्रमित्यत्र पुंस्त्वमविवक्षितं स्त्रियाश्चपि कृत्रिम-
जादिकं सम्भवति, यथा एवञ्च औरसदुहितृभावे दौहितृकत-
त्वाकप्रार्थं चोत्रजादिदुहितृयामपि प्रतिनिधित्वेनोपादानं
स इमेवेति दत्तकमीमांसा ।

उत्तररामचरितम् ।

विभाण्डकसुतस्त्रामृष्यशृङ्गुपथेमे, तेनच सांप्रतं द्वाद-
शवार्षिकं सत्रमारभं, तदनुरोधात्कठोरगर्भामपि बधूं
जानकीं विमुच्य गुरुजन * स्त्रत्र गतइति ।

स्त्रत्र । तत्किमनेन † एहि राजद्वारमेव स्वजातिसमये
नोपतिष्ठावः । ‡

नटः । तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धा § मुपस्थान
स्त्रोत्रपद्धतिं भावः ।

स्त्रत्र । मारिष !

सर्वथा व्यवहर्त्तव्ये कुतो ह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनोजनः ॥ ¶

नटः । अतिदुर्जनइति वक्तव्यम् ।

देव्यामपि हि वैदेह्यां सापवादो ** यतो जनः ।

* गुरुजनः कौशल्यादिकः ।

† अनेन उत्सवाभावकारणानुसन्धानेन ।

‡ स्वजातिर्वन्दिजातिस्तस्याः समयव्याचारः राजस्तुतिकारणरूप-
स्त्रेण उपतिष्ठावो गच्छावः ।

§ सुपरिशुद्धामिति यथास्माकं वचनीयता न भवेदिति भावः ।

¶ व्यवहर्त्तव्ये व्यवहर्त्तव्ये विषये सर्वथा साकल्येन अ-
वचनीयता अनिन्द्यता कुतः । व्यवहर्त्तव्यमिति पाठेतु स-
र्वथा सर्वाङ्गपरिशुद्धिसावधानतया व्यवहर्त्तव्यं वाक्प्र-
योगः कर्त्तव्यः । अवचनीयता प्रयुक्तायावाचोऽनिन्द्यता कुतः,
अत्र हेतुमाह यद्येति, स्त्रीणामिव वाचां साधुत्वे विषये जने-
दुर्जनेभवति स्त्रीरिव साध्वीरपि वाचोनिन्दतीत्यर्थः ।

** सापवादः सन्नन्दः दोषाशङ्कित्यर्थः ।

रक्षोऽग्रे स्थितिर्भूत्समग्निश्चद्वैतानिश्चयः ॥ *

सूत्र । यदि पुनरिदं किम्बदन्ती महाराजं प्रति स्यात्
तोऽतिकथं † स्यात् ।

मटः । सर्वथा ऋषयोदेवताश्च श्रेयोविधास्यन्ति ।
परिक्रम्य । भो भोः केदानीं महाराजः । आकर्ष्य । एवं
जनाः कथयन्ति ।

स्नेहात्सभाजयितुमेत्य दिनान्यमूनि ।

नीत्तोत्सवेन जनकोऽद्य गतोविदेहान् ।

देव्यास्ततोविमनसः परिसान्त्वनाय

धर्मासनाद्विश्रति वासगृहं नरेन्द्रः ॥

इति निष्क्रान्तौ प्रस्तावना । ‡

ततः प्रविशत्यासनोपविष्टोरामः सीता च ।

रामः । देवि ! समाश्रमिहि, न ते हि गुरवश्चिरं शक्रुव-
न्त्यस्मान् विद्योक्तम् ।

* अभिश्यद्वैतिति तुरप्यर्थे । अनिश्चयः साध्वीत्वसंशयः ।
यद्वा तु यतः अभिश्यद्वैत विषये अनिश्चयोऽविश्वासः ।

† इयं किम्बदन्ती सीतापवादविषयकजनश्रुतिः महाराजं
प्रति स्यात् महाराजोरामो यदि तां शृणुयादित्यर्थः । अतिकथं
सीतापरित्यागरूपम् ।

‡ प्रस्तावनात्र प्रयोगातिशयरूपा, यथा यदि प्रयोगएकस्मिन्
प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते । तेन पात्रप्रवेशश्चेत्प्रयोगातिशयस्तदेति
दर्पणः । अत्र श्रुतिप्रयोगोद्यतेन सूत्रधारेण रामस्यान्तःपुर-
प्रवेशरूपं प्रयोगान्तरं प्रयुज्जानेन सीतारामयोः प्रवेशः प्रयो-
जितः ।

किन्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति ।

सङ्कटाद्वाहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥ *

सीता । जाणामि अञ्जउत्त ! जाणामि किन्तु सन्दाव
आरिणोबन्धुजणविष्पओआ हेन्ति (१) ।

रामः । एवमेतत् एते हि हृदयमर्षाच्छिदः संसारभावाः
येभ्योबीभत्समानाः † सन्त्यज्य सर्वान् कामा ‡ नरण्यमनी-
षिणोविश्राम्यन्ति ।

प्रविश्य कञ्चुकी । रामभद्र ! इत्यर्होक्ति । साशङ्कं । महा-
राज !

रामः । सस्मितम् । आर्य्य ! ननु रामभद्रइत्येव मां प्रत्यु-
पचारः शोभते तातपरिजनस्य, तद्यथाभ्यस्तमभिधीयताम् ।

कञ्चु । देव च्छ्यशृङ्गाश्रमादष्टावक्रः प्राप्तः ।

सीता । अञ्ज ! तदो किं विलम्बीअदि (२) ।

रामः । त्वरितं प्रवेशय ।

(१) जानाम्यार्य्यपुत्र ! जानामि, किन्तु सन्तापकारिणोबन्धुजन
विप्रयोगा भवन्ति ।

(२) आर्य्य ! ततः किं विलम्ब्यते । अलम्ब्यं तं प्रवेशयेत्यर्थः ।

* अनुष्ठानानां हेमादिविधेयकर्मणां नित्यत्वं अकारणे प्रत्य-
वायजनकत्वं कर्तृ स्वातन्त्र्यं स्वेच्छाविहारित्वमपकर्षति निवा-
रयति । अनुष्ठाननित्यत्वादितिपञ्चम्यन्तपाठे अपकर्षति अप-
कृतं भवति स्वल्पं भवतीत्यर्थः । प्रत्यवायैः पदे पदे पापसमू-
हेत्यन्या । सङ्कटा दुर्निर्वाहा ।

† बीभत्समानाः संसारभावान्निन्दन्तोनिवर्त्तमानाः ।

‡ कामान् विषयान् ।

कञ्चुकी निष्क्रान्तः ।

प्रविश्य अष्टावक्रः । खस्ति वाम् ।

रामः । भगवन्नभिवादये, इतश्चास्यताम् ।

सीता । भगवं ! एमोदे, अवि कुशलं सजामातुश्चस्य गुरुज
एस्य अज्जाए सन्ताए अ (१) ।

रामः । निर्व्विन्नः सोमपीथी,* आबुत्तो † मे भगवानृष्य-
शृङ्गः आर्या च शान्ता ?

सीता । अक्षेवि सु मरेदि ? (२)

अष्टा । उपविश्य । अय किं ; देवि ! कुलगुरुर्भगवान्
वशिष्ठस्वामिदमाह ।

विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत,

राजा प्रजापतिसभोजनकः पिता ते ।

तेषां बधूस्त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानां,

येषां कुलेषु सविता च गुरुर्व्वयञ्च ॥

तत्किमन्यदाशास्महे, केवलं वीरप्रसवा भूयाः ।

(१) भगवन्नमस्ते अपि कुशलं सजामातुश्चस्य गुरुजनस्य आ-
र्यायाः शान्तायाश्च । सजामातुश्चस्येत्यत्र समसस्येति क्वचि
त्पाठः समसस्येति सं ।

(२) अस्मानपि स्मरति । अपीति प्रश्ने । अक्षेवि इत्यत्र अक्षे
वा इति क्वचित्पाठः ।

* सोमपीथी सोमलतारसपाथी कृतसोमयागइत्यर्थः । पात-
तुदि विचरिषि सिचिभ्यश्चगिति पिवतेस्त्वक् ततोऽस्त्यर्थेइन् ।

† आबुत्तो भगिनीपतिः ।

रामः । अनुग्रहीताः स्मः ।

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्त्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥ *

अष्टा । इदञ्च भगवत्याऽरुन्धत्या देवीभिः शान्तया च
भूयोभूयः सन्दिष्टं, यः कश्चिद्गर्भदोहदो † भवत्यस्याः सो
ऽवश्यमचिरात्सम्यादयितव्यइति ।

रामः । क्रियते यद्यदेषा कथयति ।

अष्टा । ननान्दुः पत्या ‡ च देव्याः सन्दिष्टमृशृङ्गेण ।

वत्से कठोरगर्भेति नानीतासि, वत्सेऽपि रामभद्र-
स्त्वद्विनोदनार्थमेव स्थापितः । तत्पुत्रपूर्णात्सङ्गामायुश्च-
तो द्रक्ष्यामीति ।

रामः । सहर्षस्मितम् । तथास्तु । भगवता वशिष्ठेन कि-
मादिष्टोऽस्मि ।

* लौकिकानां लोकव्यवहारपराणां साधूनामाप्तानां वाक्-
र्थं विषयमनुवर्त्तते अनुरुद्धि विषयं निश्चित्यैव आप्तावाक्यं प्र-
युञ्जतइत्यर्थः अतएवोक्तं नहि वाक्यार्थमज्ञात्वा वाक्यरचनेति ।
आद्यानामादिकालोत्पन्नानां तपःश्रेष्ठानाम्वा ऋषीणां पुनर्वाच-
मेवार्थोऽनुधावति विषयमनालोच्य प्रयुक्तापि ऋषीणां वाक् नि-
रर्था न भवतीत्यर्थः ।

† गर्भदोहदो गर्भे जाते गर्भिण्या अभिलाषः करकङ्कणवद्गर्भ-
शब्दप्रयोगः पौनरुक्तं भावइति । दोहदशब्दस्य दोहदं दैहदं
शब्दात्साससेति नाममात्तादौ स्त्रीवत्त्वदर्शनेऽपि पुंस्त्वस्यापि वज्र-
मु दर्शनात् द्विलिङ्गता ।

‡ ननान्दुर्भर्तुं भृगिण्याः ।

प्रथमोऽङ्कः ।

अष्टा । श्रूयताम् ।

जामादयश्चेन वयं निरुद्धास्वन् बालएवासि नवञ्च*राज्यम् ।
युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्यात्सस्माद्यगोयत् † परमं धनं वः ॥
इति ।

रामः । यथाह भगवान् मैत्रावरुणिः ।

स्नेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकानां मुञ्चतोनास्ति मे व्यथा ॥

सीता । अदोऽपि राहवकुलधुरन्धरो अञ्जउत्तो (१)

रामः । कः कोऽत्र भोः ! विश्राम्यतां भगवानष्टावक्रः ।

अष्टा । उत्थाय परिक्रम्य च । अये ! कुमारलक्षणः प्राप्तः ।

इति निष्क्रान्तः ।

प्रविश्य लक्षणः । जयति जयत्यार्थः । आर्थ्य ! तेन चित्र-
करेणास्मदुपदिष्टमार्थस्य चरितमस्यां वीथिकाया ‡ मभिलि-
खितं, तत् पश्यत्यर्थः ।

रामः । जानासि वत्स दुर्मनायमानां देवीं विनोदयि-
तुं । तत्किञ्चन्तमवधिं § यावत् ।

लक्ष्म । यावदार्याया उताशने विशुद्धिम् ।

(१) अतएव राघवकुलधुरन्धर आर्थ्यपुत्रः ।

* नवमचिरप्राप्तम् ।

† तस्मात्प्रजानामनुरञ्जनात् यद्दयगोभवति तदेव वः परममत्याक्तृष्टं
नम् ।

‡ वीथिकायां चित्रपटगतपङ्क्तौ ।

§ अवधिशब्दः सीमार्थकत्वाद्दान्तसीमाश्रयः ।

[ख]

रामः । शान्तम् ।

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरैः * ।

तीर्थोदकञ्च वङ्गिञ्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः ॥

देवि देवयजनसम्भवे ! प्रसीद एष ते जीवितावधिः
प्रवादः † ।

कष्टं जनः कुलधनैरनुरञ्जनीय

स्त्रोत्रयदुक्तमशिवं न हि तत्क्षमं ते ।

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

मूर्द्ध्नि स्थितिर्नचरणैरवताडनानि ॥ ‡

सीता । भोदु अञ्जउत्त ! भोदु, एहि पेक्खच्च दाव दे
चरिदं । (१) इत्युत्थाय परिक्रामति ।

(१) भवतु, आर्य्यपुत्र ! भवतु एहि पश्यामस्तावत्ते चरितम् ।

* उत्पत्त्या जन्मनैव परिपूतायाः । पावनान्तरैर्वङ्गादिभिः ।

† देवयजनसम्भवे यज्ञभूमिसमुत्थिते । प्रसीद मा कुप्य । जी-
वितावधिर्यावज्जीवनं प्रवादेऽङ्गताश्चनविशुद्धिरूपोऽप्रवादः ।

‡ नन्वेवप्रवादेऽममासाध्वीत्वशङ्किनस्तैवैव वचनाज्जातइति
त्वमेवात्र हेतुरित्यत्राह कष्टमिति । कुलमेव धनं येषां तैः कुल-
स्याकलशङ्कित्वमिच्छद्भिरित्यर्थः जनोलोकः कष्टमनुरञ्जनीयः साध्वी
परिग्रहादिसत्कर्मान्वितत्वविख्यापनया सन्तोषणीयः एतत्कष्टकर-
मित्यर्थः, तत्तस्माज्जनानुरञ्जनमात्रहेतुत्वात् ते अतिसाध्या
अपि तव अशिवमप्रियं परगृह्णावासदूषितां त्वां न ग्रहीष्या-
मीत्येवंप्रायं यन्नेऽस्माकमुक्तं वचनं तत् नहि नैव क्षमं योग्यम्
अयनुचितमित्यर्थः । दृष्टान्तेनेदं ऋण्यति नैसर्गिकीत्यादि । नैस-
र्गिकी स्वभावसिद्धा ।

लक्ष्म । इदन्नावदालेख्यम् ।

सीता । निर्व्वर्ण्य । के एदे उअरि णिरन्तरद्विदा उअ
त्युषन्ति विअ अज्जउत्तं (१) ।

लक्ष्म । देवि ! एतानि सरहस्थानि जृम्भकास्त्राणि, यानि
भगवतः कृशाभ्यात् कौशिकमृषिमुपसंक्रान्तानि तेनच ताडका
बधे प्रसादीकृतान्यार्य्यस्य ।

रामः । वन्दस्व देवि ! दिव्यास्त्राणि ।

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तन्ना परस्सहस्राः शरदस्तपांसि । *
एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः स्वान्येव तेजांसि तपोमथानि ॥

सीता । एमो एमो एदाणं । (२)

रामः । सर्व्वथेदानो लत्र स्रतिमुपस्थास्यन्ति ।

सीता । अणुमाहीदद्धि । (३)

लक्ष्म । एष मिथिलावृत्तान्तः ।

सीता । अह्मे दलषवणीलुप्पलसामलसिण्डूमसिण
वोहमाणमंसलदेहसोहग्गेण विह्वअत्थिमिदताददीसन्त

(१) के एते उपरि निरन्तरस्थिता उपस्तुवन्ती वार्य्यपुत्रम् ।

(२) नमोनम एतेषाम् । एतेषामिति सम्बन्धविवक्षया कथी ।

चित् एदेव इत्येव पाठः ।

(३) अनुगृहीतास्मि ।

* ब्रह्महिताय तपस्यतां ब्राह्मणानां तपोविघ्ननिवारणरूपं
तार्थम् । परस्सहस्राः सहस्राधिकाः शरदीवत्सरान् आय्य ।
तन्त्तसहस्रयोरिति सुडागमः ।

सुन्दरसिरी अणादरखुडिदसङ्करसरासणो सिहण्डमुद्धमुह
मण्डलो अज्जउत्तो आलिहिदो । (१)

लक्ष्म । आर्य्ये ! पश्य ।

सम्बन्धिनो * वशिष्ठादीनेष तातस्त्वार्चति ।

गौतमश्च शतानन्दीजनकानां पुरोहितः ॥

रामः । द्रष्टव्यमेतत् ।

जनकानां रघूणाञ्च सम्बन्धः कस्य न प्रियः ।

यत्र दाता ग्रहीता च स्वयं कुशिकनन्दनः ॥

सीता । एदेकु तक्कालकिदगोदानमङ्गला चत्तारो भाद-
रो विश्राहदिक्खिदा तुत्तो, अहो जाणामि, तस्मिञ्जीव
पदेशे तस्मिञ्जीव काले वत्तामि । (२)

रामः । एवम् ।

(१) अहो दलन्नवनीलोत्पलश्यामलसिग्धमसृणशोभमान
मांसलदेहसौभाग्येन विस्मयस्तिमिततातदृशन्नानसुन्दरश्रीः
अनादरखण्डितशङ्करशरासनः शिखण्डमुग्धमुखमण्डलव्यार्ष्यपुत्र
आलिखितः । मसृणोति चिक्राणेत्यर्थः, देहसौभाग्येनेत्युपलक्षणे
तृतीया । तादेत्यत्र शास्त्ररज्येति क्वचित्पाठः । अनादरेति अत्र
लीलयेत्यर्थः । शिखण्डसूडा । शिखण्डोवर्द्धचूडयोरिति मेदिनी ।

(२) । एते खलु तत्कालकृतगोदानमङ्गलाश्चत्वारोभ्रातरौ
विवाहदीक्षिता यूयम् । अहो जानामि तस्मिन्नेव प्रदेशे तस्मिन्नेव
काले वर्त्ते । गोदानमङ्गलं विवाहात् प्राक् क्षत्रियाणां गवी-
दानरूपं माङ्गल्यकर्म । केशच्छेदनमिति केचित् ।

* सम्बन्धिनो वैवाहिकसम्बन्धवतः ।

समयः सवर्त्ततद्वेष यत्र मां
समनन्दयत्सुमुखि गौतमार्षितः ।

अथमागृहीतकमनीयकङ्कण

स्त्व मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः

लक्ष्म । इयमार्या, इयमप्यार्या माण्डवी, इयमपि बधूः
श्रुतकीर्त्तिः । †

सीता । वच्छ इन्नं पि अबरा का । (१)

लक्ष्म । सलज्जस्मितमपवार्थ्य । अये उर्म्मिलां ‡ पृच्छ-
त्यार्या । भवत्वन्यतः सञ्चारयामि । प्रकाशम् । आर्य्ये दृश्यतां
द्रष्टव्यमेतत् । अयञ्च भगवान् भार्गवः ।

सीता । ससम्भ्रमं । कम्पिदक्षि । (२)

लक्ष्म । आर्य्ये ! पश्य अयमार्य्येण, इत्यर्द्धोक्ते ।

रामः । साक्षेपम् । वत्स ! वज्रतरं द्रष्टव्यमन्यतोदर्शय ।

सीता । सखेहवज्रमानं निर्व्वर्ण्य । सुष्ठु सोहसि अज्ज-
उत्त ! एदिणा विणअमाहप्पेण । (३)

लक्ष्म । एते वयमयोध्यां प्राप्ताः ।

रामः । सास्त्रं । स्मरामि हन्त स्मरामि ।

(१) वत्स इयमप्यरा का ।

(२) कम्पितास्ति ।

(३) सुष्ठु शोभसे आर्य्यपुत्र एतेन विनयमाहात्म्येन । विनय
माहात्म्यं परशुरामविजयरूपखोत्कर्षप्रकटनशास्त्रीनत्वम् ।

* गौतमार्षितः शतानन्देन योजितः ।

† माण्डवी भरतपत्नी, श्रुतकीर्त्तिः शत्रुघ्नपत्नीः ॥

‡ उर्म्मिला लक्ष्मणस्य पत्नी ।

जीवन्तु तातपादेषु नवे दारपरिग्रहे ।

मादृभिश्चिन्त्यमानानां * ते हि नोदिवसागताः ॥

इयमपि तदा जानकी ।

प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलन्मनोहरकुन्तलै †

दर्शनमुकुलैर्मुग्धालोकं शिशुर्दधती मुखम् ।

ललितललितैर्ज्योत्स्नाप्रायैरकृत्रिमविभ्रमै

रक्तमधुरैरम्बानां मे कुतूहलमङ्गकै ‡ ॥

लक्ष्म । एषा मन्यरा ।

रामः । अनुत्तरमन्यतो दर्शयन् । देवि वैदेहि ।

दङ्गुदीपादपः सोऽयं शृङ्गवेरपुरे पुरा ।

निषादपतिना यत्र स्निग्धेनासीत्समागमः ॥

लक्ष्म । विहस्य स्वगतम् । अथे मध्यमाम्बावृत्तान्तोऽन्त

रिते § आख्येण ।

सीता । अक्षो एमोजटासंज्ञमणवृत्तान्तो । (१)

लक्ष्म । पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यदृष्टेष्वाकुभिः कृतम् ।

(१) अहो एष जटासंयमनवृत्तान्तः ।

* चिन्त्यमानानां सादरमुपलक्ष्यमानाम् ।

† प्रान्तयोः सविधस्थगण्यभागयोः उन्मीलन्तो लम्बमानाः कुन्तला अलकायेषां तैः ।

‡ मुग्धालोकं मनोश्चच्छायम् । ज्योत्स्नाप्रायैर्ज्योत्स्नावद्विशुद्धैरानन्दजनकैर्वा । अम्बानामित्यत्र अङ्गानामिति पाठस्तु न मनोरमः ।

§ मध्यमाम्बा कैकेयी तस्यावृत्तान्तोऽवनवासहेतुर्वरद्वययाचनरूपः ।

धृतं बाह्ये तदार्येण पुण्यमारण्यकप्रतम् ॥

सीता । एषा प्रसन्नपुण्यसलिला भगवती भागीरथी । (१)

रामः । देवि रघुकुलदेवते ! नमस्ते ।

तुरगविचयव्यया*नुर्वीभिदः सगराध्वरे

कपिलमहसामर्षात् झुष्टान् † पितुः प्रपितामहान् ।

अगणिततनूतापं तस्मा तपांसि भगीरथो

भगवति ! तव स्पृष्टानङ्गिश्चिरादुददीधरत् ॥

सा त्वमध्व ! क्षुषायामरुन्धतीव सोतायां शिवानुध्यानपरा
भव ।

लक्ष्म । एष भरद्वाजावेदितश्चित्रकूटधायिनि वर्त्मनि
वनस्पतिः कालिन्दीतटे वटः श्यामोनाम ।

रामः । मस्यृहमालोकयति ।

सीता । सुमरेदि एदं पदेशं अञ्जउत्तो । (२)

रामः । अयि कथं विस्रर्यते ।

अलसलुलितमुग्धान्यध्वसञ्जातखेदा

दश्रिथिलपरिरभैर्दत्तसंवाहनानि ।

परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि

त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥

लक्ष्म । एष विन्ध्याटवीमुखे विराधसंवादः ।

(१) एषा प्रसन्नपुण्यसलिला भगवती भागीरथी ।

(२) स्मरत्येतं प्रदेशमार्यं पुत्रः ।

* तुरगविचयव्ययान् आश्रमेधिकान्श्रान्धेषणतत्परान् ।

† अमर्षात् कपिणं प्रति क्रोधं प्रकाश्य तस्य महसा झुष्टान्
दग्धान् ।

सीता । अलं दाव एदिणा, पेक्खामि दाव अज्ज
उत्तहत्थधरिदतालवेण्टादबत्तं अत्तणोदक्खिणारण्णप्पवेशा
रत्तं । (१)

रामः । एतानि तानि गिरिनिर्झरिणीतटेषु
वैखानसाश्रमतरूणि * तपोवनानि ।
येष्वातिथेयपरमाः † शमिनोभजन्ते
नीवारमुष्टिपचनागृहिणोगृहाणि ॥

लक्ष्म । अथमविरलानोकहनिवह ‡ निरन्तरस्त्रिगुध
नीलपरिसरारण्यपरिणद्धगोदावरीमुखरकन्दरः § सन्तत-
मभियन्दमानमेषमेदुरितनीलिमा ¶ जनस्थानमध्यगोगिरिः
प्रस्रवणो नाम ।

रामः । स्मरसि सुतनु तस्मिन् पर्वते लक्ष्मणेन
प्रतिविहितसपर्यासुस्थयोस्तान्यहानि ।

(१) अलं तावदेतेन, पक्खामि तावदार्य्यपुत्रहस्तधृतताल
उन्तातपत्रमात्मनोदक्खिणारण्यप्रवेशारम्भम् । अत्तण्ण इति
पाठस्तु न मनोरमः ।

* वैखानसाश्रमतरूणीत्यत्र वैखानसाश्रिततरूणीति क्वचित्पाठः ।

† आतिथेयमतिथिकर्म अतिथिसेवेत्यर्थः तदेव परममति-
कत्तर्थं येषां ते ।

‡ अनोकहनिवहो वृक्षसमूहः ।

§ गोदावरीस्रोतसा सशब्दगुहः ।

¶ सन्ततमभियन्दमानः प्रकाशमानो मेषस्यैव मेदुरितो
निविडः सिग्धोवा नीलिमा यस्य सः ।

स्मरसि सुरसनीरां * तत्र गोदावरीं वा
स्मरसि च तदुपान्तेष्ववधोर्वर्त्तनानि † ॥

अपिच । किमपि किमपि मन्दं मन्दमासन्तियोगा
दविरलितकपोलं जल्पतो रक्रमेण ।
अग्निधिल ‡ परिरम्भव्यापृतैकैकदोषो
रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥

लक्ष्म । एषा पञ्चवध्यां शूर्पणखा ।

सीता । हा अज्जउत्त ! एत्तिअञ्जिव दंसणं । (१)

रामः । अयि विप्रयोगत्रस्त्री ! चित्रमेतत् ।

सीता । जधा तथा भोदु, दुज्जणे असुहं उप्पा-
देदि (२) ।

रामः । हन्त वर्त्तमानइव मे जनस्थानवृत्तान्तः
प्रतिभाति ।

लक्ष्म । अथेदं रचोभिः कनकहरिणच्छृङ्गविधिना
तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा चालितमपि § ।

(१) हा आर्य्यपुत्र ! यतावदेव दर्शनम् । शूर्पणखाकुव्यव-
हारादितः परं त्वां चिरं न द्रक्ष्यामीत्यर्थः ।

(२) यथा तथा भवतु, दुर्जनेऽसुखमुत्पादयति । यथातथेति
अनमयस्तान्तिकोवेत्यर्थः । असुखमिति संप्रत्यपि तस्य संभविष्य-
त्वादिति भावः ।

* सुरसनीरामित्यत्र सरसतीरामिति क्वचित्पाठः ।

† वर्त्तनानि अवस्थानानि ।

‡ अग्निधिलेत्यत्र सपुलकोति क्वचित्पाठः ।

§ चालितमपि प्रतिहृतमपि ।

(ग)

जनस्थाने शून्ये विकलकरणे * रार्थ्यचरितै
रपि यावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥ *

सीता । सांस्त्रम् । अद् देव रज्जुउलाणन्द ! एवं वि मम-
कारणादो किलिन्तो आसी । (१)

लक्ष्म । रामं निर्वर्ण्य साकूतम् । आर्य्य ! किमेतत् ।

अयन्ते वाय्वौघस्तुटितद्वव मुक्तामणिसरो
विसर्पन् धाराभिर्लुठति धरणं जर्जरकणः ।
निरुद्धोऽप्यावेगः स्फुरद्धरनासापुटतथा
परेषामुन्नेथो भवति विरसाध्नातहृदयः † ॥

रामः । वत्स ! तत्कालं प्रियजनविप्रयोगजन्मा
तीव्रोऽपि प्रतिष्ठतिवाञ्छया विमोढः ।

(१) अथि देव रघुकुलानन्द ! एवमपि मम कारणात् क्लान्त
आसीः ।

* शून्ये निर्लोके । विकलानि व्याकुलानि करणानीन्द्रियाणि
येभ्यस्तेः । कश्चित्कहणविकलैरित्येव पाठः । कहणानि कारुण्य
व्यञ्जकानि विकलानि स्वभावश्चुतानिच तैरित्यर्थः । यावा पा-
यासः । रोदिति रुदितवान् आशंसायां लट् एवं दलतीत्य
त्रापि । अचेतनानां दुःखवर्णनया का कथा चेतनानामित्यर्थोप-
त्तिं प्रयोजयति ।

† मुक्तामणिसरोमुक्ताहारः । धरणीं विसर्पन्मित्यन्वयः ।
आवेगोव्याकुलत्वम् । उन्नेथोऽनुमेयः । विरसोदुःखं तेनाध्नात
मुक्तापितं हृदयं यज सः । भवति च भराध्नातहृदयेति पाठे
भरेण उन्ने केषाध्नातहृदयः ।

दुःखाग्निर्मनसि पुनर्विपच्यमानो
हृन्मर्मव्रणद्वे वेदनां करोति ॥ *

सीता । हृद्दी हृद्दी अञ्ज अहंवि अदिभूमिं गदेण रणर
णएण अञ्जउत्तसूखं विअ अत्ताणं पेक्खामि (१)

लक्ष्म । स्वगतं । भवत्वन्यतः क्षिपामि । चित्रमवलोक्य
प्रकाशम् ।

अथैतन्मन्त्रान्तरपुराणस्य गृध्रराजस्य तत्रभवतस्तातजटा-
युषश्चरित्रविक्रमोदारणम् † ।

सीता । हा ताद ! णिव्वूढो दे अपच्चसिणेहो । (२)

रामः । हा तात काश्यप शकुन्तराज ! क्व पुनस्त्वादृश्यस्य
महतस्तीर्थस्य ‡ साधोः सम्भवः ।

लक्ष्म । अयमसौ जनस्थानपश्चिमतश्चित्रकुञ्जवान्नाम
दनुकवन्धाधिष्ठितो दण्डकारण्यभूभागः, तदिदमृष्यमूकपर्वते
मतङ्गस्याश्रमपदम्, इयञ्च अमणा नाम सिद्धशवरी, तदेत-
त्पत्न्याभिधानं सरः ।

(१) हा धिक् हा धिक् अद्याह्नपि अतिभूमिं गतेन रणरण-
केन आर्य्यपुत्रशून्यमिवात्मानं पश्यामि । अतिभूमिं दृडिम् । रण-
रणकेन चिन्तया ।

(२) हा तात ! निर्व्वूढस्ते अपयस्सेहः ।

* प्रतिघ्नतिवाञ्छया प्रतिकारेच्छया तत्कालं तस्मिन् काले
विसोढः, पुनः संप्रति विपच्यमानः पुनः पुनः स्मरणेन विपाकं
पृच्छन् ।

† चरित्रञ्च विक्रमञ्च तयोस्तदाहरणं निदर्शनम् ।

‡ महत्स्तीर्थस्य गङ्गादिमहातीर्थवत्परेषां यावत्कस्य ।

सीता । जत्थ किल अज्जउत्तेण विच्छेद्दिदामरिसाधीणं
पमुत्तकण्ठं हृदिअं आसी ? । (१)

रामः । देवि ! रमणीयमेतत्पम्यासरः ।

एतस्मिन् मदकलमल्लिकाख्य * पक्ष
व्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः ।
वाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले †
संदृष्टाः कुवलयिनो भुवोविभागाः ॥

लक्ष्म । अयमार्यो हनूमान् ।

सीता । एषो सो चिरणिविण्णजीअलोअपच्चुद्धरण-
गुरुओवआरी महाण्णुभाओ मारुदी । (२)

रामः । दिश्या सोऽयं महावाजरञ्जनानन्दवर्द्धनः ।

यस्य वीर्येण कृतिनो वयञ्च भुवनानि च ॥

(१) यत्र किलार्थपुत्रेण विच्छेदितामर्षाधीनं प्रमुक्तकण्ठं
हृदि तमासीत् । विच्छेदितउद्ग्रेत्रं गतोयोऽमर्षः अपहर्त्तारं
प्रति क्रोधस्तस्याधीनं यथा स्थान्तयेत्यर्थः ।

(२) एष स चिरनिर्विण्णजीवलोकप्रत्युद्दरणगुरुकोपकारी
महानुभावे मारुतिः । चिरं निर्विण्णोदुःखितोयोजीवलोकोऽस्मि
दिधस्तस्य प्रत्युद्दरणं दुःखान्मोचनं तद्रूपोगुरुकोमहान् यउपका
रस्तद्दानित्यर्थः ।

(*) मल्लिकाख्याः मलिनचक्षुचरणकराजहंसविशेषाः । मलि
नैर्मल्लिकाख्यास्ते इत्यमरः ।

† वाष्पाम्भसां परिपतनश्च, उद्गमः पुनःपतनोपक्रमश्च तयो-
रन्तराले मध्ये, तदानीमेव दर्शनसम्भवादिति भावः ।

‡ भुवनानि च कृतीनि कुशलवन्ति ।

सीता । वच्छ ! एसा कुसुमिदकअम्बतरुतण्डविदवरहिणे
किणामधेश्रो गिरी । जत्य अणुभावसोहगमेत्तपरिशेषधूस-
रसिरी मुञ्जत्तं मुच्छन्तो तुए परुदिएण अवलम्बिदो तरुअले
अञ्जउत्तो आलिहिदो । (१)

लक्ष्म । सोऽयं शैलः ककुभसुरभि*माल्यवान्नाम यस्मिन्
नीलः स्निग्धः अयति शिखरं नूतनस्तीयवाहः ।
रामः । वक्षैतस्माद्विरम विरमातः परं न क्षमोऽस्मि †
प्रत्यावृत्तः पुनरिव स मे जानकीविप्रयोगः ॥

लक्ष्म । अतः परमार्थस्य तत्रभवतां कपिराक्षसानाञ्चासं
ख्यातान्युत्तरोत्तराणि कर्माश्चर्याणि, ‡ परिआन्ता चेय
मार्था तद्विज्ञापयामि विश्राम्यतामिति ।

सीता । अञ्जउत्त ! एदेण चित्तदंसणेण पञ्चुप्पलदोह-
हाए अत्थि मे विण्णप्पं । (२) ।

(१) व.स एष कुसुमितकदम्बतरुताण्डवितवर्हिणः किं ना-
मधेयोगिरिः । यत्रानुभावसौभाग्यमात्रपरिशेषधूसरश्रीमुञ्जत्तं
मुच्छन् त्वया परुदितेनावलम्बितस्तद्वत्सो आर्य्यपुत्र आलिखितः ।
अनुभावः प्रभावः सौभाग्यं लावण्यञ्च तन्मात्रस्य परिशेषोयत्र सा
शरामलिना च श्रीर्यस्य सः ।

(२) । आर्य्यपुत्र ! एतेन चित्रदर्शनेन प्रत्युत्पन्नदोहदाया अस्ति
विज्ञाप्यम् । प्रत्युत्पन्नदोहदायाः सञ्जाताभिलाषायाः ।

* ककुभसुरभिरर्जुनवृक्षपुष्पैर्गन्धवान् ।

† एतस्मात् महियोगोद्दीपकमाल्यवद्वयानात् । न क्षमोऽस्मीति
श्रीमुमिति शेषः ।

‡ कार्मश्चर्याणि । रामाचभेदप्रतिशब्धसमुद्रबन्धना
पट्टककर्माणि ।

रामः । नन्वाज्ञापय ।

सीता । जाणे पुणेवि पसन्नगम्भीरासु वणराइसु विहरि-
स्सं, पवित्तिणम्मलसिसिरावगाहाच्च भअवदीं भाईरहीं अ-
वगाहिस्सं । (१) ।

रामः । वत्स लक्षण !

लक्षण । एषोऽस्मि ।

रामः । अचिरं सम्पादनीयोऽस्यादोहद इति, मंप्रत्येव
गृहभिः मंदिष्टं तदस्खलितसुखसम्पातं रथमुपस्थापय ।

सीता । अञ्जउत्त ! तुह्मिहिंपि तहिं गन्तव्वं । (२)

रामः । अयि कठिनहृदये ! एतदपि वक्तव्यमेव । *

सीता । तेणहि पिअं मे । (३)

लक्षण । यथाज्ञापयत्यर्थ्य इति निष्क्रान्तः ।

रामः । प्रिये वातायनोपकण्ठे मुहुर्त्तं संविष्टौ † भवावः ।

सीता । एवं भोदु, ओहरिआमि क्खु परिस्समजणि-
दाए णिद्धाए । (४) ।

(१) जाने मुन्नरपि प्रसन्नगम्भीरासु वनराजिसु विहरिष्यामि
पवित्रनिर्मलशिशिरावगाहाच्च भगवतीं भागीरथीमवगा-
हिष्ये । जाने मनसि चिन्तयामि । प्रसन्नाः स्निग्धा अपि गम्भीरा-
दुरवगाहास्तासु ।

(२) आर्य्यपुत्र ! युष्माभिरपि तत्र गन्तव्यम् ।

(३) तेन हि प्रियं मे ।

(४) एवं भवतु, अपक्रिये खलु परिश्रमजनितया निद्रया ।
परिश्रमोऽत्र गर्भं भारजनितः ।

* वक्तव्यमेवेति किमिति शेषः ।

† संविष्टौ शयनौ ।

रामः । तेनहि निरन्तर*भवलम्बं स्व मामत्र शयनाय ।
जीवयन्निव ससाध्वंसश्रमस्वेदविन्दु † रधिकण्ठमर्षताम् ।
वाङ्गुरैन्दवमथूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥
तथा कारयन् सानन्दं । प्रिये किमेतत् ।

विनिश्चेतुं शक्येन सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहानिद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।
तव स्यर्षे स्यर्षे मम हि परिमूढेन्द्रियगणे
विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च समीलयति च ॥ ‡ ॥
सीता । विहस्य । त्विरप्पसादा तुङ्घे, इदोदाणिं किम-
परं । (१)

रामः ।

ज्ञानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनानि
सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

(१) स्थिरप्रसादा यूयम् इत इदानीं किमपरम् । स्थिर
प्रसादा इति मयि प्रसन्नो भूत्वा विनिश्चेतुमित्यादि कथयसीत्यर्थः ।
इत इत्यादि अस्मादपरं किं सौभाग्यमाकाङ्क्षीयमित्यर्थः ।

निरन्तरमव्यवधानं गाढमित्यर्थः ।

† साध्वंसं चित्रलिखितशूर्पणखादिदृप्तान्तस्य भविष्यन्त्व
मया विरहसम्भावनयोत्पन्नस्त्रासः, अमोगर्षं भारखेदश्च ताभ्यां
प्रतैः खेदविन्दुभिः सहितः ।

‡ शक्य इति विकारस्य विशेषणत्वात् पुंस्त्वं शक्यमिति पाठ-
ः मनोरमः । मदो मद्योपयोगजः सम्भोहानन्दसम्भेदः । भ्रमयति
स्थिरत्वं नयति समीलयति विक्षोपयति समन्मीलयतीतिपाठे,
§ स्थिरत्वं नयतीत्यर्थः ।

एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि *
कर्षामृतानि मनसश्च रसायनानि ॥ † ॥

सीता । पित्र्यं वद एहि संविशाम् । (१)

इति शयनाय समन्ततो निरूपयति ।

रामः । किमन्वेष्टव्यम् । ‡

आविवाहसमयाद्गृहे वने शैशवे तदनु धैवने पुनः ।

स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यथा रामवाङ्मरुपधानमेष ते ॥

सीता । निद्रां नाटयन्तो । अत्यि एदं अज्जउत्त अत्यि

एदं । (२) इति स्वपिति ।

रामः । कथं प्रियवचना वत्तसि प्रसुप्तैव । निर्ब्वर्ण
सखेहम् ।

द्वयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयो

रसावस्थाः सार्धो वपुषि वज्रलश्चन्दनरसः ।

अयं कण्ठे वाङ्मः शिशिरमसृष्टो मौक्तिकसरः §

किमस्या न प्रेयो, यदि ¶ परमसङ्गान्तु विरहः ॥

(१) प्रियं वद एहि संविशामः । संविशामः शयनं कुर्मः ।

(२) अस्तीदमार्यं पुन अस्तीदम् ।

* एतानि तानि वचनानि सरोरुहाक्षा इति क्वचित् पाठः ।

† रसायनानि पुष्टिकरौषधविशेषाः ।

‡ किम् उपधानादिकमन्वेष्टव्यं त्वयान्विष्यते । अपि संवेष्टव्य

मिति पाठस्तु न क्वचिदः ।

¶ शिशिरः शीतसोमसृष्टोऽकठिनश्च । मसृष्टोऽकठिने क्षिग्ध

इति हेमः । मौक्तिकसरो मुक्ताहारः ।

§ यदीति सम्भावनायम् ।

प्रविश्य प्रतीहारी । देव उन्नत्यिदो (१)

रामः । अथे कः ।

प्रतो । आसन्नपरिचारत्रो देवस्य दुर्मुखो । (२)

रामः । स्वगतम् । शुद्धान्तचारी दुर्मुखः, स मथा पौर-
जानपदानपसर्पितुं * प्रयुक्तः । प्रकाशम् । आगच्छतु ।

प्रतीहारी निष्क्रान्ता ।

प्रविश्य दुर्मुखः । स्वगतम् । हा कथं सीतादेइए ईदिसं
अचिन्तणिज्जं जणाववादं देवस्य कथदस्सं, अहवा णिओओ
क्खु ईदिसो मन्दभाअस्स । (३)

सीता । उत्त्वप्रायते । हा अज्जउत्त ! कहिं सि (४) ।

रामः । अथे सैवेयं रणरणकदायिनी † चिचदर्वनादि
रहभावना देव्याः स्वप्नोद्वेगं करोति ।

सखेहमङ्गमस्याः परामृशन् ।

(१) देव उपस्थितः ।

(२) आसन्नपरिचारकोदेवस्य दुर्मुखः ।

(३) हा कथं सीतादेव्या ईदृशमचिन्तनीयं जनापवादं देव-
स्य कथयिष्यामि, अथवा नियोगः स्वस्वीदृशोमन्दभागस्य ।

(४) हा अर्थ्यं पुत्र कुत्रासि ।

* पौरजानपदान् पुरवासिनेजनपदवासिनश्च जनान् अप-
सर्पितुं चरितुं चरोभूत्वा अनुरक्तापरक्तान् पौरजानपदान् ज्ञातु
मत्यर्थः । अपसर्पश्चरः स्पशइत्यमरः । पौरजानपदे सञ्चारी प्रहित
ति क्वचित्पाठः ।

† सैवेयमित्यत्र ममैवेति क्वचित्पाठः । रणरणकदायिनी चि-
त्कारिणी । चिन्ता रणरणश्च तदिति त्रिकारणम् ।

अद्वैतं सुखदुःखयो रनुगुणं सर्वास्ववस्थानु यद्,
 विश्रामोद्दयस्य यत्र, जरसा यस्मिन्नहार्थ्योरसः ।
 कालेनावरणत्यथात् परिणते यत् खेहसारे स्थितं
 भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमथेकं हि तत् प्राप्यते ॥ *

दुर्मु । उपसृत्य । जअदि जअदि देओ । (१)

रामः । ब्रूहि यदुपलभ्यम् ।

दुर्मु । उवचुअन्ति देअं पौरजाणबदा, विसुमरिदा
 अह्णे महाराअदसंरहस्स रामदेएणन्ति । (२)

रामः । अर्थवाद † एषः, दोषन्तु मे कञ्चित् कथय,
 येन स प्रतिविधीयेत ।

दुर्मु । सास्वं । सुणादु देओ । (३) कर्णे एवमेवम् ।

रामः । अहह ! तीअसंवेगोवाम्ब अ इति मूर्च्छति ।

(१) जयति जयति देवः ।

(२) उपसृत्यवन्ति देवं पौरजानपदाः विसृष्टारिता वयं महा-
 राजदशरथस्य रामदेवेनेति । दशरथस्येति स्मृ धातुयोगे कर्मणि
 षष्ठी ।

(३) शृणोतु देवः ।

* अद्वैतमेकरूपम् । अनुगुणमनुकूलं । रसोऽनुरागः । आव-
 रणं सौजन्याद्भानं तस्यात्ययात्प्राप्तात् । भद्रं करणान्तरं । भद्रन्तु
 मङ्गले । मुक्तकश्रेष्ठयोः साधौ काष्ठने करणान्तरे इति हेम । कर-
 णान्तरश्च क्रियाभेदः, क्रियाभेदेन्द्रियक्षेत्रकायसंवेशनेषु चेत्तिकरण
 पर्याये मेदिनी । एकं हि एकमपि ।

† अर्थवादः स्तुतिः ।

दुर्म्हं । आसुसदु देवो । (१)

रामः । आश्वस्य ।

हाहा धिक् परगृहवासदूषणं यद्

वैदेह्याः प्रशमितमङ्गुतैरुपायैः

एतत्तत्पुनरपि देवदुर्विपाका

दालर्कं † विषमिव सर्वतः प्रसृप्तम् ॥

तत्किमत्र मन्दभाग्यः करोमि । विमृश्य सकरणम् ।

अथवा किमन्यत् ।

सतां केनापि कार्येण ‡ लोकस्वाराधनं व्रतम् ।

यत्पूरितं हि तातेन मात्र प्राणांश्च मुञ्चता ॥

संप्रत्येव भगवता वशिष्ठेन सन्दिष्टम् । §

अपिच ।

यत्सावित्रै ॥ दीपितं भूमिपालै

लोकश्रेष्ठैः साधु शुद्धं चरिचम् ।

मत्सम्बन्धात्कशला किंवदन्ती **

स्याषेदस्मिन् हन्त धिङ्मामधन्यम् ॥

हा देवि देवयजनसम्भवे ! हा स्वजन्मानुग्रहपवित्रीकृत

(१) आश्वसितु देवः ।

* उपायैर्विप्रवेष्टादिभिः ।

† आशर्कमुन्मत्तकुक्कुटसम्बन्धि ।

‡ केनापि कार्येण अथ प्रियतमवस्तुपरित्यागादिनापि ।

§ वशिष्ठेन सन्दिष्टमिति युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्या इत्यादिना ।

॥ सावित्रैः सूर्यैर्वंशीयैः ।

** कशला निन्दिता किंवदन्ती जनश्रुतिः ।

वसुन्धरे ! हा जनकवंशनन्दिनि ! हा पावकवशिष्टारुन्धती
प्रशस्तशीलशालिनि ! हा रामैकजीविते ! * हा महारण्यवास
प्रियसखि ! हा तातप्रिये ! हा स्तोकप्रियवादिनि ! कथ
मेवंविधायास्तवाथमीदृशः परिणामः ।

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः ।

नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे ॥

दुर्मुखं प्रति । दुर्मुखं ब्रूहि लक्षणम्, एष ते नूतनो-
राजा रामः समाज्ञापयति । कर्णे एवमेवम् ।

दुर्मु । कथं दाणों अग्निपरिशुद्धाए गन्धपरिष्फुडित
पवित्ररज्जुलसन्ताणाए देवीए दुज्जणवअणादो एव्वं अण-
ज्जं अज्जवसिदं देवेण । (१)

रामः । शान्तं । कथं दुर्जनाः पौरजानपदाः ।

इत्स्वाकुवंशोऽभिमतः प्रजानां, जातञ्च देवादचनीयवीजम् ।
यच्चाद्भुतं कर्म विशुद्धिकाले प्रत्येत कस्तद्भुवि दूरवृत्तम् ।
तद्गच्छ ।

(१) कथमिदानीमग्निपरिशुद्धाया गन्धपरिष्फुटितपवित्ररज्जु-
कुलसन्तानायादेव्या दुर्जनवचनारेवमनार्थमध्यवसितं देवेन ।

* रामैकजीविते इत्यत्र राममयजीविते इति कचित्पाठः ।

† अभिमतोऽभीष्टतया परिगृहीतः नतु विद्वेषविषयतया
इत्स्वाकुवंशविद्वेषान्नैवं निन्दन्तीत्यर्थः । इत्स्वाकुवंशोद्भव इति
पाठस्तु न सम्भक् । तर्हि कथं निन्दाया अवकाश इत्याह देवादिति,
वचनीयस्य निन्दायावीजं कारयां परगृहीतसीतायाः पुनरादा-
नरूपं । दूरवृत्तं दूरवर्तिन्यां सङ्गायां जातम् ।

दुर्म । हा देव । (१) इति निष्क्रान्तः ।

रामः । हा कष्टमतिबोभत्सकर्मा * नृशंसोऽस्मि संवृत्तः ।
शैशवात् प्रभृति पोषितां प्रियां † सौहृदादपृथगाश्रयामिमाम् ।
ह्यना परिददामि मृत्यवे, सैनिकोऽहश्चकुन्तिकामिव ॥ ‡ ॥

तत्किमित्यस्यर्शनीयः पातकी देवो दूषयामि । सीतायाः
शिरः खैरमुन्नमय वाङ्माकर्षन् ।

अपूर्वकर्मचाण्डालमयि मुग्धे ! विमुञ्च माम् ॥

अत्रासि चन्दनभ्रान्त्या दुर्विपाकं § विषद्रुमम् ॥

उत्थाय । हन्त विपर्यस्तः ¶ संप्रति जीवलीकः, अद्य प-
र्यवसितं ** जीवितप्रयोजनं रामस्य, शून्यमधुना जोर्णारण्यं
जगत्, असारः संसारः, कष्टप्रायं †† शरीरम् । अश्ररणेऽ
स्मि, किं करोमि, का गतिः, क्व गच्छामि, अथवा,

(१) हा देवि !

* अतिबीभत्सकर्मा अतिनिन्दितक्रियः । अतिभीमकर्मेति
कचित्पाठः ।

† प्रियामित्यत्र प्रियैरिति पाठान्तरं, प्रियैरशनादिभिरित्यर्थः ।
श्वमपृथगाश्रयामित्यत्र अपृथगाश्रयामिति, इमामित्यत्र प्रिया
मिति च ।

‡ सैनिकः पशुपत्यादिमांसविक्रयकर्त्ता । अहश्चकुन्तिकां
स्रष्टृहपालितपक्षिणीम् ।

§ दुर्विपाकं परिणामदायकम् ।

¶ विपर्यस्तः वैपरीत्यं प्राप्तः ।

** पर्यवसितं समाप्तम् ।

†† कष्टप्रायं श्लेशवद्गुणम् ।

दुःखसंबेदनाद्यैव रामे चैतन्यमर्पितम् । *

मर्षोपघातिभिः प्राणैर्वज्रकीलायितं स्थिरैः † ॥

हा अम्ब अरुन्धति ! हा भगवन्तौ वशिष्ठविश्वामित्रौ !
हा भगवन् पावक ! हा देवि भूतधात्रि ! हा तात जनक !
हा तात ! हा मातरः ! हा प्रियसख महाराज सुयोव ! हा
सौम्य हनूमन् ! हा परमोपकारिन् लङ्काधिपते विभीषण !
हा सखि त्रिजटे ! दूषिताः स्थः † परिभूताः स्थः, रामहत-
केन । अथवा कोनामाहमेतेषामाह्वाने § ।

ते हि मन्ये महात्मानः कृतघ्नेन दुरात्मना ।

मया गृहीतनामानः स्पृश्यन्तइव पापना ॥

योऽहं । ७५४७४

विश्रम्भादुरसि निपत्य लब्धनिद्रा

मुन्मुच्य प्रियगृहिणीं गृहस्य शोभाम् ।

आतङ्क ॥ स्फुरितकठोरगर्भगुर्वीं

क्रव्याङ्गोवलिमिव निर्घृणः ** क्षिपामि ॥

* दुःखसंबेदनाद्यैव केवलं दुःखानुभवार्थं, चैतन्यमिति अन-
र्पिते चैतन्ये काष्ठकुशादीनामिव दुःखानुभवो न स्यादिति भावः ।
अर्पितमिति विधात्रेति शेषः ।

† स्थिरैः सद्भिः वज्रकीलायितं दृढतरश्चक्रुवदाचरितं । स्थिरै-
रित्यत्र हृदीति क्वचित्पाठः ।

‡ दूषिताइत्यत्र मुषिताइति क्वचित्पाठः वक्षिताइत्यर्थः ।

§ कोनामाहमिति पातकित्वादनधिकारीत्यर्थः ।

॥ आतङ्कोऽत्र स्वप्नानुभूतरामपरित्यागजनितभयम् ।

** निर्घृणो निर्दयः । दास्य इति क्वचित्पाठः ।

सीतायाः पादौ शिरसि कृत्वा । देवि देवि ! अद्य पश्चि
म * स्त्री रामस्य शिरसि पादपङ्कजस्यर्शदति रोदिति ।

नेपथ्ये । अत्रक्ष्णमत्रक्ष्णम् † ।

रामः । ज्ञायतां भोः किमेतत् ।

पुनर्नेपथ्ये ।

ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ।

लवणत्रासितः स्त्रोम ‡ स्त्रातारं त्वामुपस्थितः ॥

रामः । आः कथमद्यापि राक्षसत्रासः, तद्यावदस्य दुरा-
त्मनः कुम्भीनक्षीपुत्रस्य समुन्मूलनाय शत्रुघ्नं प्रेषयामि ।

कतिचित्पदानि गत्वा, पुनः प्रतिनिवृत्त्व । हा देवि !
कथमेवंविधा § गमिष्यसि । भगवति वसुन्धरे ! श्लाघां दुहि
तरमेवैतस्य जानकीम् ।

जनकानां रघूणाञ्च यत् कृतस्त्वं गोचमङ्गलम् ।

यां देवयजने ¶ पुण्ये पुण्यशीलामजीजनः ॥

इति निष्क्रान्तः ।

सीता । हा सोम अञ्जउत्त ! कर्हिंसि । सहसो-
प्राय । हद्दी हद्दी दुस्सिविणरणरणअविप्पलद्धाहं अञ्जउत्तं
त्तान्दामि । हद्दी हद्दी कधं एआइणीं मं परिसुत्तं उज्झि-
अञ्जउत्तो गदो, ता किं दाणीं एदं, भोदु, कुबिस्सं ।

* पश्चिमधरमः इतः परं पुनर्नभविष्यतीत्यर्थः ।

† अत्रक्ष्णमत्रक्ष्णमवध्यातिः । प्रकृते लवणेन ऋषयोऽवध्या न भव-
त्यर्थः ।

‡ स्त्रोमः समूहः ।

§ एवंविधा अश्रया ।

¶ देवयजने यज्ञभूमौ ।

जद्द तं पेक्षन्ती अन्तणोपह्विस्त्रं । कोएत्य परि अणो । (१) ॥

प्रविश्य दुर्मुखः । देव ! कुमारलक्षणे विश्वेदि, सञ्जो
रहो आरुहदु देईत्ति । (२) ॥

सीता । इअमहं आरुहत्ति । उत्थाय परिक्रम्य । परि
स्फुरदि विअ मे गर्भभारो, ता सणिअं गच्छह । (३) ॥

दुर्मु । इदो इदो देई । (४) ॥

सीता । एमो एमो तवोधणाणं, एमोणमो रज्जुसदेवदाणं,
एमोणमो अज्जउत्तचरणकमलाणं, एमोणमो सअलगुरुअ
णाणं । (५) ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति चित्रदर्शनेनाम प्रथमेऽङ्कः । १ ॥

(१) हा सौम्य आर्य्यपुत्र ! कुत्रासि । हाधिक हाधिक दुःखप्ररण
रखकविप्रलब्धाहमार्य्यपुत्रमाक्रन्दामि । हाधिक हाधिक एका-
किनीं मां परिषुप्तामुच्छित्वा आर्य्यपुत्रोगतस्तत् किमिदानीमिदं
भवतु कोपिथ्यामि यदि तं प्रेक्षमाणा आत्मनः प्रभविथ्यामि कोऽपि
परिजनः ।

(२) देवि ! कुमारलक्षणो विद्यापयति, सञ्जोरथः, आरोहतु
देवीति ।

(३) इयमहमारोहामि । परिस्फुरतीव मे गर्भभारः, तत्
अनैर्गच्छामः ।

(४) इतइतोदेवी ।

(५) नमोनमस्तपोधनानां नमोनमोऽरघुकुलदेवतानां नमोनम
आर्य्यपुत्रचरणकमलानां नमोनमः सकलगुरुजनानाम् । अत्र
क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायात् नमोयिर्ग
चतुर्थी बाधित्वा यच्छी ।

अथ

द्वितीयाऽङ्कः ।

नैपथ्ये । स्वागतं तपोधनायाः ।

प्रविश्य । अध्वगवेशा तापसी । अथे वनदेवतेयं फलकुसुम-
पल्लवार्थेण मामुपतिष्ठते ।

प्रविश्य । वनदेवता । अर्घ्यं विकीर्य्य ।

यथेच्छं भोग्यं वो वनमिदमयं मे सुदिवसः

सतां सद्भिः सद्भिः कथमपि हि पुण्येन भवति ।

तरुच्छाया तोयं यदपि तपसोयोग्यमश्नं

फलं वा मूलं वा, तदपि न पराधीन * मिह वः ॥

ताप । किमनेच्छते । ●

प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरोवाचि नियमः,

प्रकृत्या कल्याणी मति, रनवगीतः परिचयः ।

पुरोवा पश्चाद्वा तदिदमविपर्य्यासितरसं

रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते । † ॥

इत्युपविशतः ।

* नपराधीनमिति । आत्मीयमिति मत्वा भोक्तव्यमित्यर्थः ।

† वृत्तिः क्रियासु प्रवृत्तिः प्रियप्राया जनप्रीतिकरी । वृत्तिर्विवर-
जीवकौशिक्यादिप्रवर्तने इति मेदिनी । वाचि वाक्प्रयोगे नि-
। सावधानता अनर्थकवाक्प्रयोगवैमुख्यमित्यर्थः । कल्याणी
षां कल्याणकरी । अनवगीतोऽनिन्दितः सुभोदक इत्यर्थः ।
‡ पर्य्यासितरसमप्रच्युतानुरागम् । रहस्यं गूढचरित्रम् । अनु-
। अकपटम् ।

वन । कां पुनरत्रभवतीमवगच्छामि ? ।

ताप । आत्रेय्यस्मि ।

वन । आत्रेयि ! कुतः पुनरिहागम्यते, किं प्रयेजनं वा
दण्डकारण्यप्रवेशे ? ।

आत्रेयी ।

अस्मिन्नगस्यप्रमुखः प्रदेशे भूषांसउद्गीथविदे * वसन्ति ।
तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां † वाल्मीकिपार्श्वदिह पर्य-
टामि ॥

वन । यदि तावदन्येऽपि मुनयस्तमेव हि पुराणब्रह्मवा-
दिनं प्राचेतस ‡ मृषिं ब्रह्मपारायणायो § पासते, तत्
कोऽथमत्रार्याया दीर्घप्रवासप्रयासः ।

आत्रे । तत्र महानध्ययप्रत्यूहइति दीर्घप्रवासेऽङ्गी-
कृतः ।

वन । कीदृशः ।

आत्रे । तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्व्वप्रका-
राद्भुतं सान्यत्यागमात्रके वयसि वर्त्तमानं दारकद्वयमुपनीतं,
तत् खलु न केवलमृषीणामपितु सचराचराणां भूतानामा-
न्तराणि तत्त्वान्युपसृहयति । ¶ ॥

* उद्गीथविदः सामवेदविशेषज्ञाः ।

† निगमान्तविद्या वेदान्तविद्याम् ।

‡ प्राचेतसं वाल्मीकिम् ।

§ ब्रह्मपारायणाय वेदाध्ययनाय ।

¶ आन्तराणि तत्त्वान्यन्तःकरणानि । उपसृहयति प्रीथयति

वन । अथि * तथोर्नामसंविज्ञानमस्ति ?

आत्रे । तथैव किलदेवतथा तयोः कुशलवाविति नामने
प्रभावस्याख्यातः ।

वन । कीदृशः प्रभावः ? ।

आत्रे । तयोः किल सरहस्यजृम्भकास्वाण्याजन्मसिद्धा-
नीति ।

वन । अहो नु भोश्चित्रमेतत् ।

आत्रे । तौ च भगवता वाल्मीकिना धात्रीकर्मवत्सलतां†
परिगृह्य पोषितौ, परिरक्षितौ च, वृत्तचौडकर्मणोश्च तयो
स्त्वथीवर्जमितराविद्याः सावधानेन परिनिष्ठापिताः, सम-
नन्तरञ्च गर्भैकादशे वर्षे चात्रेण कल्पेनोपनीय ‡ तौ त्रयी
विद्यामध्यापितौ, न ह्येताभ्यामतिप्रदीप्तप्रज्ञाभ्यामस्यदादेः
सहाध्ययनयोगोऽस्ति ।

यतः

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव, तथा जडे,
नतु खलु तथोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।
भवति च पुनर्भूयान् भेदः फलं प्रति, तद्दृश्यथा
प्रभवति शुचिर्विम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः § ॥

वन । अथमसावध्ययनविघ्नः ?

* अथीत्यत्र अपीति क्वचित्पाठः ।

† धात्रीकर्मणि यास्यनादौ वत्सलतां प्रशिक्षितम् ।

‡ गर्भैकादशे इति गर्भादिकादशे राक्ष इति मनूक्तेः ।
प्रेन विधिना, उपनीय उपनयनाख्यसंस्कारेण संस्कार्यम् ।

§ शुचिर्निर्मलः । विम्बोद्ग्राहे प्रतिविम्बग्रहणे । मृदां चयः
। वादिकम् ।

आत्रे । अपरञ्च ।

वन । अथापरः कः ?

आत्रे । अथ स ब्रह्मर्षिरेकदा मध्यन्दिनसमये नदीं तमसा मनुप्रपन्नः, तत्र युग्मचारिणोः क्रौञ्चयो * रेकं व्याधेन विध्यमानं ददर्श, आकस्मिकप्रत्यवभासाञ्च † देवीं वाचमानुष्टुभेन ‡ च्छन्दसा परिणतामभ्युदैरयत् ।

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः §

यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ इति ।

वन । चित्रमाद्यादन्वोऽयं नूतनश्छन्दसामवतारः ॥ ।

आत्रे । तेन खलु पुनः समयेन ** तं भगवन्तमाविर्भूतशब्दब्रह्मप्रकाशमृषिमुपसंगम्य भगवान् भूतभावनः पद्मयानि रवेत्त, च्छे ! प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि, तद्ब्रूहि ††

* युग्मचारिणोर्मिथुनीभूय चरताः क्रौञ्चयोर्वकयोः ।

† आकस्मिकप्रत्यवभासाम् अकस्मात् स्वयं प्रकाशमानाम् ।

‡ आनुष्टुभेनेति स्वार्थे टञ् ।

§ शाश्वतीर्वङ्गीः, समाः संवत्सरान् व्याप्य ।

¶ आन्नायात् वेदविषसितच्छन्दसः । वस्तुतस्तु वेदेऽप्यनुष्टुप्छन्दोवहानि वाक्यानि दृश्यन्ते तदत्र अन्यइत्यत्र अन्यत्रेति सप्तम्यापाठः सम्यक्, आन्नायाद्देदादन्यत्र पौरुषेयग्रन्थेषु नूतनोऽयं क्वसामवतारइत्यन्यथः, मन्वादिंसंहितास्तु तत्पञ्चाङ्गुप्रभृतिर्निबन्धाः, यद्वा आन्नायपदेन आन्नायार्थप्रतिपादकत्वात्तासामपि प्रहृष्टमिति न विरोधइति ध्येयम् ।

** समयेनेति क्रियापरमे व्याप्यर्थे तृतीया ।

†† ब्रूहि वर्णय ।

रामचरितम्, अव्याहतज्योतिरार्षं * ते चक्षुः प्रतिभातु,
आद्यः कविरसीत्युक्त्वा नर्हितः । अथे भगवान् प्राचेतसः प्रथमं
मनुष्येषु शब्दमङ्गणस्तादृशं विवर्त्त † मितिहासं रामायणं
प्रणिनाय ।

वन । हन्त तर्हि पण्डितः ‡ संसारः ।

आत्रे । तस्मादवोचं, तत्र महानध्ययनप्रत्यूह इति ।

वन । युज्यते ।

आत्रे । विश्रान्तास्मि, भद्रे ! संप्रत्यगस्त्याग्रमस्य पन्थानं
ब्रूहि ।

वन । इतः पञ्चवटोमनुप्रविश्य गम्यतामनेन गोदावरी
तीरेण ।

आत्रे । सवाण्या । अथेतत्तपोवनम् ? अथेषा पञ्चवटी ?
अपि सरिदियं गोदावरी ? अथयं गिरिः प्रस्रवणः ? अपि
वनदेवता जनस्थानवासिनी वासन्ती त्वम् ?

वास । अस्येतत् सर्वम् ।

आत्रे । वत्से जानकि !

। एष ते वल्लभवन्धुवर्गः प्रासङ्गिकीनां विषयः कथानाम् § ।
वां नामशेषामपि दृश्यमानः ¶ प्रत्यक्षदृश्यामिव नः करोति ॥

* आर्षं ज्ञानमयम् ।

† विवर्त्तं परिणामम् ।

‡ पण्डित इति नानेतिहासात्मकस्य रामायणस्यानुशीलना
इति भावः । मण्डित इति क्वचित्पाठः ।

§ प्रासङ्गिकीनामिति प्रथमं कथाप्रसङ्गेन स्मरणप्रथमवतीर्णः ।

¶ दृश्यमानः पश्चात् प्रत्यभिज्ञाविषयः ।

वास । सभयं स्वगतं । कथं नामशेषामित्याह । प्रकाशम् ।
आर्य्ये ! किमत्याहितं * सीतादेव्याः ? ।

आत्रे । न केवलमत्याहितं सापवादमपि ।

वास । कथमिव ।

आत्रे । कर्णे एवमेवम् ।

वास । अहह ! दाहणेद्वैवनिर्घातइति मूर्च्छति ।

आत्रे । भद्रे ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वास । हा प्रियसखि ! हा महाभागे ! ईदृशस्त्री निर्घा-
णभागः । रामभद्र रामभद्र ! अथवा अलं त्वया, आर्य्ये
आत्रेयि ! अथ तस्मादरण्यात् परित्यज्य निवृत्ते लक्ष्मणे
सीतादेव्याः किञ्चित्तमिति काचिदस्ति प्रवृत्तिः ? । †

आत्रे । नहि नहि ।

वास । हा कष्टमार्याहन्वतीवशिष्टाधिष्ठिते रघुकुलगृहे,
जीवन्तीषु च प्रवृद्धराज्ञीषु ‡ कथमिदं जातम् ? ।

आत्रे । ऋष्यशृङ्गसत्रे गुरुजनस्तदासीत् । संप्रति परिस-
माप्तं तद्वादशवार्षिकं सत्रम्, ऋष्यशृङ्गेण च संपूज्य विस-
र्ज्जिन्नागुरवः, ततो भगवत्यहन्वती नाहं बधुविरहितामयो-
ध्यां गमिष्यामीत्याह, तदेव राममाहभिरनुमोदितं । तदनु-
रोधाद्भगवतोवशिष्टस्य परिशुद्धावाचो, यथा वाल्मीकि-
तपोवनं गत्वा तत्र वक्ष्याम इति ।

* अत्याहितममङ्गलम् ।

† प्रवृत्तिवर्त्ता ।

‡ प्रवृद्धराज्ञीभित्यत्र अनिश्चत्वात् समासान्ताभावः ।

वास । अथ सराजा किमारम्भः संप्रति ?

अत्रे । तेन राज्ञा क्रतुरश्वमेधः प्रक्रान्तः ।

वास । अहह ! धिक् परिणीतमपि * ।

अत्रे । शान्तं पापम् ।

वास । का तर्हि यज्ञे सहधर्मचारिणी ?

अत्रे । हिरण्मयी सीताप्रतिष्ठतिः ।

वास । हन्त भोः ।

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतांसि कोहि विज्ञातुमर्हति ॥

अत्रे । विसृष्टश्च वामदेवानुमन्त्रितो मेधोऽश्वः, उप-
कल्पिताश्च यथाशास्त्रं तस्य रचितारः, तेषामधिष्ठाता
च लक्षणात्मजश्चन्द्रकेतुर्दत्तदिव्यास्त्रसंप्रदायश्चतुरङ्गसाधना-
न्वितो † ऽनुप्रहितः ।

वास । मल्लेहकौतुकास्त्रं । कुमारलक्षणास्यापि पुत्रः,
हन्त मातर्जीवामि ‡ ।

अत्रे । अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमुत्क्षिप्य राजहारे,
शौरस्ताडनमब्रह्मण्यमुद्दोषितं ततोऽन राजापराधमन्तरेण
प्रजास्वकालमृत्युश्चरतीत्यात्मदोषं निरूपयति करुणामये
रामभङ्गे, सहसैवाशरीरिणी वागुदचरत् ।

* अहहेत्यादि अश्वमेधयज्ञे सपत्नीकस्यैवाधिकारादिति
शब्दः, परिणीतमिति भावे क्तः ।

† चतुरङ्गसाधनानि हस्त्यश्वरथपादातरूपसैन्यानि । हस्त्य-
श्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयमित्यमरः ।

‡ हन्तेति हर्षे, जीवामीति प्रशस्तजीवनवती भवामीत्यर्थः ।

शम्बूकोनाम वृषलः पृथिव्यां तथ्यते तपः ।

शीर्षच्छेद्यः * स ते राम तं हत्वा जीवथ द्विजम् ॥

इत्युपश्रुत्यैव ह्यपाणपाणिः पुष्पकं विमानमारुह्य सर्वा
दिशोविदिशश्च शूद्रनापसान्वेषणाय जगत्पतिः सञ्चरितुमा-
रन्भवान् ।

वास । शम्बूकोनाम धूमपः शूद्रोऽस्मिन्नेव जनस्थाने तप-
श्चरति, तदपि नाम † रामभद्रः पुनरपीदं वनमलंकुर्यात् ।
आत्रे । भद्रे गम्यतेऽधुना ।

वास । एवमन्तु, कठोरीभूतोऽयं दिवसः ।

तथाहि

कण्डूलद्विपगण्डपिण्डकषणोत्कम्पेन सम्पातिभि

र्षमसंसितबन्धनैः स्वकुसुमैरर्चन्ति गोदावरीम् ।

ह्यायापस्किरमाणविष्किरमुखव्याकृष्टकीटत्वचः

कूजत्क्लान्तकपोतकुक्कुटकुलाः कूले कुलायद्रुमः ॥

इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते ।

विष्कम्भकः ।

* शीर्षं मस्तकावच्छेदे छेद्यः, शीर्षं छेद्यं यस्येति वा ।

† अपिनामेति सम्भावनायाम् ।

‡ ह्यायेत्यादि ह्यायायामपस्किरमाणाभक्षयार्थं हर्षेण वि-
लिखन्तो ये विष्किराः पक्षिणस्तेषां मुखैर्याकृष्टावहिर्निःसारिताः
कीटायाभस्तादृशस्त्वचोवस्त्वानि येषां ते, अपात् किरश्चतु-
ष्पात् पक्षिहर्षादौ सुट्च कृत्यपीत्याम्नेपदं सुट्च, नगौको
वाजिविकिरविविष्किरपतत्रय इत्यमरः । तथा कूजन्ति क्लान्ता-
नां कपोतानां कुक्कुटानाञ्च कुलानि यत्र ते । कुलायद्रुमाः पक्षि-
शामावासदृशाः ।

ततः प्रविशति सदयोद्यतखड्गोरामभद्रः ।

रामः । रे हस्त दक्षिण ! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य

जीवातवे * त्रिसृजं ब्रूमुनौ क्षपाणम् ।

रामस्य गात्रमसि दुर्व्वहर्गर्भखिन्न-

शीताविवाशनपटोः, करुणा कुतस्ते ॥

अथ कथञ्चित् प्रहृत्य । कृतं रामसदृशं कर्म, अपि जी-
वेत् स ब्राह्मणशिशुः ? ।

प्रविश्य दिव्यपुरुषः । जयति जयति देवः ।

दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे †

सञ्जीवितः शिशुरयं, मम चेयमृद्धिः ‡ ।

ब्रह्मकण्ठे शिरसा चरणी नतस्ते,

सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥

रामः । इयमपि प्रियं नः, तदनुभूयतामुयस्य तपसः
परिपाकः ।

यज्ञानन्दाश्च, मोदाश्च, यत्र पुण्याश्च संपदः ।

वैराजा नाम ते लोकसास्त्रैजसाः सन्तु ते भ्रुवाः ॥ §

* जीवातवे जीविताय । जीवानुरक्षिष्यां भक्ष्ये जीविते जीवनै-
ष्वे इति मेदिनी ।

† यमादपि दत्ताभये त्वयि दण्डधारे मयि, दण्डं कुर्वन्ति सति ।

‡ ऋद्धिर्दिव्यशरीरप्राप्तिरूपा ॥

§ ज्ञानन्दाश्च मोदाश्चेति ज्ञानन्दनामकामोदनामकाश्च
अत्यसुखाविशेषाश्चैतद्यर्थः । पुण्याभिसम्भवा इति पाठस्तु द्वितीय
श्लोकस्यागमितत्वात् सम्भक् । तैजसास्तेजोमयाः नतु पार्थिवादेयं
वानित्याः, शिवा इति ऋषिस्तं पाठः ।

शम्बू । युष्मत्पादप्रसादीपायएषमहिमा, किमत्र तपसा ।
अथवा । महदुपेक्षतं तपसा ।

अन्वेष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथः शरण्यो
मामन्विष्यन्निह वृषलकं योजनानां शतानि ।
क्रान्त्वा प्राप्तः स इह तपसां संप्रसादोऽन्यथा चेत्
कायोध्यायाः पुनरुपगमोदण्डकायां वने वः ॥

रामः । किं नाम दण्डकेयं ? । सर्व्वतोऽवलीक्य । आं,
स्निग्धश्यामाः क्वचिदपरतोभीषणाभोगरुक्षाः, *
स्थाने स्थाने मुखरककुभो † झाङ्कतैर्निर्झराणाम् ।
एते तीर्थाश्रमगिरिसरिद्धर्त्तकान्तार ‡ मिश्राः
संदृश्यन्ते परिचितभुवोदण्डकारण्यभागाः ॥

शम्बू । दण्डकैवेय, मत्र किल निवसता देवेन,
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्म्मणाम् ।
त्रयसु दूषणखरत्रिमूर्द्धानोरणे हताः ॥

येन सिद्धचेत्रेऽस्मिन् जनस्थाने मादृशानामपि भीरुजान-
पदानामकुतोभयः § सञ्चारोजातः ।

रामः । न केवलं दण्डकेयं, जनस्थानमपि ।

शम्बू । वाढमेतानि खलु सर्व्वभूतलोमहर्षणान्यकान्त

* अपरतोऽन्यत्र भीषणेन आभोगेन विस्तारेण रक्षा दुर्दशाः ।

† मुखरककुभः सशब्ददिशः ।

‡ कान्तारो दुर्गमवर्त्म महारण्यं वा ।

§ येन राक्षसहननेन । भीरुवोजानपदा जनपदवासिनस्ते-
षां । नास्ति कुतः कस्मादपि भयं यत्र सः ।

चण्डश्चापदकुलसङ्कुलगिरिगङ्गराणि जनस्थानपर्यन्तानि *
दीर्घारण्यानि दक्षिणां दिशमभिवर्त्तन्ते

तथाहि ।

निष्कूजस्तिमिताः क्वचित्, क्वचिदपि प्रोचण्डसत्त्वखनाः†

खेच्छासुप्तगभीरभोगभुजगश्चासुप्रदीप्ताग्रयः ।

सीमानः प्रदरोदरेषु विलसत्स्वल्पाम्भसो, यास्वयं

दृश्यद्भिः प्रतिसूर्यकैरजगरखेदद्रवः पीयते ॥ †

रामः । पश्यामि च जनस्थानं भूतपूर्वखरालयम् ।

प्रत्यक्षानिव दृत्तान्तान् पूर्वाननुभवामि च ॥

सर्वतोऽवलोक्य । सर्वथा प्रियारामाहि ‡ वैदे-

च्छासीत्, एतानि तानि § नाम कान्ताराणि किमितः

परं भयानकं ¶ स्यात् । साक्षम् ।

* जनस्थानं पर्यन्तः प्रान्तसीमा येषां तानि ।

† क्वचिन्निष्कूजस्तिमिताः निःशब्दतया गभीराः । तथा क्वचि-
दपि प्रोचण्डाविकटाः सत्त्वानां जन्तूनां खनाः शब्दाय च ताः ।
खेच्छया सुप्तास्तथा गभीरोनिम्नोभोगः शरीरं येषां तादृशा
ये भुजगास्तेषां आसैः आसेषु वा प्रदीप्ता अग्रयोय च ताः । तथा
प्रदरोदरेषु भूविदारमध्येषु विलसत्स्वल्पमम्भोयासु ताः । यासु
सीमसु । दृश्यद्भिः पिपासुभिः प्रतिसूर्यकैः क्लकलाशैः । स्यादे-
दारः क्लकचपात् क्लकलाशस्तृणाञ्जनः । प्रतिसूर्य इति त्रिका-
णशेषः ।

‡ प्रियारामा प्रियवनवासा । अत्रारामशब्दोवनमात्रपरः

§ तानि प्रियया सच्चित्तेन मया पूर्वमधुषितानि ।

¶ किमितः परं भयानकमिति प्रियायाः स्मारणेन वियोगदुः-
खोदीपनादितिभावः ।

तथा सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगन्धिषु ।

इति हा रमते सीता * खेहस्तस्याः स तादृशः ॥ †

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ‡ ।

तत्तस्य किमपि § द्रव्यं योहि यस्य प्रियोजनः ॥

शम्भू । तदलमेभिर्दुरासदैः । अथैतानि मदकलमयूर
कण्ठकोमलच्छविभिरवकीर्णानि पर्यन्ते, रविरत्ननिविष्टनील
वहलच्छायतरुणतरुषण्डमण्डितान्यसभ्रान्तविविधमृगयूथा-
नि पश्यतु महानुभावः प्रशान्तगभीराणि मध्यमारण्य-
कानि ।

इह समदशकुन्ताक्रान्तवानीरवीरुत्

प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया वहन्ति ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज

स्वलनमुखरभूरिस्तोतसो निर्झरिणः ॥

अपि च ।

* इति अभिप्रेत्य हा खेदे सीता रमते अरमतेत्यर्थः । अत्र
इति चारमतीवासाविति इत्यारमयतीवासावित्यादीनि पाठान्त-
राणि दृश्यन्ते ।

† तादृशः मत्प्राप्तिस्थसुखप्रयोजकः स पूर्वानुभूतः खेहो म-
यासीदिति शेषः, वस्तुतस्तु स इत्यत्र हा इति पाठः सम्भक् ।

‡ अकिञ्चिदपि कुर्वाणः किञ्चित् प्रीतिकरं कर्माकुर्वन्निपि
कवीनां निरङ्कुशत्वाच्च गमकताभ्युपेया । सौख्यैः स्वसाम्निश्चमा-
नेषु सुखधाराजनैः दुःखान्यपोहति निवारयति प्रियजनइति
शेषः ।

§ किमपि लोकोत्तरम् ।

दधति कुहरभाजामत्र भङ्गकयूना
मनुरसितगुरूनि स्थानमम्बूकृतानि । *
शिशिरकटकषायः स्थायते † भङ्गकीना
मिभदलितविकीर्णयन्त्रिनिव्यन्दगन्धः ॥

रामः । सवाप्यस्तम्भं । शिवास्ते पन्नानो, देवयानं प्रति-
पद्यस्व पुष्येभ्योलोकेभ्यः ।

शम्भू । यावत् पुराणब्रह्मवादिनमगस्यमृषिमभिवाद्य
शाश्वतं पदमनुप्रविशामि । इति निष्क्रान्तः ।

रामः । एतन्तदेव हि वनं पुनरद्य दृष्टं,
यस्मिन्नभूम चिरमेव पुरा वसन्तः ।
आरण्यकाश्च गृह्णन्त्य रताः स्वधर्मै
सांसारिकेषु च सुखेषु वयं रसज्ञाः ॥ ‡

अपिच ।

एते तएव गिरयोविरुवन्मधुरा
स्तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।

* भङ्गकयूनां तरुणभङ्गकानाम्, अनुरसितगुरूणि अनुध्वनि-
ना गभीराणि, अम्बूकृतानि सनिष्ठीवनमुखारावाः, स्थानं स्फीतिं
दधति धारयन्ति ।

† शिशिरः शीतलः, कटकः, कषायः सुरभिश्च । स्थायते
स्फीतिं गच्छति सर्वत्र प्रसरतीत्यर्थः ।

‡ यस्मिन् पुरा चिरमेव वसन्तोवयं स्वधर्मैः क्षणियोचितनित्य
नैमित्तिकादिकर्मानुष्ठाने रताः सन्त आरण्यकाः अरण्यवासिमु-
नयः, तथा सांसारिकेषु सुखेषु विषयोपभोगसुखेषु रसज्ञाः रून्तः
गृह्णन्त्य अमूमेत्यन्वयः ।

आमञ्जुवञ्जुललतानि च * तान्यमूनि
 नीरम्बनीलनिचुलानि † सरिस्तटानि ॥
 मेघमालेव यश्चायमारादपि ‡ विभाव्यते ।
 गिरिः प्रस्त्रवणः सोऽथं यत्र गोदावरी नदी ॥
 अस्त्रैवासीन्महति शिखरे गृध्रराजस्य वास
 स्तस्याधस्ताद्वयमपि रतास्त्रेषु पर्णोदयेषु ।
 गोदावर्याः पयसि विनतश्यामलानोकहश्री
 रन्तःकूजम्बुखरशकुनोद्यत्र रम्योर्वनान्तः ॥

आ, तदत्रैव सा पञ्चवटी, यत्रातिचिरनिवासेन वि-
 विधविश्रम्भातिप्रसङ्गसाक्षिणः § प्रदेशाः, प्रियायाः प्रिय
 सखी च वासन्ती नाम वनदेवता प्रतिवसति, तत् किमिदं
 मापतितमद्य रामस्य, । संप्रति हि ॥

चिरोद्देगारम्भी प्रसूतद्वय तीव्रोविषरसः

कुतश्चित् संवेगान्निहितद्वय शक्यस्य शकलः । १॥

* आमञ्जुवञ्जुललतानीत्यत्र आमन्तमञ्जुललतानीति क्वचि-
 त्पाठः ।

† नीरन्द्या अविरला नीलाः श्यामलाश्च निचुला इज्जलदृशा
 यत्र तानि, नीलेत्यत्र नीपेति क्वचित्पाठः ।

‡ यश्चायमारादपीत्यत्र यच्छाया दूरादेवेति पाठान्तरम् ।

§ विविधोयोविश्रम्भातिप्रसङ्गे निःशङ्कविचारेत्कर्मणस्य
 साक्षिणः सूचकाः ।

१ संवेगात् सम्यग्वेगेन क्रियमाणत्वापारात् निहितोऽङ्गेषु
 प्रविष्टः, कर्त्तरि क्तः । यद्वा संवेगात् क्रियमाणेन व्यापारविशेषे-
 षापरितः । निहित इत्यत्र पवत इति पाठस्तु न मनोरमः ।

त्रणोरूढयन्त्रिः स्फुटितद्वय हृन्मर्मणि * पुन
 र्घनीभूतः शोकोविकलयति संमूर्च्छयति च † ॥
 तथापि तान् पूर्वसुहृदो भूमिभागान् पश्यामि, । निरूप्य
 अत्रे अनवस्थितो ‡ भूमिसन्निवेशः । तथाहि ।
 पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
 विपर्यासं यातो घनविरलभावः § चितिरुहाम् ।
 वहीर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं
 निवेशः शैलानां तदिदमिति ¶ बुद्धिं द्रढयति ॥
 हल परिहरन्तमपि मामितः पञ्चवटीस्त्रेहो वलादपक-
 र्षतीव । सकरुणम् ।

यस्यान्ते दिवसास्तथा सह मया नीतायथा स्त्री गृहे
 यत्सम्बन्धिकथाभिरेव सततं दीर्घाभिरास्त्रीयते ।
 एकः संप्रति नाशितप्रियतमस्तमद्य रामः कथं
 पापः पञ्चवटीं विलोकयतु वा, गच्छत्वसम्भाव्यु ** वा ॥
 प्रविश्य । शम्भूकः । जयति देवः । देव, भगवानगस्त्यो
 मत्तः श्रुतसन्निधानस्वामाह, परिकल्पितविमानावतरण

* हृन्मर्मणि हृदयरूपमर्मस्थाने रुढयन्त्रिः सज्जातबन्धः ।

† संमूर्च्छयति चेत्यत्र, मां नूतन इवेति क्लृप्तत्वाठः ।

‡ अनवस्थितोऽस्थिरः ।

§ विपर्यासमिति घनभावोविरलभावं यातः, विरलभावो
 घनभावं यात इत्यर्थः ।

¶ तदिदमितीति शैलानां प्रायेण ताद्रूप्याभिव्यक्तिभिश्चारादिति
 भावः ।

** असम्भाव्यु क्षयमवस्थानादिना असम्भान्य ।

मङ्गला * प्रतीचते वत्सला लोपामुद्रा, सर्व्वेच महर्षय, स्तदेहि
सम्भावयास्मान्, अथ प्रजविना पुष्पकेण स्वदेशमुपसंगम्या
श्वमेधाय सञ्जोभविष्यसीति ।

रामः । यथाज्ञापयति भगवान् ।

शम्भू । इतस्सार्हि देवः प्रवर्त्तयतु पुष्पकम् ।

रामः । भगवति पञ्चवटि ! गृहजनोपरोधात् सणं चम्य-
तामतिक्रमोरामस्य ।

शम्भू । देव पश्य पश्य ।

कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवल्कीचक

स्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चावतोऽयं गिरिः ।

एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्देजिताः कूजितै

रुद्देक्षन्ति पुराणचन्दनतरुस्त्रन्धेषु कुम्भीनसाः ॥ †

* विमानतोऽवतरणे यन्मङ्गलं मङ्गलाचरणवस्तु दूर्वागुग्गु-
लुप्रभृतिकं तत्परिकल्पितं यथा सा ।

† कूजदिव्यादि, कूजन्ती या कुञ्जरूपकुटीरवर्तिनी कौशिक
घटा पेचकसमूहस्तस्य घुत्कारः घुद्घुदिव्यव्यक्तशब्दस्तद्दान्
यः कौचकास्तम्बाडम्बरः सखनवंशगुच्छविस्तारस्तत्र मूकं कौ-
शिकभायेन निःशब्दं मौकुलिकुलं काकसमूहोयत्र सः । एक-
दृग्बलिभुग् ध्वाङ्क्षोमौकुलिर्वायसो न्यभदिति हेमचन्द्रः । मौ-
कुलीत्यत्र मौकवीति याठस्तु न सम्यक् । प्रचलाकिनां भयूराणां ।
प्रचलाकी सितापाङ्कशिखावल्लगलप्रताइति त्रिकाण्डशेषः । उ-
द्देक्षन्ति ऊर्द्धं लक्ष्मि । चन्दने यत्र रोहिणेति क्वचित्पाठः । कु-
म्भीनसाः क्रूरसर्पाः । कुम्भीनसः क्रूरसर्पे स्त्रियां लवणमातरौति-
मेदिनी ।

अपि च ।

एते ते कुहरेषु गङ्गदनदद्गोदावरीवारये
 मेघालम्बितमौलिनीलशिखराः क्षौणीभृतोदक्षिणाः ।
 अन्योऽन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कल्लोलकोलाहलै-
 रुत्तालास्तदमे गभीरपथसः पुष्पाः सरित्सङ्गमाः ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्व्वे ।

इति पञ्चवटीप्रवेशोनाम

द्वितीयोऽङ्कः ।

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

॥ ततः प्रविशति नदीद्वयं तमसा मुरला च ॥

तमसा । सखि मुरले ! किमसि सभ्रान्तेव ?

मुरला । भ्रूवति तमसे ! प्रेषितास्मि भगवतोऽगस्त्यस्य
पत्न्या लोपामुद्रया सरिद्धरां गोदावंरीमभिधातुं, जानास्येव
यथा बधूत्यागात् प्रभृति,

अनिर्भिकोगभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः ।

पुष्टपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणोरसः ॥ *

तेन च तथाविधेष्टजनकष्टपातजन्मना प्रकर्षगतेन दीर्घं
शोकसन्तानेन † संप्रत्यतितरां परिस्त्रीणोरामभद्रः, तमव-

* गभीरत्वादप्रतर्क्याशयत्वादनिर्भिन्नः अप्रकाशितः । अनिर्भि-
न्नगभीरत्वादित्येकपदन्तु न सम्यक् । अतएवान्तर्मञ्जे गूढा प्रच्छन्ना
घना निविडा यथा यत्र सः । अतएव पुष्टे आवरणेन नीरन्ध्रपात्रे
यः पाकस्तत्प्रतीकाशस्तत्सदृशः, करुणः करुणविप्रसम्भः नतु
करुणाख्यः, वीरभद्राकार्यन्यतरस्यैव नायकस्य नाटकप्रकृतित्वात् प्रब-
न्धस्यास्य च नाटकत्वात् । रसोऽत्र विप्रसम्भरत्याख्यः स्थायिभावः ।

† तथाविधः प्राणप्रतिभोय इष्टजनः सीतारूपस्तस्मिन् यः कष्ट-
पातो निर्जनारण्यप्रवेशादिस्तस्माज्जन्म उद्दीनिर्यस्य तेन, प्रकर्ष-
गतेन परां काष्ठामधिरूढेन, तथा दीर्घः शोकसन्तानः शोकाख्य
यभिचारिभावधारा यत्र तेन, दीर्घशोकसन्तापेनेति क्वचित् पाठः ।
इदं श्रेण तेन करुणविप्रसम्भेन ॥

लो क्वं कम्पितमिव मे हृदयम्, अधुना च प्रतिनिवर्त्तमानेन
रामभद्रेण नियतमेव पञ्चवटीवने बधूसहनिवासविश्रम्भ-
साक्षिणः * प्रदेशाद्रष्टव्याः, तेषु च निसर्गधीरस्थाप्येवंविधा-
यामवस्थायामतिगम्भीराभोगशोकसौभसंवेगात् पदे पदे मह-
न्ति प्रमादस्थानानि शङ्कनीयानि रामभद्रस्य, † तद्गवति
गोदावरि ! तत्र त्वया सावधानया भवितव्यम्,

वीचीवतैः शीकरस्रोदशतैराकर्षद्भिः पद्मकिञ्चण्णगन्धान् ।
मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं खैरं खैरं प्रेषितैस्तर्पयेति ॥

तम । उचितमेव दाक्षिण्यं स्नेहस्य, ‡ सञ्जीवनोपायस्तु
मौलिक § एव रामभद्रस्याद्य सन्निहितः ।

मुर । कथमिव ?

तम । श्रूयताम् । पुरा किल वाल्मीकितपोवनोपकण्ठान्
परित्यज्य गते लक्ष्मणे, सीतादेवी प्राप्तप्रसववेदनात्मानमति-
दुःखसंवेगाद्गङ्गाप्रवाहे निक्षिप्तवती, तदैव तत्र दारकद्वयं

* बध्वा सह निवासेन योविश्रम्भः प्रणयः, सहनिवासेन बध्वां
यः प्रणयोवा तस्य साक्षिणः स्मारकाः । विश्रम्भः केलिकलहोवा ।
विश्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपिचेति मेदिनी ।

† तेषु च प्रदेशेषु अतिगम्भीरः कथमप्यप्रतिकार्यं आभोगः
संपूर्णता यस्य तादृशोरः शोकस्तेन यः सौभसस्य संवेगउद्रेक-
स्तस्मात्, प्रमादोऽसावधानता मनसोदौर्बल्यं वा तस्य स्थानानि
उत्पत्तिभूमयः शङ्कनीयानि रामस्य मोहजनकत्वेन चिन्तनीयानि ।
तेषु चेत्यत्र तानि चेति क्षचित्पाठः तद्रूपाणि प्रमादस्थानानीत्यर्थः ।

‡ स्नेहस्य दाक्षिण्यं स्नेहेन प्रियजनं प्रत्यानुकूल्यम् ।

§ मौलिकः प्रथमं निरूपितः ।

प्रसूता * भगवतीभ्यां पृथ्वीभागीरथीभ्यामभ्युपपन्ना † रसात-
लञ्च नीता, स्तन्यत्यागात् परेणच तद्धारकद्वयं तस्याः, प्राचे-
तसस्य महर्षेर्गङ्गादेवी स्वयमर्पितवती ।

मुर । सविस्मयम्,

ईदृशानां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः ।

यत्रोपकरणीभावमायात्येवंविधोजनः ॥ ‡

तम । इदानीन्तु शम्भूकवृत्तान्तेनानेन सम्भावितजन-
स्थानगमनं रामभद्रं सरथूमुखादुपश्रुत्य भगवती भागीरथी,
यदेव लोपामुद्रया स्नेहादाशङ्कितं तदेवाशङ्क्य सीतासमेता ।
केनचिदिव गृहाचारव्यपदेशेन गोदावरीं विलोकयितुमागता ।

मुर । सुविचिन्तितं भगवत्या, राजधानीस्थितस्य खलु
तैस्त्रैर्जगतामाभ्युदधिकैः कार्यैर्यापृतस्य निघताञ्चित्तविचेपाः,
अव्यग्रस्य पुनरस्य शोकमात्रद्वितीयस्य पञ्चवटीप्रवेशोमहाननर्थ
इति, तत्कथमिदानीं सीतादेव्या रामभद्राश्चासनीयः स्यात् ।

तम । उक्तमेव भगवत्या भागीरथीदेव्या, वत्से देवयजन-
सम्भवे सोते, अथ खल्वायुष्मतोः कुशलवयोर्द्वादशजन्मसंवत्सरस्य
संख्यामङ्गलयन्त्रि ॥ रभिवर्त्तते, तदात्मनः पुराणश्चरुरमेता-

* प्रसूतेति कर्त्तरि क्तः गुणीभूतगत्वर्थकत्वात् सूङ्घातोः ।

† अभ्युपपन्ना क्तानुकूल्या सुरक्षितेत्यर्थः ।

‡ उपकरणीभावमानुकूल्यम् । एवंविधोजनः गङ्गादेवी
प्रभृतिरतिमहान् जनः ।

॥ संख्यामङ्गलयन्त्रिरिति वर्षसमसंख्यकयन्त्रिमद्गुणु निम्ब-
श्वेतसर्षपद्रुव्वांगोरौघनारूपमङ्गलवस्तुसहितसूत्रधारणविधिरि-
त्यर्थः ।

वतोमानेवस्य राजर्षिवंशस्य प्रसवितारं सवितारमपहृतपाभानं देवं स्वहस्तावचितैः पुष्यैरुपतिष्ठस्व, न च त्वामवनिपृष्ठवर्त्तिनीमस्यत्प्रभावादनदेवता अपि द्रक्ष्यन्ति, किं पुनर्मर्त्या इति, अहञ्च ज्ञापिता, तमसे ! त्वयि प्रकृष्टप्रेमैव बधूर्वत्सा जानकीति, अतस्त्वमेवास्याः प्रत्यन्तरीभवेति, * साहमधुना यथादिष्टमनुतिष्ठामि ।

मुर । अहमधुमुं वृत्तान्तं भगवत्यै लोपामुद्रायै निवेदयामि, रामभद्रोऽप्यागतएवेति तर्कयामि ।

तम । तदियं गोदावरी हृदान्निष्क्रम्य ।

परिपाण्डुदुर्बलकपोलसुन्दरं

दधती विलोलकवरीकमाननम् ।

करुणस्य † मूर्त्ति, रथवा शरीरिणी

विरहव्यथैव वनमेति जानकी ॥

मुर । इयं हि सा ।

किसल्लयमिव मुग्धं बन्धनादिप्रलूनं ‡

हृदयकुसुमशोषी § दारुणो दीर्घशोकः ।

म्लपयति परिपाण्डु चाममस्याः शरीरं

शरदिजइव घर्म्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥

इति प्ररिक्रम्य निष्क्रान्ते । विष्कम्भकः ।

* प्रत्यन्तरीभव सन्निहिता भव ।

† करुणस्य करुणविप्रलम्भस्य ।

‡ बन्धनादिप्रलूनं वृन्ताच्छिन्नम् ।

§ शोषीत्यत्र शोषीति पाठस्तु न सम्यक् ।

ततः प्रविशति पुष्यावचथैव्यग्रहस्ता सकरुणौत्सुक्यमाकर्ण-
यन्ती सीता ।

सीता । अह्नाहे, जानामि पिअसही मे वासन्दी वाह-
रदि (१) ।

नेपथ्ये ।

सीतादेव्याः स्वकरकलितैः शल्लकीपल्लवाग्रै

रये लोलः करिकरभकोयः पुरा पोषितोऽभूत् ।

सीता । किं तस्स । (२)

पुनर्नेपथ्ये ।

बध्वा सार्द्धं पयसि विहरन् सोऽयमन्येन वेगा ।

दुद्दामेन द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः * ॥

सीता । ससम्भ्रमं कतिचित्पदानि गत्वा । अञ्जउत्त !
परित्ताहि परित्ताहि मम तं पुत्तअं । विचिन्थ । हद्दी
हद्दी ताद्दं ज्जेव चिरपरिचिदाद्दं अक्खराद्दं पञ्चवटीदंस-
णेण मं मन्दभादणीं अणुबन्धन्ति, हा अञ्जउत्त ! इति
मूर्च्छति । (३)

(१) अहो, जानामि प्रियसखी मे वासन्ती व्याहरति ।

(२) किं तस्य ।

(३) आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व मम तं पुत्रकम् । हा
धिक् हा धिक् तान्येव चिरपरिचितान्यक्षराणि पञ्चवटीदर्शनेन
मां मन्दभागिनीमनुबध्नन्ति, हा आर्यपुत्र ! । अनुबध्नन्ति प्राप्नु-
वन्ति ।

* अभियुक्तः परिभवायाक्रान्तः ।

प्रविश्य तमसा । वत्से समाश्रयसिद्धि समाश्रयसिद्धि ।

नेपथ्ये । विमानराज अत्रैव स्वीयताम् ।

सीता । समाश्रयस्य समाध्वसोत्कम्पोल्लासं । अक्षहे जलभ
रिदमेहत्यणिदगम्भीरमंसला कुदोणु एसा भारदी ? णिग्घो
सभरन्तकण्विवरं मंपि मन्दभादणीं ज्जहन्ति उस्सावेदि । (१)

तम । सस्मिताश्रम । अयि वत्से !

किमयक्तेऽसि निनदे कुतस्थे *ऽपि त्वमीदृशी ।

स्तनयिन्नो † मधूरीव चकितोत्कण्डिता स्थिता ॥

सीता । भगवदि ! किं भणसि अपरिष्फुडन्ति, मए उण
सरसंजोएण पच्चभिआणिदं, अज्जउत्तोज्जेव वाहरदि । (२)

तम । श्रूयते, तपस्यतः किल प्रूङ्गस्य दण्डधारणार्थमैच्छा-
कोराजा जनस्थानमागतइति ।

सीता । दिट्ठिआ अपरिहीणराअधम्मो क्खु सो राआ । (३)

नेपथ्ये ।

यत्र दुमाश्रयि मृगाश्रयि बन्धवोमे

यानि प्रियासहचरश्चिरमध्ववात्सम् ।

(१) अहो, जलभृतमेघस्तनितगम्भीरमंसला कुतानु
एसा भारती, निर्घोषभियमायकण्विवरां मामपि मन्दभागिनीं
भटित्युच्छ्वासयति ।

(२) भगवति ! किं भणसि अपरिष्फुटेति । मया पुनः स्वरसं
योगेन प्रत्यभिज्ञातम्, आर्यपुत्रएव व्याहरति ।

(३) दिव्या अपरिहीनराजधर्मः खलु स राजा ।

* कुतस्थे कुतोभवे अनिश्चितोपादाने इत्यर्थः ।

† स्तनयिन्नोर्मघस्य ।

एतानि तानि वज्रनिज्ज्वरकन्दराणि

गोदावरीपरिसरस्य ‡ गिरेस्तानि ॥

सीता । दृष्ट्वा । हा कथं प्रभादचन्द्रमण्डलावण्डरपरि-
कखामदुव्वलेण आकारेण, अत्रं सौम्यगम्भीराणुभावमेत्तपच्च
भिआणिदो अज्जउत्तोज्जेव, ता मं धारेहि । (१)

इति तमसामाश्लिष्य मूर्च्छति ।

तम । धारयन्ती । वत्से ! समाश्रसिहि समाश्रसिहि ।
नेपथ्ये ।

अनेन पञ्चवटीदर्शनेन ।

अन्तर्लीनस्य दुःखाग्रेरद्योद्दामं ज्वलिष्यतः ।

उत्पीड * इव धूमस्य मोहः प्रागावृणोति माम् ॥

हा प्रिये जानकि !

तम । स्वगतम । इदं तदाशङ्कितं गुरुजनेनापि ।

सीता । समाश्रस्य । हा कथं एदं । (२)

पुनर्नेपथ्ये । हा देवि दण्डकारण्यवासप्रियसखि विदेह
राजपुत्रि ! इति मूर्च्छति ।

सीता । हृद्दी हृद्दी मं मन्दभादणीं उद्दिशिअ आमीलन्त

(१) हा कथं प्रभातचन्द्रमण्डलावण्डरपरिक्खामदुव्वलेना
कारेण अयं सौम्यगम्भीरानुभावमात्रप्रत्यभिज्ञातव्यार्थपुत्रएव
तन्मां धारय । आकारेणेत्युपलक्षणे तृतीया ।

(२) हा कथमिदम् ।

‡ गोदावरी परिसरे यस्य सतथा तस्य ।

* उत्पीडः समूहः ।

ऐतन्नीलुप्पलो मुच्छिदोऽज्जिव, हाहा कथं धरणीवट्टे णिरुत्सा-
हणीसहं विपह्णत्यो, भन्नवदि तमसे ! परित्ताआहि परि-
त्ताआहि जीवावेहि अज्जउत्तं । (१) इति षादयोः पतति ।

तम । त्वमेव ननु कल्याणि ! सञ्जीवय जगत्पतिम् ।

प्रियस्यर्शाहि पाणिस्त्रे यत्रैष निरतोजनः * ॥

सीता । जं भोदु तं भोदु, जधा भन्नवदी भणादि । (२)

ससम्भ्रमं निष्क्रान्ता ।

ततः प्रविशति भूमौ निपतितः साक्षया सीतया सृष्ट्यमर-
नः साह्यादोऽङ्कामोरामभद्रः ।

सीता । किञ्चित्सहर्षं स्वगतम् । जाणे पुणेपि पचागदं
विन्न जीविदं तेल्लोअणाहस्स । (३)

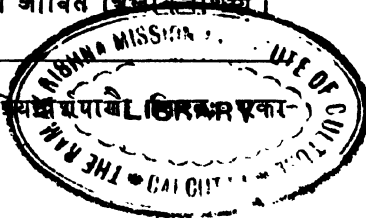
रामः । हन्त भोः किमेतत् ।

(१) हा धिक् हा धिक् मां मन्दभागिनीमुद्दिश्य आमी जन्ने-
वनीलोत्पलोमूर्च्छितश्च, हाहा कथं धरणीवट्टे निरुत्साह-
निःसहं विपर्यस्तः, भगवति तमसे परित्रायस्व परित्रायस्व जीव-
यार्थपुत्रम् । निरुत्साहनिःसहम् उत्साहाभावेन दुर्बलं यथा
तथा । विपर्यस्तः पतितः ।

(२) यद्भवतु तद्भवतु, यथा भगवती भणति । तथा करवाणीति
शेषः ।

(३) जाने पुनरपि प्रत्यागतमिव जीवितं प्रिये त्वमभयम् ।

* एष रामरूपो जनः यत्र तव प्रियेणैव पात्रे । तत्रैव एकर-
नसङ्गतः आसीदिति शेषः ।

प्रश्नोतनं नु हरिचन्दनपल्लवानां
 निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजोनु मेकः ।
 आतप्तजीवितमनःपरितर्पणोमे
 सञ्जीवनौषधिरहो नु हृदि प्रसिक्तः ॥
 स्पर्शः पुरा परिचितो नित्यतं स एष
 सञ्जीवनश्च मनसः परिमोहनश्च ।
 सन्तापजां सपदि यः प्रतिहत्य मूर्च्छा
 मानन्दनेन जडतां पुनरातनोति ॥

सीता । ससाध्वसोत्कम्पमपसृत्य । एत्तिकं जीव मे दाणिं
 वज्रदरं । (१)

रामः । उपविश्य । न खलु वत्सलया सीतादेव्या अभ्युप-
 पन्नोऽस्मि ? ।

सीता । हृद्दी हृद्दी किञ्चित् मं अञ्जउत्तो मग्निस्सदि । (ः)

रामः । भवतु, पश्यामि ।

सीता । भगवदि तमसे ! आसरह्य, जड दाव मं पेक्खिस्स
 दि, तदो अण्णणुणादसखि धाणेण अहिअं पि मम महाराज्जे
 कुप्पिस्सदि । (३)

(१) एतावदेव मे इदानीं वज्रतरम् ।

(२) हा धिक् हा धिक् किमिति मामार्य्यपुत्रोमस्मिंश्चिन्ति ।

(३) भगवति तमसे अपसरामः, यदि तावन्मां प्रेक्षिष्यते, तद्
 अण्णुणात्सन्निधानेन अधिकमपि मम महाराजः कोपिष्यति

* हरिचन्दनो देवतवृक्षशेषः तस्य पल्लवानां प्रश्नोतनममृत
 चरकम् । निष्पीडितोय इन्दुकरकन्दलः चन्द्रकिरणासमूहस्तज्जः
 तन्निःसृतनिर्व्यासंज्ञतः ।

तम । अथि वत्से ! भागीरथीप्रसादांजनदेवतानामप्यसंदृ-
श्या संवृत्तासि ।

सीता । आं अत्यि एदं । (१)

रामः । हा प्रिये जानकि ! ननु प्रिये जानकि !

सीता । समन्युगद्गदम् । अञ्जउत्त ! असरिसं क्लृ एदं वञ्ज-
णं दमस्स वुत्तन्तस्स । सालम् । अहवा किंन्ति वञ्जमईं जन्मान्त-
रेसु वि पुणेो असम्भाविददुल्ल हृदंसणं मं ज्जेव मन्दभाइणीं उ-
द्दिंसिअ वञ्चलस्स एवं वादिणेो अञ्जउत्तस्स उअरि णिरणुक्को-
सा भविस्सं, अहं एदस्स हिअअं जाणामि मम वि एसेत्ति । (२)

रामः । सर्वतोविलोक्य सनिर्व्वेदं । हा न काचिदत्र ।

सीता । भअवदि तमसे ! णिक्कारणपरिच्चाइणेोवि
एदस्स एदिणा एवविधेण दंसणेण कीदिसेमे हिअआणुबन्धो-
त्ति ण आणामि ण आणामि । (३)

(१) आं, अस्तीदम् ।

(२) आर्य्यपुत्र ! असदृशं खल्वेतद्वचनमस्य वृत्तान्तस्य । अथवा
किमिति वज्रमर्थी जन्मान्तरेष्वपि पुनरसम्भावितदुर्लभदर्शनां
मामेव मन्दभागिनीमुद्दिश्य वत्सलस्यैव वादिनआर्य्यपुत्रस्योपरि
निरनुक्रोशा भविष्यामि, अहमेतस्य हृदयं जानामि ममाप्येष-
इति । अस्य वृत्तान्तस्य निष्कारणपरित्यागरूपस्य असदृशमयोग्यम्
वज्रमर्थी अथ वज्रमईव इति प्रथमान्तपाठः सम्यक् । जन्मान्त-
रेष्वपि पुनरसम्भावितं दुर्लभदर्शनं त्वदीयदुष्पापदर्शनं यथेति
वियहः । वत्सलस्य स्नेहवतः । निरनुक्रोशा निर्दया ।

(३) भगवति तमसे ! निष्कारणपरित्यागिनेऽप्येतस्यैतेनैवं वि-
धेन दर्शनेन कीदृशमे हृदयानुबन्धइति न जानामि न जानामि ।
एवंविधेन अद्विरहजनित वैकल्यविषयेण हृदयानुबन्धः हृदयस्या-
वस्था । न जानामि न निर्दयार्थं वक्तुं शक्नोमि ।

नम । जानामि वत्से ! जानामि ।

तटस्थं नैराशादपिच कलुषं विप्रियवशा
द्वियोगे दीर्घेऽस्मिन् झटिति घटनोत्तम्भितमिव ।
प्रसन्नं मौज्यादपितु करुणैर्गाढकरणं
द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन् क्षणद्वय ॥ *

रामः । देवि !

प्रसादद्वय मूर्त्तस्ते स्पर्शः स्नेहार्द्रशीतलः ।

अद्याप्यानन्दयति मां त्वं पुनः कासि नन्दिनि ॥ †

सीता । एदे दे अगाधदंसिदसिणैहसंभारा आणन्दणि-
स्सन्दिणे सुदा मए अक्खउत्तस्स उल्लावा, जाणं पच्चएण णि-
क्कारणपरिच्चाअसिद्धिदेवि वज्जमदो मे जम्मलाहो । (१)

(१) एते ते अगाधदर्शितस्नेहसंभाराद्यौनन्दनिश्चिन्दिनः श्रु-
ता मया आर्य्यमुत्रस्थोऽल्लापाः, येषां प्रत्ययेन निष्कारणपरित्याग-
शिल्पितोऽपि वज्जमतोमे जन्मलाभः । अगाधमत्यधिकं यथा तथा
दर्शितः स्नेहसंभारः स्नेहातिशयो यत्र ते । उल्लापा उच्चैर्विला-
पाः । प्रत्ययेन साक्षाच्छ्रवणेन । निष्कारणपरित्यागशिल्पितः निष्का-
रणपरित्यागरूपकसङ्घचित्तितः । शिल्पित इत्यत्र श्लिष्यतइति क्वचि
त्याठः । सश्लिषीकृतइत्यर्थः ।

* नैराशात् पुनःप्रतिप्रत्याशाभावात्तटस्थमुदासीनं । विप्रियव-
शात् निष्कारणपरित्यागरूपप्रियकर्म्मकरणात् । कलुषं कोणेना
द्विषं । झटिति घटनाय मुनर्मत्तनाय उत्तम्भितमिव कृतस्वरमिव ।
मौज्यात् निर्दोषत्वज्ञानात् प्रसन्नं कोपशून्यं । करुणैः करुणवच-
नजातश्रवणैः, गाढकरणं कृपाशयं करुणारसव्याप्तं वा । द्रवीभूतं
गलितमिव । अस्मिन् क्षणे इति उत्तरार्द्धगतविशेषवचनयैः शान्तयेति
इत्येतस्य द्रवीभूतमित्यनेनान्वयः ।

† नन्दिनि आनन्दजनिके ।

रामः । अथवा कुतः प्रियतमा, नूनं संकल्पाभ्यासपाट-
वोपादानएष रामस्य भ्रमः ।

नेपथ्ये । प्रमादः प्रमादः । सीतादेव्याः स्वरकरकलितैरि-
त्यङ्गं पथ्यते ।

रामः । सकरुणौत्सुक्यं । किं तस्य ?

पुनर्नेपथ्ये । बध्ना सार्द्धमित्युत्तराङ्गं पथ्यते ।

सीता । को दाणीं अहिउज्जिस्सादि । (१)

रामः । कासौ दुरात्मा यः प्रियायाः पुत्रकं बध्नुद्वितीय-
मभिभवति । इत्युत्तिष्ठति ।

प्रविश्य । सम्भ्रान्ता वासन्ती । कथं देवो रघुनन्दनः ?

सीता । कथं पित्रसखी मे वासन्ती ? (२)

वास । जघति जवति देवः ।

रामः । निरूप्य । कथं देव्याः प्रियसखी वासन्ती ?

वास । देव ! त्वर्यतां त्वर्यताम, इतो जटाशुगिरिशिख-
रस्य दक्षिणेन सीतातीर्थेन गोदावरीमवतीर्य सम्भावयतु
देव्याः पुत्रकं देवः ।

सीता । हा ताद जटाश्री ! सुखं तए विणा जणट्टाणं । (३)

रामः । अहह ! हृदयमर्भच्छिदः खल्वमी कथोद्घाताः । *

(१) कइदानीमभियोक्ष्यते । अभियोक्ष्यते तत्परित्राणायं
मया नियोक्ष्यते । शिउज्जिस्सदीति पाठः सम्यक् ।

(२) कथं प्रियसखी मे वासन्ती !

(३) हा तात जटायो ! मून्यं त्वया विना जनस्थानम् ।

* कथोद्घाताः सीताविषयककथाया उपक्रमाः ।

वास । इतइतो देवः ।

सीता । भगवदि ! सच्चञ्जिव वणदेवदा वि मं ण पेक्कदि ? (१)

तम । अयि वत्से ! सर्वदेवताभ्यः प्रकृष्टमैश्वर्यं भागी
रथीदेव्याः, तत्किमाशङ्कसे ।

सीता । तदो अणुसरह्ण । (२) इति परिक्रामतः ।

रामः । परिक्रम्य । भगवति गोदावरि ! नमस्ते ।

वास । निरूप्य । देव देव ! मोदस्व विजयिना बधूदि-
तीयेन देव्याः पुत्रकेण ।

रामः । विजयतामायुश्मान् ।

सीता । अह्णहे ईदिमो एस संवत्तो ! (३)

रामः । देवि ! दिक्षा वर्द्धसे ।

येनोङ्गच्छदिसकिसलयस्त्रिगधदन्ताङ्कुरेण

व्याकृष्टसे सुतनु ! लवलीपल्लवः कर्णपूरात् ।

सोऽयं पुत्रस्तव मदमुचां वारणानां विजेता

यत्कल्याणं वयसि तरुणे * भाजनं तस्य जातः ॥

सीता । अविउत्तो दाणीं अअं दीहाऊ इमाए सोम्मदंस-
णाए भोदु । (४)

(१) भगवति ! सत्यमेव वनदेवतापि मं न प्रेक्षते ?

(२) ततोऽनुसरामः ।

(३) अहो ईदृशयस संवत्तः । ईदृशस्तवणवयस्तः ।

(४) अविद्युक्तइदानीमयं दीर्घायुरनया सौम्यदर्शनया भवतु ।
सौम्यदर्शनया करिष्या । अनया अविद्युक्तो भवत्वित्यन्वयः । आव-
योरिव अनयोर्विरहे भाभूदित्यर्थः ।

* तरुणे वयसि यत्कल्याणं प्रतिपक्षविजयादिरूपं मङ्गलम् ।

रामः । सखि वासन्ति ! पश्य पश्य कान्तानुवृत्तिचातुर्यमप्यनुशिक्षितं वत्सेन ।

लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु संपातिताः

पुष्पत्युष्करवासितस्य पयसोगण्डूषसंक्रान्तयः ।

सेकः शीकरिणा करेण विहितः कामं, विरामे पुन

र्थत्स्नेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥ *

सीता । भगवदि तमसे ! अत्रं दाव ईदिसो जादो, दे उण ण आणामि कुसलवा एत्तिकेण कालेण कीदिसा विअ होन्ति । (१)

तम । यादृशोऽयं तादृशौ तावपि ।

(१) भगवति तमसे ! अयं तावदीदृशो जातः । तौ पुनर्न जानामि कुशलवावेतावता कालेन कीदृशाविव भवतः ।

* लीलयया उत्ख्वातानामुद्धृतानां मृणालकाण्डानां मृणालस्तम्भानां ये कवलच्छेदाः यासभूताः खण्डास्तेषु पुष्पङ्गिः प्रस्फुटङ्गिः पुष्करैः पद्मैर्वासितस्य सुरभीकृतस्य पयसोगण्डूषसंक्रान्तयः गण्डूषः शुद्धायं तेन संक्रान्तयः संयोजनानि क्वदभिहितभावत्वात् शुद्धेन संक्राम्यमाणातादृशजलविन्द्वइत्यर्थः संपातिता निक्षिप्ताः संपादिता इति क्वचित्पाठः । कारिण्याभोजनसौकर्यार्थमितिभावः । ततश्च शीकरिणा जलकणान् मुञ्चता करेण शुद्धेन काममपर्थ्याप्तं सेको विहितः । विरामे पुनः सेकस्यावसाने च अनरालमवक्रं नाशं यस्य तादृशं नलिनीपत्ररूपमातपत्रं ह्यत्र धृतम् आतपनिवारणायैति शेषः । यदिति स्नेहादिति च वाक्यत्रयेऽन्वयेति ।

सीता । ईदिसी अहं मन्दभादणी, जाए ण केवलं णिर-
जरं अज्जउत्तविरहो पुत्तविरहोवि । (१)

तम । भवितव्यतेयमीदृशी ।

सीता । किं वा मए पसूदाए, जेण तादिसंपि मम पुत्त-
काणं ईसिविरलकोमलधवलदसणुज्जलकबोलं अणुवद्धमुद्धका-
अलिविहसिदं णिवद्धकाकसिहण्डअं अमलमुहपुण्डरीअजु-
अलं ण परिचुम्भिअं अज्जउत्तेण । (२)

तम । अस्तु देवताप्रसादात् ।

सीता । भअवदि तमसे ! एदिणा अपच्चसंसुमरणेण उस्स-
सिदपण्णदत्यणी ताणञ्च पिदुणो सखि धाणेण खणमेत्तं संसा-
रिणीह्मि संवुत्ता । (३)

(१) ईदृशी अहं मन्दभागिनी । यस्या न केवलं निरन्तरमा-
र्यं पुत्रविरहः, पुत्रविरहोऽपि ।

(२) किं वा मया प्रसूतया, येन तादृशमपि मम पुत्रयोरीष-
द्विरलकोमलधवलदशनेज्वलकपोलमनुबद्धमुग्धकाकशीविहसि-
तं निबद्धकाकशिखण्डकममलमुखपुण्डरीकयुगलं न परिचुम्बित
मार्थ्यं पुत्रेण । प्रसूतयेति अनुपाप्तकर्म्मत्वेनाकर्म्मकस्य सूडः कर्त्त-
रि ह्यः । प्रसूतया मया किं मम पुत्रप्रसवेन किं फलमुत्पन्नमित्यर्थः ।
अनुबद्धा मुग्धा मनोऽज्ञा काकशी सूक्ष्मधुरास्फुटध्वनिर्घञ्ज तादृशं
विहसितं यत्र तत् । काकशिखण्डकः काकपक्षः केशभागवि-
शेष इत्यर्थः । निबद्धः स यत्र तत् ।

(३) भगवति तमसे ! एतेनापत्यसंस्मरणेन उच्छ्वसितप्रवृत्तस्वनी
सयोश्च पितुः सन्निधानेन क्षयमात्रं संसारिण्यस्मि संवृत्ता । संसा-
रिणी संसारसुखवती तत्र सुखं स्त्रीणां पतिसान्निध्यसहितपुत्र
सङ्गावजन्यम् ।

तम् । किमत्रोच्यते ? प्रसवः खलु प्रकर्षपर्यन्तः खेहस्य ।
परञ्चैतदस्योऽन्यसंश्लेषणं पित्रोः । *

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः खेहसंश्रयात् ।

आनन्दयन्त्रिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥ †

वास । इतोऽपि देवः पश्यतु ।

अतरुणमदताण्डवोत्सवान्ते-

व्ययमचिरोद्गतमुग्धलोलवर्हः ।

मणिमुकुटदवोच्छिखः कदम्बे

नदति स एष बधूसखः शिखण्डी ॥ ‡

* प्रसवः पुत्रः, खेहस्य प्रकर्ष उत्कर्ष आधिक्यमित्यर्थः तस्य पर्यन्तः श्लेषसीमा खेहस्य परा काष्ठा पुत्रएव पर्यवस्यतीत्यर्थः । अतएवोक्तं नच पुत्रसमः खेह इति । परञ्चैतदिति एतत् प्रसवरूपं पित्रोः परमत्यन्तं कौवलयं अन्योऽन्यसंश्लेषणं परस्परसम्बन्धः ।

† दम्पत्योरन्तःकरणतत्त्वस्य चतुर्विंशतितत्त्वान्तर्गतस्य म-
तः । अन्तःकरणयुग्मस्येति पाठः सम्यक् । खेहस्य संश्रयः सम्यक्
श्रयतस्यात् अपत्यमिति अपत्यरूपस्यैकआनन्दमयप्रन्यिर्बध्यते वि-
श्रिते श्लेषः, नेदमपत्यं किन्तु दम्पत्योरन्तःकरणयोरानन्दमयप्रन्यि-
त्यर्थः ।

‡ अतस्तस्यः प्रहृष्टोयामदुःखानन्दोविकारविश्रौषावा तेन ये
खेहोत्सवान्दत्यामेदास्तेवान्तेषु विरामेषु । अचिरोद्गतेति
वनस्याचिरोत्पत्त्या इति भावः । मणिमुकुटइवेति कदम्ब-
वस्येत्यर्थः । स एष इति सीतादेव्या यः पुत्रीकृत्य घोषित-
त्यर्थः ।

सीता । सकौतुकास्त्रम् । एषो षो एषो षो । (१)

रामः । वत्स ! मोदस्व, वयमद्य वर्त्तामहे ।

सीता । एष्वं भोदु । (२)

रामः । भ्रमिषु कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्ति चक्षुः

प्रचलितचतुरभ्रूताण्डवैर्मण्डयन्था । †

करकिसलयतालेर्मुग्धया नर्च्यमानं

सुतमिव मनसा त्वां वत्सलेन ‡ स्मरामि ॥

हन्त तिर्यञ्चोऽपि परिचयमनुबध्यन्ते ।

कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः

प्रियतमया परिवर्द्धितो य आसीत् ।

सीता । निरूप्य सास्त्रं । सुदु पञ्चभिर्भाषिणदं अञ्जउ-
त्तेण । (३)

रामः । स्मरति § गिरिमथूरएष देव्याः

स्वजम्बुदवाच यतः प्रमोदमेति ॥

(१) एष सः एष सः । स इति यः पूर्वं मया पुत्रीकृत्य पाक्षित
इत्यर्थः ।

(२) एवं भवतु । मुदितोभवत्वित्यर्थः ।

(३) सुदु प्रत्यभिज्ञातमार्थ्यपुत्रेण ।

* वर्त्तामहे जीवामः ।

† भ्रमिषु मण्डलाकारेणावर्त्तनं येषु तादृशं चक्षुः कर्णं प्रचलित
याश्चतुरयोः सविज्ञासयोर्भ्रुवोस्ताण्डवैर्नर्च्यमानं मण्डयन्था शोभयन्था

‡ वत्सलेन स्नेहवता ।

§ स्मरतीति तं कदम्बमिति श्रेयः ।

वोधे । अत्र तावदासनपरिग्रहं करोतु देवः ।

एतदेव कदलीवनमध्यवर्ति

कान्तासखस्य ग्रथनीयशिलातलन्ते ।

अत्र स्थिता तणमदादृज्जो यदेभ्यः

सीता, ततोहरिणकैर्न विमुच्यते स्म ॥

रामः । इदन्तावदशक्यमेव द्रष्टुम् । इत्यन्यतोत्सदसुपवि-
शति ।

सीता । सहि वासन्दि ! किं तु ए कदं अञ्जउत्तस्स मम अ
एदं दंसअन्तीए, हद्दी हद्दी सोञ्जिव अञ्जउत्तो, तंञ्जिव पञ्च
वटीवणं, सोञ्जिव वासन्दी, ते ञ्जिव विविहविस्सम्भसाक्खिणो
गोदावरीकाणुद्देसा, ते ञ्जिव जादणिविंशेसा मअपक्खि
पादंवा, सोञ्जिव चाहं, मम उण मन्दभादणीए दीसन्तंपि सव्वं
ञ्जिव एदं णट्टित्ति, ता इदिसो जीअलोअस्स परिवत्तो । (१)

वास । सखि सीते ! कथं न पश्यसि रामस्यावस्थाम् । * :

(१) सखि वासन्ति ! किं त्वया कृतमार्थ्यपुत्रस्य मम च एतद्-
शयन्या । हा धिक् हा धिक् सयवार्थ्यपुत्रः, तदेव पञ्चवटीवनं,
सैव वासन्ती, तएव विविधविअम्भसाक्षिणोगोदावरीकान-
नोद्देशाः तएव जातनिर्विंशेसा मृगपक्षिपादपाः, सैव चाहं,
मम पुनर्मन्दभागिन्या दृश्यमानमपि सर्व्वमेवैतन्नास्तीति, तदीदृशो
जीवसोक्तस्य परिवर्धः । जातनिर्विंशेसाः पुत्रप्रायाः ।

* सीता मनसि कृत्य वासन्त्याः सीते इत्यादि सम्बोधनं
भागीरथ्यावरणे सीतायाः साक्षाद्दर्शनाभावात् ।

कुवलयदलस्निग्धैरङ्गैर्ददौ नयनोत्सवं
 सततमपि ते स्नेच्छादृश्यानवोनवएव यः
 विकलकरणः पाण्डुच्छायः शुचा परिदुर्बलः
 कथमपि सदत्यन्नेतव्यस्तथापि दृशोः प्रियः ॥ †

सीता । पेक्खामि सच्चि पेक्खामि (१)

तम । पुत्रि ! पश्यन्ती प्रियं भूयाः । ‡

सीता । हा देव्य एमो मए विणा, अहमि एदेण विणेत्ति
 सिविणेवि केण सम्भाविदं आसी, ता मुञ्जत्तकंपि जन्मान्तरादो
 विअ अणुलद्धदंभणा वाहसलिलन्तरेसु पेक्खामि दावं वच्छलं
 अज्जउत्तं । (२) इति पश्यति ।

तम । सस्नेहास्त्रं परिध्वज्य ।

विलुलितमतिपूरैर्वाप्यमानन्द्रश्लोक
 प्रभवमवसृजन्ती दृष्णयोत्तानदीर्घा ।

(१) पश्यामि सखि पश्यामि ।

(२) हा देव एव मया विना अहमध्येतेन विनेति खप्रेऽपि केन
 सम्भावितमासीत् । तन्मुञ्जत्तकमपि जन्मान्तरत इव अनुसन्धद-
 र्शना वाप्यसलिलान्तरेषु पश्यामि तावद्दत्सल्लमार्थंपुत्रम् । जन्मा-
 न्तरत इति सप्तम्यन्तं । वाप्यसलिलानामन्तरेषु पतनपुनरुत्पत्ति-
 मध्येषु ।

* स्नेच्छादृश्यइत्यत्रापिकारोबोधः सततं दृश्यमानोऽपीत्यर्थः
 नवानव इति प्रेमातिशयसङ्गादादितिभावः ।

† कथमपि निपुण्याभिनिवेशेन स इच्चि सोऽयमिति उन्नेतयः
 प्रत्यभिज्ञातव्यः । दृशोः प्रिय इति अस्माकमिति शेषः ।

‡ प्रियं पश्यन्ती भूयाः सच्चिरं प्रियं पश्य ।

स्नपयति हृदयेऽं स्नेहनिख्यन्दिनी ते
ध्रुवलवहलमुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः ॥ *

वास ।

ददतु तरवः पुष्पैरर्घं फलैश्च मधुच्युतः
स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवान्तु वनानिलाः ।
कलमविरलं रत्युत्कण्ठाः कणन्तु शकुन्तयः
पुनरिदमथं देवीरामः स्वयं वनमागतः ॥ †

रामः । एहि सखि वासन्ति ! नन्वितः स्वीयताम् ।

वास । उपविश्य सखं । महाराज ! अपि कुशलं कुमार-
लक्षणस्य ? ।

रामः । अश्रुतिमभिनीय ।

करकमलविष्णुसुरैरन्वनीवारशब्धै

स्तरुशकुनिकुरङ्गान् मैथिली ध्यानपुष्यत् ।

* अतिपूरैः प्रवाहाधिक्येन विलुखितं सवेगं पतत् । दृष्याया सादरदिदृक्षया उत्ताना विस्फारिता अतएव दीर्घा च । उत्तान-दीर्घा अतिदीर्घा वा । स्नपयति क्षालयति सादरं विषयीकरोतीत्यर्थः । ध्रुवसा कोपकषायितत्वाभावेन श्वेतप्रधाना वज्रलमुग्धा अतिमनोऽन्ना च ।

† मधुच्युतो मधुवर्षिणः एतेन मधुपर्कदानमपि प्रतिपादितं । स्फुटितानां कमलानामामोदः सौरभं तस्य प्रायोवाञ्छ्यं यच्च ते । प्रवान्तु मन्दं वहन्तु । वनानिष्ठा वनसंसर्गितया शीतसावायवः । रत्युत्कण्ठाः रामागमनप्रीत्या उत्तोषितप्रीवाः सन्तः । रत्युत्कर्णा इति पाठस्तु न मनोरमः ।

भवति मम विकारस्त्रेषु दृष्टेषु कोऽपि

द्रवइव हृदयस्य प्रस्तरोद्भेदयोग्यः ॥ *

वास । महाराज ! ननु पृच्छामि, अपि कुशलं कुमार
लक्षणस्य ? ।

रामः । खगतम् । अथे महाराजेति निष्प्रणयमामग्नण
पदं, सौमित्रिमात्रे च वाप्यसखलिताक्षरः † कुशलप्रश्न, स तथा
मन्ये विदितसीतावृत्तान्तेयमिति । प्रकाशम् । आः ‡ कुशलं
कुमारस्येति रोदिति ।

वास । अयि देव ! किमिति दारुणोदारुणः § खल्वसि ।

सीता । सखि वासन्दि ! किं तुमं सि एव्वादिणी, पित्रा
रहोक्त्वु सव्यस्स अज्जउत्तो, विसेसदो मम पित्रसहीणं । (१)

वास । त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं,

त्वं कौमुदी नयनयो, रम्यतं त्वमङ्गे ।

(१) सखि वासन्ति ! किं त्वमस्यैव वादिनी, प्रियार्हः खलु स-
र्वस्यार्थं पुत्रः, विशेषतो मम सखीनाम् । असि भवसि । प्रियार्हः
प्रियाज्ञापयोग्यः ।

* कोऽपि अनिर्वचनीयः विकारः शोकजातः । हृदयस्य
उरीक्षतकाठिन्यस्यापि मनसः द्रवइव गलितप्रायत्वमिव प्रस्तरो-
द्भेदयोग्यः प्रासादद्रवसदृशः ।

† महाराजेति ननु प्रियसुहृत् सीतापते इति । निष्प्रणयं
खेहाव्यञ्जकम् । आमन्त्रणपदं सम्बोधनपदम् । सौमित्रिमात्रे ननु
सीतायाश्च । वाप्यसखलिताक्षरः ननु हृदयगद्गदक्षरः ।

‡ आइत्यनास्थायाम् ।

§ दारुणोदारुणोऽतिदारुणः प्रियतमापरित्यागेनेति श्लेषः ।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुदृष्ट्य * मुग्धां

तामेव, शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥ †

इति मूर्च्छति ।

रामः । स्थाने खलु वाक्यनिवृत्ति ‡ मोहश्च, सखि !

समाश्रसिद्धि समाश्रसिद्धि ।

वास । समाश्रस्य । तत्किमिदमकार्यमनुष्ठितं देवेन ।

सीता । सहि वासन्दि ! विरम विरम । (१)

रामः । लोको न मृश्यतीति । §

वास । तत्कस्य हेतोः ।

रामः । स एव जानाति किमपि ।

तम । उचितस्तदुपालम्भः ¶ ।

(१) सखि वासन्ति ! विरम विरम ।

* अनुदृष्ट्य सन्तोष्य ।

† तामेवेति एवकारोऽप्यर्थे, अतिप्रेमास्पदीभूतामपीत्यर्थः ।
निष्कलत्रं परित्यक्तवानसीतिवाक्यशेषः, अतएवाक्षेपः सचानुपा-
त्तोऽङ्गवक्तव्यत्वद्योतनेन दुःखातिशयं व्यनक्ति । अथवा शान्तं
इदानीं तत्कथनेनालं । किमिति तन्न कथयसीत्याह किमिहोत्तरे-
येति इह उक्तरेख परित्यक्तवानिति वाक्योत्तरांशकथनेन किं न
किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः ।

‡ स्थाने उपयुक्तस्यैवाक्यनिवृत्तिर्वाक्योत्तरांशानुक्तिः दुः-
खातिशयद्योतनादिति भावः । वाक्यनिवृत्तिः स्थाने युक्तेति वा ।

§ न मृश्यति सीताया मृष्टावस्त्रितिं न सहते ।

¶ तदुपालम्भः लोकां प्रत्यालोभः ।

वास । अथि कठोर ! यशः किल ते प्रियं
 किमयशोननु घोरमतः परम् । *
 किमभवद्विपिने हरिणीदृशः
 कथय नाथ ! कथं वत मन्यसे ॥

सीता । तुमं ज्जेव सच्चि वासन्दि ! दाहणा कठोरा अ,
 जा एब्बं विलवन्ती पदीवेसि । (१) ।

तम । प्रणयएवेदं व्याहरति शोकञ्च ।

रामः । सखि ! किमत्र मन्तव्यम् ।

त्रक्षैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे †

स्तस्याः परिस्फुरितगर्भभरालसायाः ।

ज्योत्स्नामयीच ‡ मृदुवालमृणालकल्पा

क्रव्याद्भिरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता ॥

सीता । अज्जउत्त ! धरामि एसा धरामि । (२)

रामः । हा प्रिये जानकि ! ज्ञासि ॥

(१) त्वमेव सखि वासन्ति ! दाहणा कठोराच, या एवं विल-
 वन्ती प्रदीपयसि । प्रदीपयसि प्रदीपविरहदुःस्वमार्थ्यपुत्रं
 करोषि ।

(२) आर्थ्यपुत्र ! भ्रिये एसा भ्रिये । भ्रिये जीवामि ।

* यशोऽलिप्तुना त्वया अत्यन्तमयशः सञ्चितमिति विषमम् ।

† अस्तोभयचपलः एकहायन एकवर्षवयस्कोयः कुरङ्गोद-

रिणस्तस्येव विलोला दृष्टिर्यस्याः सा तथा तस्याः ।

‡ ज्योत्स्नामयी ज्योत्स्नावत्कोमला ।

शोका । हृदी हृदी अञ्जलतोवि प्रमुक्तकण्ठं रो-
दति । (१)

तम । वत्से ! साम्प्रतिकमेवैतत्, * कर्त्तव्यानि दुःखितै †
दुःखनिर्व्वापनानि, यतः ।

पूरोत्पीडे तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया । ‡

शोकशोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते ॥

विशेषतो रामभद्रस्य वज्रतरप्रकारकष्टोष्ठीवलीकः ।

इदं विश्वं पाख्यं विधिवदभियुक्तो मनसा

प्रियाशोकोष्ठीवं कुसुममिव घर्भः क्लमयति ।

स्वयं कृत्वा त्यागं विलपनविनोदोऽप्यसुलभ

स्तदद्याप्युच्छ्वासोभवति ननु लाभोविरुदितम् ॥ §

रामः । कष्टं भोः कष्टम् ।

(१) हाधिक् हाधिक् आर्य्यपुत्रोऽपि प्रमुक्तकण्ठं रोदति ।

* सांप्रतिकं युक्तिसिद्धम् ।

† दुःखितैः सहिः ।

‡ पूरोत्पीडे जलराशुमे को सति । परीवाहो जलोच्छ्वासः
जलनिर्गमनमार्गेण जलनिःसारणमित्यर्थः प्रतिक्रिया समाधा-
नम् ।

§ अभियुक्तो सततोद्दीगवता तप्तत्वार्य्यजातव्ययेणे-
त्यर्थः । विलपनेन विनोदः शोकापनोदनम् । असुलभो दुर्लभः
नगरे स्थितस्येति शेषः । अद्यापीत्यत्र अत्रहीति पाठः सम्यक् अत्र
निर्जनारख्ये । उच्छ्वासो दीर्घच्छ्वासपरित्यागेन शोकं लघयन् ।
ननु यतः, लाभोऽहितकरम् ।

दलति हृदयं गाढोद्देगोद्धिधा नतु भिद्यते
 वहति विकलः काथेमोहं न मुञ्चति चेतनाम् । †
 ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
 प्रहरति विधि ‡ र्मर्षच्छेदी न क्लन्तति जीवितम् ॥
 सीता । एवमिदं । (१)

रामः । हे भवन्तः पौरजानपदाः ।

न क्लिभ्यते भवतां स्थानं देव्यागृहेऽभिमतं तत
 स्तृणमिव वने शून्ये त्यक्ता न वाप्यनुशोचिता ।
 चिरपरिचितास्ते ते भावाः परिद्रवयन्ति मा
 मिदमश्रुणैरद्याप्येवं प्रसीदत रूद्यते ॥ §

(१) एवमिदम् ।

* दलति पिनष्टि । गाढोद्देगं गाढोत्कण्ठमिति च पाठे
 पिष्टं भवतीत्यर्थः ।

† कायस्य मोहचेतनयोः सम्बन्धस्तदवच्छेदकत्वात् परम्परया ।

‡ विधिदेवम् ।

§ क्लिभ्यते यतः देव्याः सीताया मम गृहे स्थानं भवतां नाभिमतं
 ततोद्देतोः । शून्ये निर्मनुष्ये । वनेऽनाथा त्यक्तेति क्वचित् पाठः ।
 चिरपरिचिताः पुर्व्वं सीतया सार्द्धं विहारास्पदत्वेन चिरमनुभूता
 भावाः पदार्थाः वनप्रदेशादयः परिद्रवयन्ति तत्स्मारणाद्वाकुल-
 यन्ति । इदमश्रुणैरस्मिन् विषये निरुपायैः सङ्घिः । समस्तमिदम् ।
 इममिति पाठे मामित्यस्य विशेषणम् इमं जीवन्तम् । इदं रूद्यते इति
 क्रियाविशेषणान्तु न सम्यक् । अस्माभिरेवं विमुक्तकण्ठं रूद्यते
 अद्यापि यूयं प्रसीदत सीतायागृहेऽवस्थानमनुमन्यन्धं तथा सति
 तामन्वेषयामीतिभ्रवः ।

तम । अतिगम्भीरमापूरणं शोकसागरस्य ।

वास ॥ देव ! अतिक्रान्ते * धैर्यमवलम्ब्यताम् ।

रामः । सखि ! किमुच्यते धैर्यमिति ।

देव्या शून्यस्य जगतोद्गादशः † परिवत्सरः ।

प्रनष्टमिव नामापि नच रामेन जीवति ॥ ‡

सीता । मोहिदक्षि अञ्जत्तस्स एदेहिं वअणेहिं (१)

तम । एवं वत्से ।

नैताः प्रियतमावाचः खेहाद्राः, शोकदारुणाः ।

एतास्तामधुनेधाराश्चोतन्ति सविषास्त्वयि ॥ §

रामः । अथि वासन्ति ! मया खलु

यथा तिरस्चीनमलातश्लथं प्रत्युत्तमन्तः, सविषश्च दंशः । ¶

तथैव तीव्रोहृदि शोकशङ्कुर्मूर्खाणि हन्तन्नपि किं न सोढः ॥

सीता । एवं हि मन्दभादणी पुणेवि आआसआ-
रिणी अञ्जत्तस्स । (२)

(१) मोहितास्मि आर्य्यपुत्रस्यैतैर्वचनैः ।

(२) एवमस्मि मन्दभागिनी पुनरप्यायासकारिण्यार्य्यपुत्रस्य ।

अस्मि भवामि ।

* अतिक्रान्ते अतीतविषये ।

† किमुच्यते इति धैर्यवानेवास्मीत्यर्थः ।

‡ नचेति धैर्यं विना रामः कथं जीवतीत्यर्थः ।

§ । एतावाचः खेहाद्रा इति कृत्वा प्रियतमा न, किन्तु शोकेन
दाशशादुःश्रवाः । सविषामधुनेधाराश्चेतातन्तीत्यन्वयः ।

¶ । तिरस्चीनं वक्रभावेन प्रविष्टं । अलातश्लथं ज्वलदङ्कार-
रूपश्लथम् । दंशः सर्पादिदंशनम् ।

रामः । एवमतिनिष्कम्पस्तम्भितान्तःकरणस्यापि मे
 संस्तुतवज्रतरप्रियदर्शनादुद्दामोऽद्यमावेगः । * तत्राहि
 लोलोलोलक्षुभितकण्ठोऽञ्जम्भणस्तम्भनार्थं
 धोयोयन्नः कथमपि मया धीयते तन्तमन्तः । †
 भित्त्वा भित्त्वा प्रसरति वलात्कोऽपि चेतोविकार
 स्त्रोयस्त्रेवाप्रतिहतरथः सैकतं मेतुमोघः ॥

सीता । एदिणा अञ्जउत्तस्तदुव्वारदाहणारम्भेण दुःख-
 संक्लोहेण पप्फुरिदणिअदुक्खं विअ आकम्पिदं मे हि-
 अअं । (१)

वास । स्वगतं । कष्टमभ्यापन्नो देवस्तदन्त्यतः क्षिपामि

(१) एतेनार्थपुत्रस्य दुर्वारदाहणारम्भेण दुःखसंक्लोभेण
 प्रस्तुरितनिजदुःखमिवाकम्पितं मे हृदयम् । दुर्वारोऽवारणी-
 योदाहणोऽसञ्चारम्भउद्रेकोयस्य तादृशेन दुःखेन जनितायः
 संक्लोभोऽथाकुलत्वमेव ।

* अतिनिष्कम्पमतिनिष्कलमतिसावधानमित्यर्थः यथा तथा
 स्तम्भितं स्थिरीकृतमन्तःकरणं येन तस्य । निष्कम्पेत्यत्र निगूढेति
 क्वचित्पाठः । संस्तुतानि पूर्वं परिचितानि वज्रतराणि नत्वेकं दे-
 वा यानि प्रियाणि रम्यवस्तूनि तेषां दर्शनादुद्दाम उद्भूटः आवेगो-
 यथाकुलत्वम् ।

† लोलोलोलक्षुभितः यथा तथा क्षुभितः क्षोभंगतो वर्द्ध-
 नेऽन्मुख इत्यर्थः यः कश्चोरसविशेषस्तत्स्थायिभावः शोक इत्यर्थः ।
 तस्य यदुञ्जम्भणमुद्रेकस्तस्य स्तम्भनार्थं प्रतिरोधाय । मया धीयत
 इत्यत्र समाधीयत इति पाठे मयेति शेषः ।

तावत् । प्रकाशं । चिरपरिचितानामिदानीं जनस्नानभाग-
नामवलीकनेनात्मानमानन्दयतु देवः ।

रामः । एवमस्तु । इत्युत्थाय परिक्रामति ।

सीता । सन्दीवणाञ्जोव दुक्खस्स पिअसहीविणोदणो-
वाआञ्जोत्ति मण्णेदि । (१)

वास । देव देव !

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः

सा हंसैः स्थिरकौतुका चिरमभूद्गोदावरीरोधसि ।

आद्यान्था परिदुर्म्ननायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तथा
कातर्यादरविन्दकुङ्कुलनिभोमुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥

सीता । दाहणासि सखि वासन्दि ! दाहणासि, जा ए-
देहिं हिअअमन्मगूढं सल्लसरिसेहिं पुणो पुणो मं मन्दभा-
इणीं अञ्जउत्तं वि दूणावेसि । (२)

रामः । क्षण्डि जानकि ! इतस्ततोद्दृश्यस्त्वं नचानुकम्पसे ।

हाहा देवि स्फुटति हृदयं संसते देहबन्धः

शून्यं * मन्ये जगदविरतज्वाल,मन्तर्ज्वलामि ।

(१) सन्दीपनायैव दुःखस्य प्रियसखीविनोदनापायाइति
मन्यते ।

(२) दाहणासि सखि वासन्ति ! दाहणासि, या एतैर्हृदयमर्म्न-
गूढशल्यसदृशैः पुनःपुनर्मां मन्दभागिनीमार्थ्यपुत्रमपि दुनोषि ।
हृदयरूपं यन्मर्म्नस्थानं तत्र गूढं प्रविष्टं यच्छल्यं तत्सदृशैर्वचनै-
रिति श्लेषः ।

* शून्यं शरणा रहितम् निर्विनोदम्बा ।

सीदन्नन्धे तमसि विधुरोमञ्जतीवान्तरात्मा,

विश्वरूमाहः खगयति, कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥ *

इति मूर्च्छति ।

सीता । हृद्दी हृद्दी पुणोबि प्पमूढो अञ्जउत्तो । (१)

वास । देव समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता । हा अञ्जउत्त । मं मन्दभादणीं उद्दिंसिअ सअल-
जीअलोअमङ्गलाधारस्स दे जम्मलाहस्स वारंवारं संसदद
जीविददारुणे दसापरिणामोत्ति हाहदत्ति । (२)

इति मूर्च्छति ।

तम । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि, पुनस्त्वत्पाणिस्यर्धं
एव सञ्जीवनेपाथोरामभद्रस्य ।

वास । कथमद्यापि नेच्छसिति, हा प्रियसखि सीते !
कासि, सन्भावयात्मनेजीवेश्वरम् ।

सीता । संभ्रममुपसृत्य हृदि ललाटे च स्पृशति ।

वास । दिक्षा प्रत्यापन्नजीवनेरामभद्रः ।

(१) हा धिक् हा धिक् पुनरपि प्रमूढचार्य्यपुत्रः ।

(२) हा चार्य्यपुत्र ! मां मन्दभागिनीमुद्दिश्य सकलजीवलोका
मङ्गलाधारस्य ते जन्मलाभस्य वारंवारं संग्रथितजीवित
दारुणोदशापरिणामइति हा हतास्मि ।

* विश्वक् समस्तभावजातं खगयति ज्ञानाविषयं करोति ।
कथं किम् ।

रामः । आलिन्यन्नमृतमथैरिव प्रलेपै
रन्तर्वा वह्निरपि वा शरीरधातून् ।
संस्पृशः पुनरपि जीवथन्नकस्मा
दानन्दादपरविधं तनोति मोहम् ॥

आनन्दनिमीलिताक्षएव सखि वासन्ति ! दिव्या वर्द्धसे ।
वास । देव कथमिव ?

रामः । सखि ! किमन्यत्, पुनः प्राप्ता जानकी ।

वास । अयि देव ! क्व सा ?

रामः । स्पृशसुखमभिनीय । पश्य नन्विधं पुरतएव ।

वास । अयि देव ! किमिति मर्म्मच्छेददारुणैरतिप्रलापैः

प्रियसखीदुःखदग्धामपि पुनर्मन्दभागिनीं मां दृष्ट्वि ।

सीता । ओसरिदुमिच्छामि, एषोऽण चिरसभावसौम्य-
श्रीश्लेण अञ्जउत्तप्फसेण दीहदारुणं वि सन्दावं हरन्तेण
वञ्जलेबोषणिवङ्गेविअ सिद्धन्तनीसहविपङ्गत्यो वेअणसीलो
अवसो विअ मे हत्यो । (१)

(१) अपसर्त्तुमिच्छामि, यद्य पुनश्चिरसद्भावसौम्यश्रीतलेनार्थपू-
नस्पृशेन दारुणमपि सन्तापं हरता वञ्जलेपोपनिबद्धइव स्त्रियभिः
सहविपर्यस्तोवेपनश्रीलोऽवशइव मे हस्तः । चिरसद्भावेनाथभि-
चारिप्रणयेन सौम्यः सुखदः श्रीतल्लक्ष्म तेन । स्त्रियन् स्वेदवान् निः-
सहोदुर्बलः अतएव विपर्यस्तः विपर्यासं प्राप्तः स्वभावप्रच्युत-
इत्यर्थः । विशेषणानां कर्मधारयः । हरन्तेनेत्यत्र करन्तेनेति
पाठेन सम्यक् ।

* अन्तःशरीरधातवोरक्तादयः वह्निःशरीररधातवस्त्वगा-
दयः ।

रामः । सखि ! कुतः प्रलापाः ।

दृष्टीतोयः पूर्वं परिणयविधौ कङ्कणधर
श्चिरं खेच्छास्यर्धैरमृतशिशिरैर्यः परिचितः ।

सीता । अञ्जत्त ! सोञ्जीव दाणिं सि तुमं ? । (१)

रामः । सएवाथं तस्यास्तुहिननिकरौपम्यसुभगो
मया लब्धः पाणिर्ललितलवलीकन्दल * निभः ॥

इति दृष्ट्वाति ।

सीता । हद्दी हद्दी अञ्जत्तप्पंसमोहिदाए प्पमादो-
क्खु मे संवुत्तो । (२)

रामः । सखि वासन्ति ! आनन्दनिमीलितेन्द्रियः सा-
ध्वसेन † परवानस्मि, तत्त्वं तावदेनां धारय ।

वास । कष्टमुन्मादएव ।

सीता । ससम्भ्रममाच्छिष्यापसर्पति ।

रामः । हा धिक् प्रमादः हा धिक् प्रमादः ।

करपल्लवः सतस्याः सहस्रैव जडाञ्जडः परिभ्रष्टः ।

परिकल्पिनः प्रकम्पी करान्मम खिद्यतः खिद्यन् ॥

(१) आर्य्यपुत्र ! सखेदानीमसि त्वम् ? सखेव तद्भाववानेव,
किमिति शेषः, मया पुनश्चातं सभावस्तवेदानीं विनष्ट इति कथ-
मन्यथा मामप्रणयीव त्यक्तवानसीति काङ्क्षा व्यच्यते ।

(२) हा धिक् हा धिक् आर्य्यपुत्रस्यर्धमोहितायाः प्रमादः
खलु मे संवृत्तः । प्रमाद इति मत्प्रत्यभिज्ञानादिति भावः ।

* कन्दलं नवाङ्गुरं पक्ववति क्वचित्पाठः ।

† साध्वसेन आनन्दजायते ।

सीता । हृद्दी हृद्दी अज्जवि अणवत्थिदत्थिमिदमूढघु-
षन्तणअणो ण पज्जवत्यावेदि अन्ताणअं । (१)

तमः । सखेहं निर्व्वर्ण्ये ।

सखेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी जाता प्रियस्पर्शसुखेन वत्सा ।
मरुन्वाम्भःप्रविधूतसिक्ता * कदम्बयष्टिः स्फुटकोरकेव ॥

सीता । स्वगतम् । अह्लहे ! अवसेण एदेण अन्ताणएण
लज्जाविदद्धि भअवदीए तमसाए, किञ्चि किल एसा मणि-
स्सदि एसो परिचाओ एसो अहिमङ्गेत्ति । (२)

रामः । सर्व्वतोऽवलोक्य । कथं नाख्येव नन्वकरणे
वैदेहि !

(१) हा धिक् हा धिक् अनवस्थितस्तिमितमूढघूर्णमाननयनेन
न पर्य्यवस्थापयत्यात्मानम् । क्षणमनवस्थिते चक्षुषे, क्षणश्च स्तिमिते
निश्चक्षे, तथा क्षणं मूढे विषयग्रहविधुरे, क्षणश्च घूर्णमाने विषय
ग्रहायोद्यते, नयने यस्य सः ।

(२) अहो अवशेन यतेनात्मना लज्जापितास्त्रि भगवत्यात्मम-
सायाः, किमिति किल एषा मंस्यते एष परित्यागः एषोऽभिषङ्ग
इति । लज्जापिता लज्जयातिक्रामिता । आतश्च तेनातिक्रामती
त्यनेनापुः । किमिति किम् । अभिषङ्गः सम्यक्सङ्गः । अभिषङ्ग
स्वभिभवे सङ्गश्चाक्रोशनेऽपिचेति वैजयन्ती । परित्यागेऽरामस्य,
अभिषङ्गः सीताया इत्यर्थः तादृशपरित्यागानन्तरमीदृगभि-
षङ्गेऽनुचितइति भावः ।

* मरुता प्रविधूता कम्पिता अम्भसा दृष्टिजलेन सिक्ता चेति
कामेशान्वयः ।

सीता । सच्चं अकरुणन्ति, जा एवमं तुमं पेक्वन्ती धरामि
ज्वेव जीमं (१)

रामः । कास्मि प्रसीद देवि ! न मामेवंविधं परित्यक्तुम-
र्हसि ।

सीता । अद् अज्जउत्त विवरीदं विअ एदं । (२)

वास । देव प्रसीद प्रसीद, खेनैव लोकोत्तरेण धैर्येण
संस्तम्भयातिभूमिगतविप्रलम्भ * मात्मानं, कुतोऽत्र प्रिय-
सखी मे सीता ।

रामः । व्यक्तं नास्ति, कथमन्यथा वासन्यपितां न पश्येत्,
अपि खलु स्वप्नप्रपञ्च स्यात्, नचास्मि प्रसुप्तः, कुतोवा रामस्य
निद्रा, सर्व्वथा सएवैष भगवाननेकवारपरिकल्पितनिर्म्मा-
ता विप्रलम्भः पुनःपुनरनुवध्नाति । †

सीता । मएज्जेव दारुणाए विप्पलद्धे अज्जउत्तो । (३)

(१) सत्यमकरुणास्मि, या एवविधं त्वां पश्यन्ती धराम्येव जीवम्

(२) अयि आर्य्यपुत्र विपरीतमिबेदं । परित्यागस्य भवतैव
कृतत्वादितिभावः ।

(३) मयैव दारुणया विप्रलब्ध आर्य्यपुत्रः । मयैवेति विप्रल-
म्भस्य नायं दोष इत्यर्थः ।

* अतिभूमिगतविप्रलम्भं परसीमाप्राप्तविद्योगदुःखम् ।

† भगवानिति सोऽङ्गुष्ठनेति । अनेकवारं परिकल्पितस्य
अमविषयस्य सीतास्पर्शस्य निर्म्माता सम्पादकः, निर्मित इति
पाठे अनेकवारपरिकल्पितो निर्मितेयेनेति वङ्गव्रीहः । कू-
वध्नाति मोहयति ।

वास । देव पश्य पश्य ।

पौलस्त्यस्य जटायुषा विघटितः कार्णायसोऽयं रथः
पश्यैते पुरतः पिशाचवदनाः कङ्कालशेषाः खराः ।
खङ्गच्छिन्नजटायुपक्षतिरितः,* सीतां ज्वलन्तीं वह
न्नन्तर्थाकुलविद्युदम्बुददव द्यामभ्युदस्यादरिः ॥ *

सीता । सभयम् । अञ्जउत्त तादो वाबादीअदि, अहञ्च
अवहरीअमि, परित्ताहि परित्ताहि । (१)

रामः । सवेगमुत्थाय । आः पाप ! तातप्राणसीतापहा-
रिन् क्व यासि ।

वास । अयि देव राक्षसकुलप्रलयधूमकेतो ! अद्यापि ते
मन्युविषयः ? । †

सीता । अहो उम्भन्तिअह्नि मंनुत्ता । (२)

(१) आर्यपुत्र ! तातो व्यापाद्यते, अहञ्चापङ्गिये, परित्रायस्य
परित्रायस्य । तातो जटायुः, व्यापाद्यते विनाश्यते ।

(२) अहो उम्भन्ति संवृत्ता । उन्मादोऽत्र अतीतस्य वर्त-
मानत्वभ्रमः ।

* पौलस्त्यस्य रावणस्य । विघटितोभयः । कार्णायसः कृष्ण-
लोहनिर्मितः, पश्यैते इत्यत्र तेचैते इति क्वचित्पाठः, कङ्कालशेषाः
अस्थिमात्रावशिष्टाः । खरारथस्य बाहुकभूता गर्दभाः । इतोऽत्र
रावणस्य खङ्गेन क्षिप्त्वा जटायोः पक्षतिः पक्षमूलम् अस्तीति
शेषः । जटायुशब्द उकारान्तः सान्तश्च । अन्तर्मध्ये व्याकुला चक्षुणा
विद्युद्यस्य सः । अरीरावणः ।

† मन्युविषयः क्रोधाधारोरावणः किमस्तीति शेषः ।

रामः । अन्वर्थएवायमधुना प्रलापोवर्त्तते ।
 उपायानां भावादविरतविनोदव्यतिकरै
 विमर्द्दैवीराणां जगति जनितात्यङ्गुतरसः ।
 विद्योगोमग्धाह्लाः सखत्तु रिपुघातावधिरभूत्,
 कथं तूष्णीं सङ्घो निरवधिरिदानीन्तु विरहः ॥ †
 सीता । णिरवधिति हा हदक्षि मन्दभादणी । (१)
 इति रोदिति ।

रामः । हा कष्टं ।

व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे, वीर्यं हरीणां वृथा,
 प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि, यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।
 मार्गं ‡ यत्र न विश्वकर्म्मतनयः कर्त्तुं नलोऽपि क्षमः
 सौमित्रेरपि पत्रिणामविषये तत्र प्रिये क्वासि भोः ॥ §

(१) निरवधीति हा हतास्त्रि मन्दभागिनी । हतास्त्रीति पुनः
 प्राप्तिसम्भावनाया निरवधिपदे नाच्छेदादिति भावः ।

* अन्वर्थः सार्थकः प्रलापोऽनर्थकं वच इति कोषात् वस्तुत
 एव निरर्थक इत्यर्थः अत्र अन्यथैवेतिपाठो न सम्यक् ।

† उपायानां भावात् सुग्रीवादिसहायानां सङ्घावात् अवि
 रतः सततं प्रवृत्तोविनोदस्यामोदस्य विरहदुःखापनीदनस्य वा
 व्यतिकरः सम्पर्कोयेषु तैः । रिपुघातावधिरिति रावणवधानन्तर-
 मेव सीताया साभादितिभावः । तूष्णीं निर्यापारेण सता ।

‡ मार्गं सेतुरूपम् ।

§ भोः प्रिये तत्र का कस्मिन् प्रदेष्टे, अस्ति इदानीं वर्त्तसे इत्य-
 ण्वयः । भोरित्यत्र से इति पाठो न सम्यक् ।

सीता । वञ्ज मञ्जाविदङ्घ्रि तं पुञ्जविरहं । (१)

रामः । सखि वासन्ति ! सुहृदामिदानीं दुःखाद्यैव रामस्य दर्शनं, तदिदं कियच्चिरं त्वां रोदयिष्यति, तदनुजानीहि मां गमनाय ।

सीता । सोद्वेगं तममामवलम्ब । भञ्जवदि तमसे ! गच्छ-
दिञ्जोव अञ्जउत्तो । (२)

तम । वत्से समाश्रयिहि समाश्रयिहि, नन्वावामप्या-
युयुतोः कुञ्जलवयोर्वर्षवर्द्धनमङ्गलानि सम्पादयितुं भागो-
रथीपदान्तिकमेव गच्छावः ।

सीता । भञ्जवदि ! प्यसीद, खलमेत्तंपि दाव दुल्लहं जणं
पेक्खामि । (३)

रामः । अस्ति चेदानीमश्रमेधाय सहधर्मचारिणी मे ।

सीता । सात्तेपं स्वगतम् । अञ्जउत्त का ? (४)

रामः । हिरण्मयी सीतायाः प्रतिहतिः ।

सीता । सोच्छासं सासम् । अञ्जउत्तोदाणीं सि त्नुमं, अल्लहे
उक्खाणिदं दाणीं मे परिच्चाअलज्जासल्लं अञ्जउत्तेण । (५)

(१) वञ्जमानयामि तं पूर्वविरहम् ।

(२) भगवति तमसे ! गच्छत्येवार्थपुत्रः ।

(३) भगवति ! प्रसीद क्षणमात्रमपि तावत् दुर्लभं जनं पश्यामि ।

(४) आर्थपुत्र का ।

(५) आर्थपुत्रइदानीमसि त्वम्, अहो उत्खातमिदानीं मे
परित्यागसञ्जाश्रय्यमार्थपुत्रेण । त्वमिदानीमार्थपुत्रोऽसि वल्लभो
भवसि परित्यक्तवतोऽपि मत्प्रतिहतावेवानुरक्तत्वेनापरित्यागित्वा-
दितिभावः । दाणींसि इत्यत्र दाणींपि इति पाठः सम्यक् । परि-
च्चाअलज्जासल्लमित्यत्र परिचाअसल्लमिति क्वचित्पाठः । परिवाद
शस्यमित्यर्थः ।

रामः । तत्रापि तावदाप्यदिग्धं चक्षुर्विनोदयामि ।

सीता । भ्रष्टा सा, जा अज्जउत्तेण वज्जमणाअदि, जाअ
अज्जउत्तं विणोदअन्ती अण्णाणिवन्धणं जादा जीअ
लीअस्स । (१)

तम । सस्मितस्त्रेहास्त्रं परिव्वज्य । अयि वत्से ! एवमात्मा
स्तूयते । *

सीता । सलज्जमधोमुखी खगतं । परिहसिदद्धि भअव
दीए तमसाए । (२)

वास । महानयं व्यतिकरोऽस्माकं प्रमादः † । गमनं
प्रति । पुनर्यथा कार्यहाणिर्न भवति तथास्ताम् ।

सीता । पुडिज्जला दाणीं मे वासन्दी संवत्ता । (३)

तम । वत्से ! एहि गच्छावः ।

(१) धन्या सा, या आर्य्यपुत्रेण वज्जमन्यते, याच आर्य्यपुत्रं विनो
दयन्ती आशानिबन्धनं जाता जीवसोकस्य । तत्रापि तावदित्यादि
पूर्वोक्तारामवाक्ये तत्रापि नाधिकान्तरे इत्यर्थश्चमेष निर्व्विहा-
याः सीतायावचनमिदम् । आशानिबन्धनमिति भूपतिप्रणयास्यद
त्वेन सर्व्वेषामुपकारक्षमत्वादिति भावः ।

(२) परिहसितास्मि भगवत्या तमसया ।

(३) प्रतिकूलेदानीं मे वासन्ती संवत्ता । प्रतिकूलेति रामस्य
गमनानुमतिरूपाप्रियकर्म्मकारित्वादिति भावः ।

* आत्मा स्तूयतइति स्वप्रतिष्ठतेरेव चक्षुर्विनोदनाधारतया
रामेयोक्तत्वादिति भावः ।

† अयमस्माकं व्यतिकारः सम्पर्कः महान् प्रमादः भवतोमनेऽ-
दौर्ब्वल्यजनकः अस्मद्दर्शनेनैव सीतायाः स्मरणादिति भावः ।

सीता । कष्टम् । एष्वं करेह्ना । (१)

तम । कथम्वा गम्यते, यस्यास्तव ।

प्रत्युप्तस्यैव दधिते त्वयादीर्घस्य चक्षुषः ।

मर्मच्छेदपरैर्यत्नै राकर्षणं समाप्यते ॥ *

सीता । एमोणमो अकिदपुष जणादंसणीआणं अज्जउत्त
चरणकमलाणं । (२)

इति मूर्च्छति ।

तम । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता । समाश्वस्य । किञ्चिद्विरं वा मेघन्तरेण पुष्पिमा
चन्द्रस्स दंसणं । (३)

तम । अहो संविधानकम् † ।

(१) एवं कुर्मः ।

(२) नमो नमोऽकृतपुष्पजनादर्शनीयानामार्थपुत्रचरणकमला-
नाम् ।

(३) कियञ्चिरं वा मेघान्तरेण पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शनम् । मेघा-
न्तरेण मेघावकाशेन ।

* मर्मच्छेदपरैर्मर्मपीडाकारैरत्यधिकैरपीत्यर्थः । आकर्षणं
आकर्षणं स्वस्तिन्नानयनमित्यर्थः, न समाप्यत इत्यत्र हेतुगर्भविश्रे-
षणमाह त्वयादीर्घस्येति दीर्घस्य सूत्रादेराकर्षणं हि भटिति स-
माप्यं न भवति । समाप्यत इत्यत्र निरुध्यत पाठेन मनोरमः ।

† अहो संविधानकम् आश्चर्यं सम्यग्विधिविस्तृतं विधि-
कृशेन भावानां विभिन्नरूपत्वमाश्चर्यमित्यर्थः, एतदेव दर्शयति
एकोरसइति ।

एकीरसः करुणएव निमित्तभेदा
 झिन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्त्तान् ।
 आवर्त्तवुदुदतरङ्गमयान् विकारा
 नभ्योयथा,सलिलमेवतु तत्समयम् ॥ *
 रामः । अथि विमानराज इतइतः ।
 इति सर्व्वे उत्तिष्ठन्ति ।
 तमसावासन्थौ सीतारामौ प्रति ।

* एक इत्यादि करुणः करुणविप्रलम्भरतिरेकैवेत्यर्थः स च
 निमित्तभेदात् तत्तदुद्दीपनभेदात् भिन्नः भिन्नइव प्रतीयमानः सन्
 पृथक्पृथगिव भिन्नभिन्नानिव, परस्परं वैपरीत्येन वर्त्तन्तइति
 विवर्त्तान्तत्तद्विचारिणः तान् आश्रयन्ते क्षपोषकत्वेन प्राप्नुवन्ति,
 तत्तदुद्दीपनाद्बोधिततत्तद्विचारिसंसर्गेण एकोऽपि करुणविप्र-
 लम्भोभिन्नभिन्नतया प्रतीयतेइति निर्गलितोऽर्थः । तथाहि सीता-
 याः मरुज्जेव दास्यण्य इत्यादौ विषादः,तादोवावादीच्छदीत्यादा-
 वुन्मादः निरवधिस्तीत्यादौ दैन्यं, वञ्जनसाविदस्तीत्यादौ मतिः,
 गच्छदिज्जेवेत्यादावौत्सुक्यं, षसीद खणमेत्तमित्यादौ हर्षः, उक्खा-
 णिदमित्यादौ हृतिः, घस्रासेत्यादावीर्या,परिहृसिदस्तीत्यादौ लज्जा,
 पडिज्जेवेत्यादावसूया, णमोणमइत्यादौ निर्व्वेदः, एवमेतैर्व्यभिचा-
 रिभिः पृथक् पृथक् संयुक्ततया करुणविप्रलम्भः पृथक् पृथगिव
 प्रतीयते वस्तुतस्त्वेकएवेत्यर्थः । दृष्टान्तेनेदं द्रढयति आवर्त्तत्यादि ।
 आवर्त्तान्भूमिः बुदुदेविम्बं । सलिलमेवत्विति प्रक्रमभङ्गः सौन्दर्यो-
 कवीनां निरङ्कुशत्वात् ।

अवनिरमरसिन्धुः शार्ङ्गमस्रद्विधाभिः
 स च कुलपतिराद्यम्बुन्दसां यः प्रयोक्ता ।
 सच मुनिरनुयातास्त्वतीको वशिष्ठ
 स्वधि वितरतु भद्रं भूयसे मङ्गलाय ॥ *
 इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति द्वायानाम दतीयोऽङ्गः ।

* आद्यः कुलपतिः सूर्यः । अम्बुन्दसां वेदानां । भद्रं सौभाग्य
 जनकमदृष्टं । मङ्गलाय उत्तरकाशीनसौभाग्याय । त्वथीति संप्र
 दानत्वाविवक्षया अधिकारशक्त्यविवक्षया सप्तमी ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

ततः प्रविशतस्त्रापसौ ।

एकः । सौधातके ! दृश्यतामद्य भूयिष्ठसन्निधापिताति-
थिजनस्य समधिकारभ्रमणीयता भगवतोवाल्मीकेराश्रम-
पदस्य । *

तथाहि ।

नीवारौदनमण्डमुष्णमधुरं सद्यःप्रसूताप्रिया-
पीतादप्यधिकं तपोवनमृगः पर्याप्तमाचामति ।
गन्धेन स्फुरता मनागनुसृतोभक्तस्य सर्पिंशतः
कर्कन्धूपलमिश्रशाकपचनामोदः परिस्तीर्यते ॥ †

* भूयिष्ठमविरक्तं सन्निधापिताः संनिवेशिता अतिथिजना
यत्र तस्य । समधिकोय आरम्भः अतिथिपरिचर्यायै पाकादि
क्रियोद्योगक्षेन रमणीयता ।

† सद्यःप्रसूता तदिनजातप्रसवा या प्रिया मृगी । पुं वन्नप्रिया
दाविति पुंवद्भावनिषेधः । तथा पीतान्मण्डादधिकमवशिष्टं नी-
वारौदनमण्डं पाकमृगच्छिर्निःसृतमिति शेषः पर्याप्तं प्रकाम
माचामति पिवति । तथा सर्पिंशतः सघृतस्य भक्तस्यान्नस्य स्फुरता
गन्धेन मनागनुसृतः किञ्चिन्मिश्रितः कर्कन्धूपलमिश्रशाकपचना
मोदः वदरफलसहितवास्तूकादिशाकपाकगन्धः परिस्तीर्यते स-
र्वतः प्रसरति ।

सौधा । आश्रदं अणञ्जाश्रकारणं सविशेषश्रदं अञ्ज
जिष्कुष्माणं । (१)

प्रथमः । विहस्य । अपूर्वः कोऽपि ते वज्रमानहेतुर्गुरुषु
सौधातके ! *

सौधा । भो भाण्डाअण किं णामधेश्रो एमो महन्तस्स
त्यविरसत्यस्स धुरन्धरो अञ्ज अदिधी आश्रदो । (२)

भाण्डायनः । धिक् प्रहसनं † । नन्वथमृत्थशृङ्गाश्रमाद-
रुन्धतीपुरस्कृतान् महाराजदशरथस्य दारानधिष्ठाय भग-
वान् वशिष्ठः प्राप्तस्तत्किमेवं प्रलपसि ।

सौधा । ऊं वसिष्ठो । (३)

भाण्डा । अथ किम् ।

सौधा । मए उण जाणिदं, वग्घो वा विओ वा एमोत्ति (४)

(१) आगतमनश्चायकारणं सविशेषभूतमद्य जीर्णकूर्चानाम् ।
अद्य जीर्णकूर्चानां पक्ष्मश्रूणां दृष्टानामित्यर्थः आगतभागमनं,
भावे क्तः उद्देश्यमिदं । सविशेषभूतं विश्लेषेण अनश्चायकारणं
जातमिति शेषः ।

(२) भो भाण्डायन किं नामधेय एष महतः स्वविरसार्थस्य
धुरन्धरोऽद्यातिथिरागतः । स्वविरसार्थस्य दृढसमूहस्य धुरन्धरः
प्रधानम् ।

(३) ऊं वसिष्ठ ।

(४) मया पुनश्चात्, व्याघ्रो वा दको वा एष इति ।

* अपूर्व इति सोल्लुखनेति । वज्रमानहेतुः सम्मानसूचकः
वाक्प्रयोग इति शेषः । वज्रमान इत्येव पाठः सम्यक् ।

† धिक् प्रहसनं गुरुन् प्रत्युपहसनं धिक् निन्दितमित्यर्थः ।

भाण्डा । आः किमुक्तं भवति ? ।

सौधा । तेषु परावडिदेणञ्जिव सा वरादत्रा कल्याणिआ मडमडाइदा । (१)

भाण्डा । समांसोमधुपर्कइत्यान्नायं वडमन्यमानाः औ-
त्रियायाभ्यागताय वत्सतरीं महोचम्बा महाजम्बा निर्वपन्ति
गृहमेधिनः, तं हि धर्मसूत्रकाराः समामनन्ति ।

सौधा । भो णिग्गिहोदोसि । (२)

भाण्डा । कथमिव ।

सौधा । जेषु आअदेसु वसिद्धमिस्सेसु वच्छदरी विस-
सिदा, अञ्जञ्जिव पच्चागदस्स राएसिणो जणअस्स भअंवदा
वस्मीएणवि दहिमड्ढहिं ज्जिव णिव्वत्तिदो मदुवक्को, वच्छदरी
उण विसज्जिदा । (३)

(१) तेन परापतितेनैव सा वराकिका कल्याणिका मडमडा-
यिता । परापतितेनैव समागतेनैव । वराकिका दीना । कल्या-
णिका गौः वत्सतरीत्यर्थः । कल्याणी माघपर्णी गौरिति राजनि-
र्घण्टः । कल्लोडिआ इति पाठस्तु न मनोरमः । मडमडायिता सश-
ब्दं भक्षिता ।

(२) भो निगृहीतोऽसि । स्वमतं संस्थापयितुमशक्नुवन् धिक्-
कृतोऽसीत्यर्थः ।

(३) येन आगतेषु वशिष्ठमिश्रेषु वत्सतरी विश्वसिता, अथैव
प्रत्यागतस्य राजर्षेर्जनकस्य भगवता वाल्मीकिनापि दधिमधुभिरेव
निर्व्वर्त्तितो मधुपर्कः । वत्सतरी पुनर्व्विसर्जिता । दधिमधुभिरिति
तथाच मधुपर्कप्रस्तावे आश्वलायनः दधिमधुनी सर्षिर्मध्वशाम्
इति ।

भाण्डा । अनिष्टत्तमांसानामेवं कल्प * मृषयामन्यन्ते,
निष्टत्तमांसस्तु तत्रभवान् जनकः ।

सौधा । किं णिमित्तं । (१)

भाण्डा । स तदेव देव्याः सीतायास्तादृशं दैवदुर्विपाकमु-
पश्रुत्य वैखानसः † संदृत्तः, तथास्य कतिपये संवत्सरा ‡ सञ्च
दीपतपोवने तपस्तप्यमानस्य ।

सौधा । तदो किञ्चित् आश्रयो । (२)

भाण्डा । चिरन्तनप्रियमुद्ददं प्राचेतसं द्रष्टुम् ।

सौधा । अवि अज्ज सम्बन्धिणीहिं समं संवुत्तं से दंसणं
णवत्ति । (३)

भाण्डा । संप्रत्येव भगवता वशिष्ठेन देव्याः कौशल्यायाः
सकाशं भगवत्यरुन्धती प्रहिता, यत्स्वयमुपेत्य वैदेहीद्रष्टव्य
इति वक्तुम् ।

सौधा । जघा एदे त्यविरा परप्परमिल्लिदा, तथा अ-

(१) किं निमित्तम् ।

(२) ततः किमित्यागतः ।

(३) ऊष्यद्य सम्बन्धिनीभिः समं संदृत्तमस्य दर्शनं नवेति ।
सम्बन्धिनीभिर्बैवाहिकसम्बन्धवतीभिः कौशल्यादिभिः । दर्शनं
दर्शनपूर्वकसंज्ञापः ।

* एवं कल्पं समांसमधुपर्कविधिम् ।

† वैखानसोवागप्रस्यः ।

‡ कतिपये द्वादश संवत्सराः श्रुतीताइति श्लेषः ।

श्लेवि वटुकैहिं समं मिलिन्न अणज्जाश्रमभूषवं खेलन्ता
सम्भावेम । (१)

इति परिक्रामतः ।

भाण्डा । तदद्यं ब्रह्मवादी पुराणराजर्षिर्जनकः प्रा-
चेतसवशिष्टावुपास्य संप्रत्याश्रमवह्विर्द्वचमूलमधितिष्ठति, य
एषः ।

इदि नित्यानुषक्तो न सीताशोकेन तप्यते ।

अन्तःप्रसुप्तदहनोज्ज्वलन्निव वनस्पतिः । *

इति निष्क्रान्तौ । विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति जनकः ।

जन । अपत्ये यत्तादृग्दुरितमभवत्तेन महता

विषक्तस्त्रीमेण व्रणितहृदयेन व्यथयता ।

पटुर्धारावाही नवइव शिरेणापि हि न मे

निष्कन्तन्मर्म्भाणि क्रकचइव मन्युर्विरमति ॥ †

कष्टमेवं नाम जरसा दुःखेन च दुरासदेन भूयः पराक-

(१) यथा एते स्थविराः परस्परमिलिताः, तथा वयमपि वटुकैः
समं मिलित्वा अन्ध्याममहेत्सुवं खेलन्तः सम्भावयामः । सम्भा-
धयामो मानयामः ।

* नित्यानुषक्तो सदासन्निहितेन । ज्वलन् श्लोशमनुभवन् वन-
स्पतिः शशीदृच्छइव ।

† अपत्ये कन्यायां । दुरितं वने परित्यागरूपमनिष्टं । वि-
षक्तो जनितः । पटुस्त्रीद्वेषः । धारावाही अविच्छेदमनुभूयमानः ।
शिरेणापि अतिपूर्वमुत्पन्नाऽपि नवइव नूतनत्वेन प्रतीयमानः ।
मन्युः शोकः ।

सान्त्वनप्रभृतिभिस्सपोभिरान्तरसधातुंरनुपयुज्यमानो * ना-
द्यापि मे दग्धदेहः पतति, अन्धतामिश्रा ह्यसुख्या नाम ते
लोकास्तेभ्यः प्रतिविधीयन्ते † य आत्मघातिन इत्येवमृषयो
मन्यन्ते, अनेकसंस्मरातिक्रमेऽपिच प्रतिक्षणपरिभावनास्पृष्ट
निर्भासः प्रत्यग्रइव ‡ दारुणो न मे दुःखसंवेगः प्रशाम्यति ।
अधि मातर्देवयजनसम्भवे देवि सीते ! ईदृशस्ते निर्माणाभागः
परिणतः, येन लज्जया खच्छन्दमाक्रन्दितुमपि न शक्यते §
हाहा पुत्रि !

अनियतरुदितस्मितं विराजत्
कतिपयकोमलदन्तकुण्डलायम् ।
वदनकमलकं शिशोः स्मरामि
खलदसमञ्जसमञ्जुजल्पितं ते ॥

* आत्तोऽगृहीतः शोषित इत्यर्थः रसरूपधातुर्यत्र सः अनुप-
युज्यमानः प्रकृत्यापाराक्षमः ।

† ननु दुःखाधारं देहं स्वयं कथं न त्यजसीत्याशङ्क्याह अन्ध-
तामिच्छा इत्यादि । तेभ्यस्तानुद्दिश्य । प्रतिविधीयन्ते तत्पापप्रती-
काराय निर्दिश्यन्ते ।

‡ प्रतिक्षणं परिभावनया चिन्तया स्पृष्टः प्रकृतो निर्भासः स्फुर-
णं यस्य सः अतएव प्रत्यग्रइव नूतनइव ।

§ निम्नीयते यदिति निर्माणां शरीरं तस्य भागोभाग्यं शरी-
रारम्भकमदृष्टमित्यर्थः ईदृशः परिणतः परिणामेऽयं प्रति-
पादनेनातिदुःखदो जातः । लज्जया पतिपरित्यागेन दुःखरिणां
शङ्किष्यमाणेभ्यो लोकेभ्यस्त्रपया, खच्छन्दमाक्रन्दितुं दीर्घस्वरं दीदि-
तुम् । शक्यतइतिभावप्रयोगः ।

भगवति वसुन्धरे ! सत्यमतिदृढासि ।

त्वं वङ्गिर्मुनयो वशिष्ठशृष्टिणी गङ्गाच यस्याविदु
र्माहात्म्यं यदि वा रघोः कुलगुरुर्देवः स्वयं भास्करः ।
विद्यां वागिव यामसूत भवती, शुद्धिं गतायाः पुर *
स्तस्यास्त्वं दुहितुस्तथा विशसनं किं दारुणेऽनृत्यथाः ॥ †
नेपथ्ये । इतदतो भगवतीमहादेव्यौ ।

जनकः । दृष्ट्वा अये शृष्टिनो ‡ पदिश्यमानमार्गो भग-
वत्यरुन्धती । उत्थाय । कां पुनर्महादेवीत्याह । निरूप्य । हा
कथं महाराजदशरथस्य धर्मपत्नी प्रियसखी मे कौशल्या,
क एवं प्रत्येति सैवेयमिति ।

आसीदियं दशरथस्य शृष्टे यथा श्रीः

श्रीरेववा किमुपमानपदेन, सैषा ।

कष्टं वतान्यदिव दैववशेन जाता

दुःखात्मकं किमपि भूत, महे विपाकः ॥ §

अथमपरप्रायो ¶ दशाविपर्य्यासः ।

* शुद्धिं गतायाः पुरः इत्यत्र तद्वत्तुया दैवतमिति क्वचित्पाठः
तत्र तद्वत् वङ्गादयइव या सीता दैवतं देवतेत्यर्थः ।

† विशसनं बिनाशनमतिदुःखदानमित्यर्थः । अमृष्यथाः सो-
ऽवती । परित्यागसमये किमिति रामं न न्यवारय इत्यर्थः ।

‡ शृष्टिना शृष्टिनामकेन दशरथस्य कञ्चुकिना ।

§ उपमानपदेन उपमावाचकयथाशब्दप्रयोगेन, कष्टं वते
त्यतिखेदे । दुःखात्मकं दुःखभोगवज्जलमन्यत् किमपि भूतं पि-
शाचशरीरवती जातेत्यन्वयः । विपाकः प्रारब्धपरिष्कारः ।

¶ अपरप्रायोऽन्यइव ।

अथ मे जनः पूर्वमासीन्मूर्त्तौमहोत्सवः ।

क्षते चारमिवासह्यं जातं तस्यैव दर्शनम् ॥

ततः प्रविशत्यरुन्धती कौशल्या कञ्चुकी च ।

अरु । ननु ब्रवीमि, द्रष्टव्यः स्वयमुपेत्य वैदेह इत्येष वः
कुलगुरोरादेशः, अतएवाहं प्रेषिता, ततः कोऽयं पदे पदे
महानध्यवसायः * ।

कञ्चु । देवि ! संस्तम्भयात्मानम्, अनुरुध्यस्व भगवतो
वशिष्ठस्यादेशमिति विज्ञापयामि ।

कौश । ईदृशे काले मिथिलाधिपो ददृव्वोन्ति समं
ज्जिव सव्वादं दुःखदं समुद्भवन्ति, ए सङ्गणामि उच्चत्तमाण-
मूलवन्धनं हि अत्र अवत्याविदुं (१)

* अरु । अत्र कः सन्देहः ।

सन्तानवाहोन्यपि † मानुषाणां दुःखानि सद्वन्धुवियोगजानि ।
दृष्टे जने प्रेषसि दुःसहानि स्रोतःसहस्रैरिव संभवन्ते ‡ ॥

(१) ईदृशे काले मिथिलाधिपो द्रष्टव्य इति सममेव सर्वाणि
दुःखानि समुद्भवन्ति । न शक्नोमि उद्धर्त्तमानमूलबन्धनं हृदय-
मवस्थापयितुम् । उद्धर्त्तमानमूलबन्धनमधैर्यविसंश्लुप्तम् ।

* महानध्यवसाय इति समस्तमेकपदं, स्वयं गमने अत्यन्तानि-
स्य इत्यर्थः ।

† सन्तानवाहोन्यपि धारावाहिकतया प्रवृत्तान्यपि सततम-
नुभूयमानान्यपीत्यर्थः ।

‡ स्रोतःसहस्रैरसंख्यैर्मुसैरिव संभवन्ते समन्तात्प्रसरन्ति
वज्रशीभवन्तीत्यर्थः ।

कौश्र । कथं वच्छाए वरूए एवं गदे तस्स राएसिणे
मुहं दंसअह्ण । (१)

अह । एष वः श्लाघ्यसम्बन्धी * जनकानां कुलोदहः ।

• याज्ञवल्क्योमुनिर्यस्मै ब्रह्मपारायणं † जगौ ॥

कौश्र । एषो मो महाराअस्स ह्मिअण्णन्दो वच्छाए
वरूए पिदा राएसी, हद्दी हद्दी सम्भाविदस्सि अनुट्ठिद-
महूसवे दिअहे । हा देव्व सव्वं ज्जेव तं णत्थि । (२)

जनकः । उपसृत्य । भगवत्यरुन्धति ! वैदेहः सीरध्व-
जोऽभिवादयते ।

यथा पूतमन्योनिधिरपि पवित्रस्य महसः

पतिस्ते पूर्वेषामपि खलु गुरुणां गुरुतमः ।

(१) कथं वत्साया वध्वा एवं गते तस्य राजर्षेर्मुखं दर्शयामः
एवं गते दैवर्दुर्विपाके भूते । राजर्षेरिति प्रयोज्यकर्म्मणि सुग-
न्धविवक्षायां षष्ठी । मुखं स्वमुखम् ।

(२) एष स महाराजस्य हृदयानन्दोवत्साया वध्वाः पिता
राजर्षिः । हा धिक् हा धिक् सम्भावितास्मि अनुष्ठितमहोत्सवे
दिवसे, हा दैव ! सर्वमेव तन्नास्ति । महाराजस्य दशरथस्य । स-
म्भावितास्मि अनेनागत्य सम्मानितास्मि । सर्वमेव महाराजो
वधूर्महोत्सवश्च ।

* श्लाघ्यसम्बन्धो प्रशंसनीयवैवाहिकसम्बन्धवान् ।

† ब्रह्मणः पारः स्वरूपाधिगमः तस्यायनं प्राप्तिर्यतस्तत् वेदान्त-
भागमित्यर्थः जगौ अध्यापयामास ।

त्रिलोकीमङ्गलामवनितस्तलोलैर्न शिरसा

जगद्वन्द्यां देवीमुषसमिव * वन्दे भगवतीम् ॥

अह । परं ज्योति † स्ते प्रकाशताम्, अयं स त्वां पुनातु
देवः परीरजा ‡ यएष तपति ।

जन । आर्य्यं गृष्टे ! अपि कुशलमस्याः प्रजापालस्य मातुः ।

कञ्च । निर्विशेषमतिनिष्ठुरमुपालब्धाः स्मः, § राज-
र्षे ! अनेनैव मन्युना अचिरपरित्यक्तारामभद्रमुखचन्द्रदर्शनां
नार्हसि त्वं दुःखयितुमतिदुःखितां देवीम् । रामभद्रस्यापि
देवदुर्नियोगः कोऽपि, यत् किल समन्तात्प्रवृत्तवीभक्तकिं-
वदन्तीकाः ॥ पौरजानपदा नाम्निपरिशुद्धिमण्यल्पकाः **
प्रतिपद्यन्ते इत्यतोदारुणमनुष्ठितम् ।

* देवीमित्यस्य पूर्वं तामिति योक्त्यं पूर्ववाक्ये यथेति श्रवणात्
उषसमिष प्रभातसन्ध्यामिव, सा हि सर्व्वेन्द्यते ।

† परं ज्योतिर्ब्रह्म ।

‡ देवः सूर्य्यः परीरजा रजसः परः प्रकाशकत्वात् विशुद्धसत्व-
मूर्त्तिरित्यर्थः । निपातनसिद्धेऽयं प्रयोगः ।

§ निर्विशेषं सर्व्वप्रकारेण, अत्र निरवशेषमिति पाठः सम्यक्
संपूर्णमिदर्थः । अतिनिष्ठुरमिति प्रजापालस्य मातुरित्युक्तारा को-
धप्रकाशनादितिभावः, स्नेहपूर्व्वककुशलानुपश्रेहि रामभद्रस्य
मातुरिति, प्रियसख्या इतिवाभिदध्यादिति बोध्यम् । उपालब्धा-
स्तिरक्षृताः ।

॥ समन्तात् प्रवृत्ता वीभक्ता गर्हिता सीतापवादविषयिका
किंवदन्ती येभ्यस्ते ।

** अल्पकाः क्षुद्राः ।

जन । आः कौऽथमग्निर्नामास्मत्प्रभूतिपरिशोधने,
कष्टमेवंवादिना जनेन रामपरिभूता अपि वयं पुनः परिभू-
यामहे ।

अरु । एवमेतत्, अग्निरिति वत्सां प्रति परिलघून्यच-
राणि, सीतेत्येव * पर्याप्तम् । हा वत्से !

शिशुर्वा शिष्या वा यदसि मम तत्तिष्ठतु तथा
विशुद्धेरत्कर्षस्त्वयि तु मम भक्तिं द्रढयति ।

शिशुत्वं स्त्रैणं वा भवतु ननु वन्द्यासि जगतो

गुणाः पूजास्थानं गुणिषु नच लिङ्गं नच वयः † ॥

कौश । अम्नो उन्मीलन्ति वेअणाओ । (१)

इति मुर्च्छति ।

जन । हा कष्टं किमेतत् ।

अरु । राजर्षे ! किमन्यत् ।

स राजा ‡ तत्सौख्यं सच शिशुजन, § स्त्रैच दिवसाः,
स्मृतावाविर्भूतं त्वयि सुहृदि दृष्टे तदखिलम् ।

(१) अम्म उन्मीलन्ति वेदनाः । अम्मेति दुःसहे । विसृज्ये दुः-
सहेऽप्यम्नानित्यं स्त्रीभिः प्रयुज्यत इति भरतः ।

* सीतेत्येवेति विशुद्धिमत्स्त्रीविशेषे सीताशब्दस्य रूढत्वा-
दितिभावः ।

† स्त्रैणं स्त्रीत्वम् । लिङ्गं पुंस्त्वादिकम् ।

‡ सराजा दशरथः स्वाधीनः स्वामीतिशेषः ।

§ शिशुजनः वासिका वधूः सीता ।

विपाके घोरैऽस्मिन्नथ * खलु विमूढा तव सखी,
पुरन्धीणां चित्तं कुसुमसुकुमारं हि भवति ॥

जन । कष्टं कष्टं, सर्वथा नृशंसोऽस्मि, यश्चिरस्य दृष्टान्
प्रियसुहृदः प्रियदारान् न स्निग्धं पश्यामि ।

स सम्बन्धी श्लाघ्यः, प्रियसुहृदमौ, तच्च हृदयं,
सचानन्दः, साक्षादपिच निखिलं जीवितपदम् ।
शरीरं, जीवोवा, यदधिकमितो वा प्रियतरं
महाराजः श्रीमान् किमिव मम नासीद्दशरथः † ॥

कष्टमियमेव सा कौशल्या ।

यदस्याः पत्युर्बा रक्षसि परमं दूषितमभू
दभूवं दम्पत्योः पृथगहमुपालम्भविषयः ।
प्रसादे कोपे वा तदनु मदधीनो विधिरभू
दलम्बा तत् स्मृत्वा दहति यदवस्कन्द्य हृदयम् ‡ ॥

अह । हा कष्टमतिचिरनिरुद्धनिश्चासनिष्ठुरं § हृदयमस्याः ।

* अथ स्मरणानन्तरम् ।

† तच्च दशरथ इत्यर्थः हृदयं हृदयविश्रामस्थानं, तच्चेति विधे-
याधीनत्वात् नपुंसकं । आनन्दः आनन्दजनकः, जीवितपदं जी-
वनस्य स्वास्थ्यकरस्थानं । जीवितफलमिति पाठे दशरथश्च नम
जीवनपरियहस्य फलरूपतया परिणत इत्यर्थः । शरीरं जीवोवेति
प्रेक्षा शरीरयोर्जीवनयोश्चाभिन्नत्वादितिभावः । इतश्चाभ्यां यदधिकं
प्रियतरं वस्तु यदि स्यादिति श्लेषः तदा तदपि दशरथश्चेत्यर्थः ।

‡ दूषितं दोषः । उपालम्भविषयः दोषविज्ञापनस्थानं । अव-
स्कन्द्य आक्रान्तम् ।

§ अतिचिरनिरुद्धेन निश्चासेन निष्ठुरं व्याकुलं । निष्ठुरमि-
त्यत्र निश्चासमिति क्वचित्पाठः ।

जन । हा प्रियसखि ! इति कमण्डलूदकेन सिञ्चत ।
 कञ्चु । सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदां
 प्रथममेकरसा * मनुकूलताम् ।
 पुनरकाण्डविवर्त्तनदारुणः प्रवि-
 शिनष्टि विधि † मर्नसोऽजम् ॥

कौश । संज्ञां लब्ध्वा । हा वच्चे जाणद कहिंसि, सुमरा-
 मि दे विआहलच्छीपरिग्गहेकमण्डणं प्पफुरन्तमुद्धहसिद-
 मुद्धमुहपुण्डरीअं, आप्फुरन्तकोमुदचन्दचन्दिआसुन्दरेहिं
 अङ्गेहिं उल्लासेहि, जादे पुणेवि उज्जाएहि उच्छङ्गं,
 सव्वदा महाराओ भणादि, एसा रज्जुलमहत्तराणं वहु,
 अह्माणं उण जणअसम्बन्धेण दुहिदिआ ज्जेव । (१)

(१) हा वत्से जानकि ! कुत्रा, स्मरामि ते विवाहलक्ष्मी-
 परिग्रहैकमण्डनं प्रस्फुरच्छुद्धहसितमुग्धमुखपुण्डरीकम्, आस्फुरत्
 कौमुदचन्द्रचन्द्रिकासुन्दरैरङ्गैरुल्लासय, जाते पुनरप्युद्योतयोत्सङ्गं,
 सव्वदा महाराजोभणति, एषा रघुकुलमहत्तराणां वधूः, अस्माकं
 पुनर्जनकसंबन्धेन दुहितैकैव । विवाहलक्ष्मीर्विवाहसंस्कार
 जनितशोभा तस्याः परिग्रहएव एकमद्वितीयं मण्डनं यस्य तत् ।
 आसम्यक् स्फुरन् यः कौमुदस्य कार्तिकमासस्य चन्द्रस्तस्य या च-
 न्द्रिका तद्वत्सुन्दरैः कोमलैः । उद्योतय शोभय । भणति उभयतः
 जनकसम्बन्धेन मित्रस्य जनकस्य सम्पर्केण मित्रदुहितानि दुहितै-
 वेत्यर्थः ।

* एकरसां स्थिराम् ।

† प्रविशिनष्टि, अतितरां वर्द्धयति । विधिदेवम् ।

कञ्चु । यथाह देवी ।

पञ्चप्रसूतेरपि राज्ञ आसीत् प्रियोविशेषेण सुवाङ्मनुः * ।
वधूचतुष्केऽपि यथैव शान्ता प्रिया तनूजास्य तथैव सीता ॥

जन । हा प्रियसख महाराज दशरथ ! एवमसि सर्वप्र-
कारहृदयङ्गमः कथं विस्मर्यसे ।

कन्यायाः किल पूजयन्ति पितरोजामातुराप्तं जनं
सम्बन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधनं ते मयि ।

तं कालेन तथाविधोऽप्यपहृतः सम्बन्धवीजन्तु तद्
घोरेऽस्मिन् मम जीवलीकनरके पापस्य धिग्जीवितम् † ॥

कौश । जादे जाणइ किं करेमि दिढवज्जलेवघडिअ-
वन्धणिच्चलं ज्जेव हृदजीविदं मं मन्दभाइणों ए परिच्च-
अहि । (१)

अह । आश्वसिहि ज्जुजपुत्रि ! वाष्पविश्रामोऽप्यन्तराले
कर्त्तव्यएव, अन्यच्च किं न स्मरसि, यदवोचदृव्यभृङ्गाश्रमे
युष्माकं कुलगुरु, सतुपजातमेव, किन्तु कल्याणोदकं ‡ भ-
विष्यति ।

(१) जाते जानकि ! किं करोमि दृढवज्जलेपघटितवन्धनिच्च-
समेव हृतजीवितं मां मन्दभागिनीं न परित्यजति । किं करोमी-
ति जीवनापगमश्च त्वद्विरहदुःखप्रतीकारोपायः किन्तु स मम
न घटते इत्यर्थः ।

* पञ्चप्रसूतेः शान्तां कन्यां रामादींश्चतुरः पुत्रांश्च जनितवतः ।
सुवाङ्मनुः रामः ।

† सम्बन्धवीजं वैवाहिकसम्बन्धनिदानं जीवितं धिगित्यन्वयः ।

‡ कल्याणोदकं शुभोत्तरफलम् ।

कौश । भअवदि ! अदिक्कन्तो मणोरधो । (१)

अरु । तत् किं मन्यसे राजपुत्रि ! मृषोद्यं तदिति, नहीदं
सुलचिद्येऽन्यथा मन्तव्यं, भवितव्यमेव तेन ।

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां

ये व्याहारास्तेषु मा संशयोऽभूत् ।

भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषक्ता

नैते वाचं विभ्रुतां व्याहरन्ति ॥ *

नेपथ्ये कलकलः । सर्वे आकर्णयन्ति ।

जन । अद्य खलु शिष्टानध्याय † इत्युद्धृतं खेलतां वटूनां
कलकलः ।

कौश । सुलहसोक्त्वं दाव वालत्तणं भोदि । (२)

निरूप्य । अस्महे ! एदाणं मज्जे को एसो रामभइल-
च्छीसरिसेहिं सावट्टभमुद्धललिदेहिं अङ्गेहिं अच्चाणं वि लो-
अणादं सोअलावेदि । (३)

(१) भगवति ! अतिक्रान्तो मनोरथः । अतिक्रान्तोऽतीतः नपु-
नरागमिष्यतीत्यर्थः ।

(२) सुलभसौख्यं तावद्वालत्वं भवति ।

(३) अहो एतेषां मध्ये कएव रामभद्रलक्ष्मीसदृशैः सावट्ट-
भमुग्धललितैरङ्गैरस्माकमपि लोचनानि शीतलयति । सावट्ट-
भानि सवलानि मुग्धानि मनोच्चानि ललितानि कोमलानि च तैः ।

* आविर्भूतज्योतिषां सज्जातब्रह्मसाक्षात्काराणाम् । व्या-
हारा वचनानि । विभ्रुतां मृषार्थां । विभ्रुतां व्याहरन्तीत्यत्र विभ्रु-
तार्थां वदन्तीति क्वचित्पाठः ।

† शिष्टानध्यायः शिष्टजनागमनादनध्यायः । तथाच मनुः अन्-
ध्यायेषुद्यमाने समवाये जनस्य चेति ।

अरु । अपवार्यं सहर्षात्कण्ठं स्वगतम् । इदं नाम त-
द्भागीरथोनिवेदितरहस्यं कर्णामृतं,* नत्वेवं विद्मः कतरोऽ-
यमायुभतोः कुशलवयोरिति ।

जन । कुवलथदलश्यामस्त्रिगधः शिखण्डकमण्डनो

वटुपरिषदं पुण्यश्रीकः श्रियैव सभाजयन् । †

पुनरिव शिशुभृत्वा वत्सः समे रघुनन्दनो

स्मटिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृष्टोरमृताञ्जनम् ॥ ‡

कञ्जु । नूनं क्षत्रियब्रह्मचारी दारकोऽयमिति मन्ये ।

जन । एवमेव, तथाहि ।

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितसूषीद्वयं पृष्ठतो

भस्मस्तोत्रकपवित्रलाञ्छनमुरोधत्ते त्वचं रौरवीम् ।

* भागीरथा निवेदितं वास्त्रीकौ समर्पितं रहस्यं सीतादा-
रकद्वयरूपं गोप्यं वस्तु । कर्णामृतं कर्णसुखजनकसीतातनयेति-
शब्दप्रतिपाद्यं । यद्वा भागीरथा निवेदितं मां प्रत्युक्तं रहस्यं
कुशलवजन्मरूपगूढतन्त्रान्तोयत्र तत् कर्णामृतं कर्णसुखदभागी-
रथीवचनविषयः ।

† सभाजयन् पूजयन् शोभयन्नित्यर्थः ॥

‡ अमृताञ्जनम् अमृतमयाञ्जनसंसर्गजनितसुखम् ।

§ चूडाचुम्बितकङ्कडापर्यन्तमुच्छ्रिताः कङ्कपत्रावाणायत्र तादृशं
तूष्णीद्वयं पृष्ठतः पृष्ठस्य अभितः उभयतः पार्श्वद्वये इत्यर्थः, तथा
भस्मस्तोत्रकानि भस्मविन्दव एव पवित्रं लाञ्छनं यस्य तत् उरोवद्धः ।
स्तोकस्थाने स्तोमेति क्वचित्पाठः । तथा हरमृगविशेषः तत्सम्ब-
न्धिर्नो त्वचं । तथा मैथ्यां मूर्खातन्तुनिर्मितया मेखलया नियन्त्रितं
सम्बद्धं माञ्जिष्ठिकं मञ्जिष्ठया रञ्जितं अधोवासः परिधानबन्ध,

मैथ्या मेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्टिकं

पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दण्डोऽपरः पैपलः ॥ §

भगवत्यरुन्धति ! किमुत्प्रेक्षसे कुतस्त्वोऽयमिति ।

अह । अद्यैव वयमप्यागताः ।

जन । आर्य्यं गृष्टे ! अतोव मे कौतुकं वर्त्तते । तद्भगवन्तं
वाल्मीकिमेव गत्वा पृच्छ, इमञ्च वालकं ब्रूहि, केऽप्येते प्रव
यसस्त्वां दिदृक्षव इति ।

कञ्च । यदाज्ञापयसीति निष्क्रान्तः ।

कौश । किं भणध, एवं भणितो आगमिस्त्वदिति (१)

(१) किं भणध, एवं भणित आगमिष्यतीति । भणध इत्यत्र
मस्यध इति पाठः सम्यक् मन्यध्वे इति सं ।

धत्ते इत्यस्य सर्वज्ञान्वयः । किष्वास्य पाणौ कार्मुकं धनुः । अक्षसू-
त्रस्य जपमालाया वलयं वेष्टनं, अक्षसूत्रस्य वलयं यत्रेति का-
र्मुकविशेषणं वा । अपर इति चार्थे, पैपल आश्वत्थोदण्डश्च अ-
स्तीति शेषः । दण्डं तथा पैपलमिति पाठे तु कार्मुकादिकं
सर्वमेव कर्मपदं धत्ते इत्यनेनान्वेति । अत्र तूय कार्मुकयो
र्धारण्यं क्षत्रियमात्रचिह्नं । भस्मरक्तवस्त्राक्षसूत्रधारणश्च ब्रह्म
चारिमात्रचिह्नं । रौरवत्वगादिकधारणन्तु क्षत्रियब्रह्मचारि-
चिह्नं । यथाह मनः । कार्ण्यौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिण
इति । क्षत्रियस्य तु मैथ्वी ज्या इति च । पैपलदण्डोऽपि क्षत्रिय-
ब्रह्मचारिणश्च यथाह गोतमः वैश्वपासाशौ ब्राह्मणस्य दण्डावा-
श्वत्थपैलवौ शेषे इति शेषे क्षत्रिये, मनुना तु क्षत्रियब्रह्मचारिणां
वटखदिरदण्डयोर्विधानादिकस्योवाधः शास्त्रिभेदविषयो वा यथा
क्षत्रियोवाटखादिराविति ।

अह । भिद्येत किं सदृत्तमीदृशस्य निर्माणस्य ।

कौश । निरूप्य । कथं सत्रिणञ्चं णिसामिदगिद्विवञ्चणो
विसञ्जिदद्दसिदारञ्चो इदोऽहिमुहं पसरिदोञ्चिव सो-
वञ्चो । (१)

जन । चिरं निर्वर्ण्य । भोः किमप्येतत् ।

महिन्नामेतस्मिन् विनयशिष्टतामौग्यमसृणो

विदग्धैर्निग्राह्यो न पुनरविदग्धैरतिशयः ।

मनोमे सम्मोहः स्थिरमपि हरत्येव वलवा

नयोधातुं यद्वत् परिलघुरयस्कान्तशकलः ॥ *

प्रविश्य । लवः । स्वगतम् । अज्ञातनामक्रमाभिजनान् पू-
ज्यानपि नः स्वतः कथमभिवादयिष्ये † । विचिन्त्य । अयं पुन
रविरुद्धः प्रकारइति वृद्धेभ्यः श्रूयते । सविनयमुपसृत्य ।
एष वो लवस्य प्रणामपर्यायः ।

अहन्धतोजनकौ । कल्याणिन्नायुष्मान् भूयाः ।

कौश । ताद मे चिरं जीव । (२)

(१) कथं सविनयं निशामितगृष्टिवचनो विसर्जितसिदारक
इतोऽभिमुखं प्रसृतएव सवत्सः ।

(२) तात मे चिरञ्जीव ।

* विनयेन शिशुतयाच यन्मौग्यं मनोञ्चत्वं तेन मसृणः शो-
भमानः महिन्नामतिशय एतस्मिन् दृश्यते इत्यन्वयः । सम्मोहोऽहर्ष
जायं, स्थिरमपि तत्त्वनिश्चलमपि । हरत्यावृणोति ।

† अज्ञातानि नामानि क्रमोबन्धनपौर्व्यापर्यम् अभिजनः कु-
लस्य येषां तान् । स्वतः स्वयं स्वबुद्धितो वा ।

अह । एहि वत्स । इति लवमुत्सङ्गे कृत्वा खगतं । दिष्ट्या
न केवलमुत्सङ्गश्चिरान्मनोरथो मे संपूर्णः ।

कौश । जाद इदोवि दाव एहि । उत्सङ्गे कृत्वा । अस्म-
हे ए केवलं दरविकसन्तणीलुप्पलसामलुषदेण देह्वन्धेण कव
ल्लिदारविन्दकेसरकसायकण्ठकलहंसणिग्घोसघर्घरणिणाद-
दीहरदीहरेण खरेण अ रामभद्रमणुहरदि, णं कठिणकम-
लगभ्रपक्खलो सरिरप्फंभोवि तादिसोञ्जिव वच्छस्स, जाद पे-
क्खामि दाव दे मुहं । चिवुकमुन्नमय्य निरूप्य च सवाप्पाकूतं ।
राएसि ! किं ए पेक्खसि, णिउणं णिरुविज्जमाणं मे मुहं व-
च्छाए वज्जेण मुहचन्देण संवददिज्जिव । (१)

जन । पश्यामि सखि पश्यामि ।

(१) जात इतोऽपि तावदेहि । अहो न केवलं दरविकस-
न्नीलोत्पलशशान्लोत्पलेन देह्वन्धेन कवलितारविन्दकेसरकषाय
कण्ठकलहंसनिर्घोषघर्घरनिनाददीर्घदीर्घेण खरेणच रामभद्र
मनुहरति, ननु कठिनकमलगभ्रपक्खलः शरीरस्पर्शाऽपि तादृश-
श्च वत्सस्य । जात ! पश्यामि तावत्ते मुखं । राजर्षे ! किं न पश्यासि,
निपुणं निरूप्यमाणमस्य मुखं वत्साया बध्वा मुखचन्द्रेण संवदत्येव ।
कवलितेन भक्षितेन अरविन्दकेसरेण कषायोरक्तः सुश्राव्यशब्दो
वा कण्ठोयस्य तादृशोयः कलहंसरुत्तस्य, निर्घोषोमेघध्वनि
स्तद्वद्घरेो योनिनादस्तद्वद्दीर्घदीर्घ्यातिदीर्घेण । अनुहरति
अनुकरेति । कठिनस्य परिश्रुतस्य कठिनोवा कमलस्य गर्भोऽमर्थं
तस्येव पक्खलः अमृदुलः । ईदृशश्च स्पर्शा वीराणामिति भावः ।
संवदति सदृशीभवति ।

कौश । अम्भो उन्मत्तीभूदं विभ्र मे हिन्नं किमपि एदस्स
मुहं विप्पलहदि । (१)

जन । निरूप्य ।

वत्सायाश्च रघूद्वयस्य च त्रिशवस्त्रिभ्यन्यते
संपूर्णं प्रतिविम्बितैव निखिला सैवाकृतिः सा द्युतिः ।
सा वाणी विनयः सएव सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ,
हाहा दैव, किमुत्पथैर्मम मनः पारिप्लवं धावति ॥

कौश । अत्यि दे मादा, सुमरसि वा तादं । (२)

लवः । नहि नहि ।

कौश । तदो कस्स तुमं । (३)

लवः । भगवतोवाल्मीकेः ।

कौश । अद जाद कधिदव्वं कधेहि । (४)

लवः । एतावदेव जानामि ।

(१) अम्भो उन्मत्तीभूतमिव मे हृदयं, किमप्येतस्य मुखं विप्र
लभते । किमपि सीतामुखसादृश्यविशिष्टं । विप्रलभते प्रतारयति
एतन्मुखेन प्रतार्थ्यमाणं सत् मम हृदयमुन्मत्तं भवतीत्यर्थः ।

(२) अस्ति ते माता, स्मरसि वा तातम् ।

(३) ततः कस्य त्वम् ।

(४) अयि जात कथयितव्यं कथय ।

* सैवाकृतिर्मुक्तिरस्मिन् त्रिशौ प्रतिविम्बिता क्वायारूपेण पति
तेव अभिव्यज्यते लक्ष्यते । एवं द्युतिप्रभृतिष्वन्वयो बोध्यः । पुण्या-
नुभावः पवित्रप्रभावः । उत्पथैः कुमार्गैः सीतापुत्रोऽयमिति कुतर्क
वर्मभिरित्यर्थः । पारिप्लवं चक्षुषं सत् ।

नेपथ्ये । भोः भोः सैनिकाः, एव खलु कुमारश्चन्द्रकेतु
राज्ञापयति, न केनचिदाश्रमाभ्यर्णभूमिराक्रमितव्येति ।

अहन्वतीजनकौ । अथे मेध्याश्चरत्वाप्रसङ्गादुपागतोवत्स
श्चन्द्रकेतुरथ द्रष्टव्यद्वयहो सुदिवसः ।

कौश । वञ्चलक्षणस्य पुत्रको आणवेदित्ति अमिअवि-
न्दुसुन्दराद् अकखराद् सुणीअन्ति । (१)

लवः । आर्य्य ! कएष चन्द्रकेतुर्नाम ।

जन । जानासि रामलक्ष्मणौ दाशरथी ।

लवः । एतावेव रामायणकथापुरुषौ ? ।

जन । अथ किम् ।

लवः । तौ कथं न जानामि ।

जन । तस्य लक्ष्मणस्यायमात्मजश्चन्द्रकेतुः ।

लवः । उर्मिलापुत्रस्तर्हि मैथिलस्य राजर्षेर्दोहित्रः ।

अह । विहस्य । आविष्कृतं कथाप्रावीणं वत्सेन ।

जन । विचिन्त्य । यदि लमीदृशः कथायामभिज्ञस्तद्रूहि
तावन् पृच्छाम, स्तेषां दशरथात्मजानां किं नामधेयापत्यानि
केषु केषु दारेषु प्रसृतानि ।

लवः । नायं कथाप्रविभागोऽस्माभिरन्येन वा श्रुतपूर्वः ।

(१) वत्स लक्ष्मणस्य पुत्रक आज्ञापयतीत्यमृतविन्दुसुन्दराख्यत्र-
राणि श्रूयन्ते ।

* रामायणकथायाः पुरुषौ प्रधानपुरुषौ नायकतत्त्वद्वारा-
वित्यर्थः ।

जन । किं न प्रणीतएव कविना ।

लवः । प्रणीतो न तु प्रकाशितः । तस्यैव खलु कोऽप्येक-
देशः सन्दर्भान्तरेण रसवानभिनेयार्थः कृतः, तच्च स्वहस्तलि-
खितं मुनिर्भगवान् व्यसृजद्भरतस्य मुनेस्तौऋत्त्रिकसूत्रका-
रस्य । *

जन । किमर्थम् ।

लवः । स किल भगवान् भरतस्तमप्सरोभिः प्रथोजयि-
ष्यतीति ।

जन । तस्य र्वमस्माकमिदमाकूतकरम् । †

लवः । महती पुनस्तस्मिन् भगवतो वाल्मीकिरास्या, के-
षाञ्चिदन्तेवाशिनां हस्तेन तत्पुस्तकं भरताश्रमं प्रति प्रेषि-
तम् । तेषामानुयात्रिक ‡ आपपाणिरप्रमादार्थं § मस्यद्भ्राता
प्रेषितः ।

कौश । जाद भादावि दे अत्थि । (१)

लवः । अस्यार्थः कुशेनाम ।

● (१) जात भ्रातापि ते अस्ति ।

* सन्दर्भान्तरेण अन्यप्रबन्धेन । रसवान् कव्यप्रवृत्तकारव्यञ्ज-
कः । अभिनेयार्थः नटप्रेष्ठया प्रकाशनीयवस्तुः । तौऋत्त्रिकसूत्र-
कारस्य नाट्यसूत्रकारस्य ।

† आकूतकरं सुखवर्द्धकं । किमर्थमेवं कृतमिति ज्ञानाय
वयमत्युत्सुका जाता इत्यर्थः ।

‡ आनुयात्रिकोऽनुचरः ।

§ अप्रमादार्थं सावधानत्वाय कथञ्चित्प्रकाशश्चयेति भावः ।

कौश्र । ज्येष्ठान्तिं भण्डं भादि । (१)

लवः । एवमेतत्, प्रसवक्रमेण सर्किल ज्ञायान इति ।

जन । किं यमजावायुमनौ ।

लवः । अथ किम् ।

जन । कथय कथाप्रबन्धस्य कीदृशः पर्यन्तः ।

लवः । अलीकपौरप्रवादेद्विग्नेन राज्ञा निर्वासितां देवयजनसम्भवां सीतादेवीमासन्नप्रसववेदनामेकाकिनीमरणं परिब्रज्य लक्षणः प्रतिनिवृत्त इति ।

कौश्र । हा वच्छे मुद्गचन्द्रमुखि ! कीदाणि दे कुसुमभू-
दस्त सरीरस्तु देवदुर्व्विलासपरिणामो एकस्मिन्नाए णिव
डिदे । (२)

जन । हा वत्से !

नूनं लया परिभवञ्च नवञ्च घोरं *

ताञ्च व्यथां प्रसवकालकृतामवाप्य ।

क्रव्याद्गणेषु परितः परिवारयत्सु,

संचस्तथा शरणमित्यसक्तुः स्मृतोऽस्मि † ॥

(१) ज्येष्ठ इति भणितं भवति । आर्यशब्दप्रयोगादिति शेषः ।

(२) हावत्से मुग्धचन्द्रमुखि ! क इदानीन्ते कुसुमभूतस्य शरी-
रस्य दैवदुर्व्विलासपरिणामयकाकिन्या निपतितः । कः कीदृशः ।
यकाकिनीस्थाने एकस्मिन्ना इति देशी ।

* परिभवं परित्यागरूपमवमानं, नवं कदाप्यननुभूतं, घोरं भयम्

† शरणमिति रक्षको भवत्विति कृत्वा अस्मत्प्रहमसकृत् स्मृतं
इत्यन्वयः ।

लवः । अहन्वतीं प्रति । आर्य्ये ! कावेतौ ।

अरु । इयं कौशल्या, अयं जनकः ।

लवः । सवङ्गमानखेदकौतुकं पश्यति ।

जन । अहो दुर्मर्यादता दुरात्मनां पौराणाम्, अहो
रामस्य राज्ञः क्षिप्रकारिता ।

एतद्द्वैशसञ्चारवज्रपतनं शश्वन्ममोत्पश्यतः

क्रोधस्य ज्वलितुं धगित्यवसरश्चापेन शापेन वा ॥ *

कौश । भगवदि ! परित्राहि परित्राहि, प्रसादेहि
कुविदं राणिम् । (१)

अरु । एतद्धि परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्विनाम् ।

राजन्नपत्यं रामस्ते पाश्याश्च कृपणाः प्रजाः । †

(१) भगवति ! परित्राहि परित्राहि, प्रसादय कुपितं राज-
धिम् ।

* एतत् सीतानिष्ठं वैशसमत्याहितरूपं चारं दुःसहं वज्रप-
तनमुत्पश्यतस्त्विन्त्यसौमम क्रोधस्य चापेन धनुर्धारणेन शापेन
अभिशापप्रदानेन वा धगिति कृत्वा ज्वलितुमवसरः समयोऽय-
मित्यन्वयः ।

† हि यतः परिभूतानामवमानितानां मनस्विनां मानिनामे-
तत् चापशापान्यतरकरणकं प्रायश्चित्तं परिभवयं दण्डकरणम्
न्याय्यमिति शेषः, प्रकृतेषु प्रजारङ्गनार्थमेव तादृशमनुष्ठितवतो
रामस्य न परिभवकैर्नृत्वमितिभावः । दण्डवत् प्रायश्चित्तानि भव
नीतिस्मृतेर्दण्डप्रायश्चित्तयोस्तुल्यार्थता । यद्वा परिभूतानां मन-
स्विनां चित्तं मवः प्राय एतत् एवं परिभवकर्तव्यं क्रोधाभ्यातं
भवतीत्यर्थः, प्रकृतेषु नैतद्युक्तमित्याह न्याजन्नित्यादि मुक्तां दीनाश्च

जन । शान्त्या रघुनन्दने तदुभयं तत्पुत्रभाण्डं हि मे
भूयिष्ठद्विजत्रालदृक्कविकलस्त्रैषश्च पौरोजमः ॥ *

प्रविश्य सम्भ्रान्ता बटवः । कुमार ! अश्वोऽश्व इति पशु-
समाश्रयिकः † कोऽपि भूतविशेषो जनपदेषु अग्र्यते, सोऽय-
मस्माभिरधुना स्वयं प्रत्यचीकृतः ।

लवः । अश्वोऽश्वइति तत्र पशुसमाश्रये सांगामिके च ।
पश्यते, तद्भूत कीदृशः ।

बटवः । अग्र्यताम् ।

पश्चात्पुच्छं वहति विपुलं, तच्च धूनेत्यजसं
दीर्घघोवः स भवति, खुरास्तस्य चत्वार एव ।

अध्याप्यन्ति प्रकीरति अक्षत्पिण्डकानामात्रान् §

किं वा ख्यातैर्व्रजति स पुनर्दूर, मेहोहि यामः ॥*

इत्युपसृत्याजिने हस्तयोश्चाकर्षन्ति ।

कृतापराधा अपि अनया ह्या एवेतिभावः । परिभूतानां परिभूत
वतां, कर्माविवक्षया अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । प्रायश्चित्तं मन-
स्त्रिपरिभवजनितपापक्षयसाधनं कर्म्मति वा ।

* वेति पदान्तरे तदुभयं चाग्रशापकरणकप्रायश्चित्तं रघु-
नन्दने शान्तं मास्वित्यर्थः यतस्तत् पुत्रभाण्डं, भाण्डं मूलधनं, पुत्रः
भाण्डमिवेति पुरुषव्याघ्रवत् कर्म्मधारयः । तदिति विधेयविशेष-
त्वात् स्त्रीवत् । तथा पौरोजनश्च भूयिष्ठा अधिका द्विजा ब्राह्म-
णा वासा दृढा विकला आगुराः स्त्रीष्वानि स्त्रीदन्दानि च यत्र
तादृशः अनुकम्पनीय इति शेषः ।

† पशुसमाश्रयिकः पशुशास्त्रपठितः ।

‡ सांगामिके युद्धशास्त्रे ।

§ आममात्रान् अपक्वासाकारान् अक्षत्पिण्डकान् मन्त्रस्यैव ।

लवः । सकौतुकोपरोधविनयम् । आर्याः ! पश्यत पश्यत,
एभिर्नौतोऽस्मीति, त्वरितं परिक्रामति ।

अहन्वतीजनकौ । पूरयतु कुतूहलं वत्सः ।

कौश । भगवदि ! जानामि, एदं अणालोअन्ती ण जीआ-
एमि विअ,अदो अणालो अविअ पेक्खद्द दाव गच्छमाणं दी-
हाडं । (१)

अह । अतिजवेन दूरमतिक्रान्तः स चपलः कथं दृश्यते ।

प्रविश्य कञ्चुकी । भगवान् वास्वीकिराह ज्ञातव्यमेतद-
वसरे भवद्भिरिति ।

जन । अतिगम्भीर * मेतत्, किमपि भविष्यति । भगवत्यह-
न्वति ! सखि कौशल्ये ! आर्य्यं गृष्टे ! स्वयमेव गत्वा भगवन्तं
प्रचितमं पश्याम इति । निष्क्रान्तौ वृद्धवर्गः ।

वटवः । पश्यतु हि कुमारस्तदाश्चर्य्यम् ।

लवः । दृष्टमवगतञ्च । नूनमाश्रमेधिकोऽयमश्व इति ।

वटवः । कथं ज्ञायते ।

लवः । ननु मूर्खाः ! पठितमेव युष्माभिस्तत्काण्डे, † किं न
पश्यथ, प्रत्येकं शतसंख्याः ‡ कवचिनो दण्डिनो निषङ्गिणश्च

* (१) भगवति ! जानामि, इतमनालोकायन्ती न जीवामीव,
अतोऽन्यतोभूत्वा पश्यामस्तावदृच्छन्तं दीर्घायुषम् ।

* अतिगम्भीरं गुह्यतरम् ।

† तत्काण्डे यत्प्रकरणे ।

‡ शतसंख्या इति शतं न्यूनसंख्यायादत्यर्थं, बीरभूषिष्ठप्रदेशे
शताधिका अप्यश्वरत्तकाः कवचिप्रभृतयोऽपि दृश्यन्ते इति ।

रुचितार, सतप्रायमेवेदमपि दृश्यते, यदीह न प्रत्ययस्तङ्ग-
त्वा पृच्छत ।

वटवः । भोभोः किंप्रयोजनोऽयमश्वः परिवृतः पर्य-
टति ।

लवः । ससृहनात्मगतम् । अचे ! अश्वमेध इति विश्वविज-
यिनां चत्त्रियाणामूर्जस्वलः सर्व्वचत्त्रियपरिभावि महा-
मुत्कर्षनिकषः । *

नेपथ्ये । अयमश्वः पताकेयमयवा वीरघोषणा । †

सप्रलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विषः ॥

लवः । सव्यथमिव । अहो सन्दीपनान्यक्षराणि । ‡

वटवः । किमुच्यते, प्राज्ञः खलु कुमारः । §

लवः । भोभोः तत्किमचत्त्रिया पृथ्वी ? यदेवमुद्धतमुद्दो-
च्यते ।

नेपथ्ये । अरे ! महाराजं प्रति कुतः चत्त्रियाः ।

लवः । धिग्गाल्मान् ।

* उत्कर्षस्य निकषः परीक्षास्थानम् ।

† अथवेति नायमश्वः नेयं वताका च, किन्तु मूर्त्तिमती वीर-
घोषणा सर्व्वपरिभावि वीरत्वख्यापनम् ।

‡ सन्दीपनानि श्रेष्ठवीराणां क्रोधसंघुक्षयानि ।

§ किमुच्यते इति किंप्रयोजनोऽयमश्वइतिप्रश्नस्योत्तरतया
अयमश्वइत्यादि यदेभिदच्यते तस्य तात्पर्य्यं परिकल्पयितुमशक्तावय
मित्यर्थः । प्राज्ञ इति कुरारोलवः खलु प्राज्ञः, मन्ये एषएवास्य-
तात्पर्य्यमवगतवाकिति भावः ।

यदि ते सन्ति सन्नेव, केचमन्या विभीषिका ।

किमुक्तैः, शरसम्बाधां पताकां वोहराम्यहम् ॥ *

भोभोवटवः ! परिवृत्य लोष्टैरभिघ्नन्तीनयतेनमश्चम्, एष
रोहितानां मध्येवराकश्चरतु । †

प्रविश्य सक्रोधदर्पः पुरुषः । धिक् चापलं, किमुक्तवा-
नसि, तीक्ष्णनीरसाह्वायुधीयश्रेणयः ‡ शिशोरपि न हृतां
वाचमनुसंहन्ते, राजपुत्रश्चक्रकोतुराकृष्टशरासनः, सोऽप्यपू-
र्व्वारण्यदर्शनकौतूहलाच्चिन्नहृदयो न परापतत्यद्यापि, तत्त्व-
रितमपसर्पतानेन तरुगहनेन ।

वटवः । कुमार ! हतमनेनाश्वेन, तर्ज्जयन्ति विस्फुरित-
शस्त्राः कुमारमायुधीयश्रेणयः, दूरे चाश्रमपदमित, स्रदेहि
हरिणस्रुतैः § पलायामहे ।

* सन्तीति अतिवीराइति शेषः । अन्या अपरा अप्रास्ता-
विकीत्यर्थः इयं विभीषिका भयप्रदर्शना का, अत्र न वयं विभीम
इति भावः । किमुक्तैरिति अत्राद्यवेत्युह्यम् अथवा उक्तैर्वचनैः किं,
वचनैरसूयाप्रकाशो न वीराणां युज्यतइति भावः । तर्हि किं, क-
रिष्यथेत्याह शरसम्बाधामिति शरैर्मदीयवाणैः सम्यग्वाधा
रक्षणाद्याघातो यस्यास्तादृशीं कृत्वा वायुभाक् पताकां हरामि,
शरसम्बाधां शरवेष्टितामपीति वा ।

† रोहितानां हरिणानाम् । वराकौ जहन्त्यः ।

‡ तीक्ष्णाः क्रोधाध्वाता नीरसाः केचपि प्रणयमननुबन्धानाञ्च
आयुधीयश्रेणयः आयुधेन अथहरन्तीत्यायुधीयास्तेषां श्रेणयः
अस्त्राणां शस्त्रिवर्गाः ।

§ हरिणस्रुतैश्चकितहरिणवत् सप्तम्पधावनैः ।

सवः । किं नाम * विष्णुरग्नि शस्त्राणि । धनुरारो-
पयन् ।

ज्याजिह्वाया वलचितोत्कटकोटिदंष्ट्र

मुद्गारि घोरघनघर्घरघोषमेतत् ।

यासप्रसक्तहृसदन्तकवक्त्रयन्त्र

जृम्भाविउन्म्विकटोदरमस्तृषापम् ॥ †

इति यथोचितं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्व्वे ।

॥ इति कौशल्याजनकयोगोनाम चतुर्थोऽङ्कः ॥

* किं नामेति स्पष्टायाम् ।

† ज्या मौर्व्वी जिह्वेवेति तथा वलचिते सम्बद्धे उत्कटे कोटी
अग्रभागादंष्ट्रे हृद्दन्ताविव यत्र तत् । तथा घोरः शत्रुभयदा
घनस्येव घर्घरोयोद्गोषस्तमुद्गारि उद्गावधियत्, गमादित्वाद्भवि-
ष्यति षिन्, भविष्यदृषिनेोर्षिनितिकर्म्मणि षष्ठ्यभावः । यासप्र-
सक्तं अगद्व्युत्थायोद्यतं तथा हृसत् अङ्गहासं कुर्व्वत् यदन्तकस्य
वक्त्रं तदेव यन्त्रं तस्य या जृम्भा व्यादानं तद्विडम्बि तत्सदृशं विकट-
मुदरमन्तराक्षं यस्य तादृशमस्तु युद्धाय सज्जं भवत्वित्यर्थः ।

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

नेपथ्ये । भोभोः सैनिका ! जातं जातमवलम्बनमस्माकं ।

नन्वेष त्वरितसुमन्त्रनुद्यमान-

व्यावलात्प्रजवनवाजिना रथेन ।

उद्घातप्रचलितकोविदारकेतुः

श्रुत्वा नः प्रधनमुपैति चन्द्रकेतुः ।

ततः प्रविशति सुमन्त्रधारयिना रथेन धनुष्याणिः सा-
हुतहर्षसम्भ्रमचन्द्रकेतुः ।

चन्द्र । आर्य्य सुमन्त्र ! पश्य ।

सुनिजनशिप्रदुरेकः सर्व्वतः सैन्यकाये

नवद्वय रघुवंशस्याप्रसिद्धः प्ररोहः ।

दलितकरिकपोलयन्त्रि टङ्कारघोरं

ज्वलितशरसहस्रः कौतुकं मे करोति ॥ †

* उद्घातेन निम्नोन्नतरथायां रथस्य प्रतिघातेन प्रचलितः
कोविदारकेतुः कोविदारो युगपचकञ्चः तन्निर्मितः केतुरथवं-
शोयस्य सः । प्रधनं युद्धं । श्रुत्वा नः प्रधनमुपैति चन्द्रकेतुरित्यन-
संप्राप्तः सपदि कुमारचन्द्रकेतुरिति क्वचित्पाठः ।

† सर्व्वतश्चतुर्दिक्षु सैन्यानां काये देहेषु जात्याश्रयत्वादेकव-
चनं, दलितः करिषां कपोलयन्त्रिर्धनं तत् तथा टङ्कारेण वेग-
जनितदमिति शब्देन घोरं भयदं तथा ज्वलितश्च शरसहस्रं यस्य
सः । सैन्यकाये इति समस्तघटकज्वलितेति क्रियायां अधिकरत्वं ।
रघोर्वंशोऽन्वय एव वंशोवेकुलास्य अप्रसिद्धः अपरिचितः प्ररोहः
करीरइव ।

किरति कलितकिञ्चित्कोपरञ्चमुखश्री
रविरतगुणगुञ्जत्कोटिना कार्मुकेण ।

समदशिरसि चञ्चत्पञ्चसूड * समूना
मुपरि शरतुषारं † कोऽप्यथं वीरपोतः ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

सुमन्त्र । आयुषन् ।

अतिशयितसुरासुरप्रभावं शिशुमवलीक्य तवैव तुल्यरूपम् ।
कुञ्जिकसुतमखद्विषां प्रमाथे धृतधनुषं रघुनन्दनं ‡ स्मरामि ॥
चन्द्र । इमन्वेकमुद्दिश्य भूयसामारम्भति हृदयमपत्र-
पते ।

अथं हि शिशुरेककः समररेणुभूरिस्फुरत्
करालकरकन्दलीकलितशस्त्रजालैर्वलिः ।
कणत्कनककिङ्किणीमृणमृणायितस्यन्दने
रमन्दमददुर्द्दिनद्विरदवारिदैरावृतः ॥ §

* चञ्चन्ती चञ्चला पक्षा विस्तृता घूडा वस्त्रावरचितोष्णीषं यस्य
सः । पञ्चेति पञ्चविस्तारे इत्यस्य रूपं । चञ्चन्नुच्चूड इति पाठस्तु
न मनोरमः ।

† शरतुषारमिति शराद्यामापातत्रासजनकत्वेनाद्दिङ्ङत्वानु-
षारसाम्यम् ।

‡ कुञ्जिकसुतेत विश्वामित्रस्तस्य मखद्विषां यच्चविघातकानां
राक्षसानां प्रमाथे नाशे हृतायुधं रघुनन्दनं रामम् ।

§ अथमेककः शिशुर्वक्षैर्मंदीयसैन्यसमूहेरावृतइत्यन्वयः । कि-
न्भूतैः समररेणुषु समररेणुभिर्बभूव भूरि स्फुरन्ति तथा कराकाभि
भयदाभिः करकन्दलीभिः करपञ्जवैः कलितानि गृहीतानि च

सुम । वत्स ! एभिः समस्यैरपि किमस्य, - किं पुनर्यस्यैः ।
चन्द्र । आर्य्य ! त्वर्य्यतामनेन हि महानाश्रितजनप्रमा-
थोऽस्माकमारब्धः । तथाहि ।

आगुञ्जद्विरिकुञ्जकुञ्जरघटाविस्तीर्णकर्णज्वरं
ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराभ्यातमुञ्जम्भयन् ।
वेङ्कजैरवभूरिरुण्डनिकरैर्वीरोविधत्ते भुव
सृप्यत्कालकरालवक्त्रविधसव्याकीर्य्यमाणा इव ॥ *

सुम । स्वगतं । कथमीदृशेन सह वत्सचन्द्रकेतोर्द्वन्द्वस-
प्रहारमनुजानीयाम् । विचिन्त्य । अथवा इच्छाकुट्टहृष्टुः
खलु वचं, प्रत्युपस्थिते च का गतिः ।

शस्त्रजालानि येषां तैः । कलितेत्यत्र जटिलेति क्वचित्प्रायः ।
तथा क्वचन्तीभिः कनककिङ्किणीभिर्भङ्गभङ्गादिताः स्यन्दनाः
येषां तैः । तथा अमन्दानामधिकानां मदानां दानजलानां दुर्द्दिनं
वर्षणं यतस्तादृशा द्विरदा हृष्टिनोवारिदाइव ते येषां तैः ।

* वीरो खवः भुवोरणभूमीः वेङ्कन्तखलन्तो भैरवाभयङ्करा
भूरयोऽनेका ये रुण्डाः कवन्धास्तेषां निकरैः समूहैः हत्वा तप्यन्
अतिभोजनेन तृप्तिं गच्छन् यः कालोयमस्तस्य कराक्षं भीमं यद्-
क्षत्रं तस्य विघ्नसैर्भोजनावशिष्टैर्थाकीर्य्यमाणाइव विधत्ते इत्य-
न्ययः, कवन्धाः काखवक्षत्रविघ्नसाहबेत्युक्तेष्वा । वीरः किम्भूतः
आगुञ्जन्तो गच्छन्तोऽपि गिरिकुञ्जकुञ्जरा गिरिकुञ्जस्य हस्तिनस्तेषां
घटा समूहस्तस्या विस्तीर्णः समुत्पन्नः कर्णज्वरः कर्णसन्तापो यत-
स्तं । आगुञ्जदित्यत्र आगर्जदित्येव क्वचित्प्रायः । तथा अमन्दो
अत्यधिको दुन्दुभीनां मदीयसैन्यस्त्रवाद्यविशेषाणां रवैराभ्यातं
प्रवशीकृतं ज्याघोषमुञ्जम्भयन् उच्चैः प्रकाशयन् ।

चन्द्र । सविस्मयलज्जासम्भ्रमं । धिक् प्रतिनिवृत्तानि
सर्जतः सैन्यानि मम ।

सुम । रथवेगमभिनीय । आयुषन् सएष वास्विषयी-
क्षतस्ते प्रवोरः ।

चन्द्र । विस्मृतिमभिनीय । आर्य्य ! किं तन्नामधेयमाख्या-
तमाज्ञायकैः ? * ।

सुम । वत्स ! लव इति ।

चन्द्र । भोभो लव महावाहो ! किमेभिलव सैनिकैः ।

एषोऽह, मेहि मामेव, तेजस्तेजसि ग्राम्यतु ॥ †

सुम । कुमार ! पश्य पश्य ।

व्यपवर्त्तत एष वालवीरः पृतनानिर्मथनात् त्वथोपप्लूतः ।

स्नानयित्पुरवादिभावलीनामवमर्द्दादिव दृप्तसिंहशावः ॥

ततः प्रविशति लरितोद्धतपराक्रमोलवः ।

लवः । साधु राजपुत्र ! साधु, सत्य ‡ मैत्र्याकः खल्वसि,
तदयं परागतएवास्मि ।

नेपथ्ये महान् कलकलः ।

लवः । सावेगं परावृत्त्य । कथमिदानीं भग्नाश्चपि प्रति-
निवृत्त्य युद्धाभिसारिणः पर्यवष्टभ्य § निवृन्ति मां समू-
तयः । धिग्जाल्मान् ।

* आज्ञायकैर्मामाज्ञातुं गतैः ।

† तेजस्वदीयं, तेजसि मदीये, ग्राम्यतु पराभवं गच्छतु,
इवा वीरोक्तिः ।

‡ सत्यमिति अतिवचनतोऽपि मे स्पष्टयाज्ञानादिति भावः ।

§ पर्यवष्टभ्य निकटीभूय सामर्थ्यमूरीक्षत्य वा ।

अथं शैलाघातक्षुभितवडवावक्लञ्जतभुक्
 प्रचण्डक्रोधास्त्रिर्निचयकवल्लवं व्रजतु मे ।
 समन्तादुत्सर्पन् घनतुमुलसेनाकलकलः
 पथोराशेरोधः प्रलयपवनास्फालित इव ॥

इति परिक्रामति ।

चन्द्र । भोभोः कुमार ! ।

अत्यद्भुतादपि गुणातिशयात् प्रियोऽसि,
 तस्मात् सखा त्वमसि, यन्मम तत्तवैव ।
 तत्किं निजे परिजने कदन् † करोषि
 नन्वेष दर्पनिकष ‡ स्तव चन्द्रकीतुः ॥

लवः । सहर्षसम्भ्रमं परावृत्त्य । अष्टौ महानुभावस्य प्रसन्न

* अथं समन्तादुत्सर्पन्मुत्तिष्ठन् घनो महान् तुमुलः सङ्कुलः से-
 नानां कलकलः युद्धोत्साहकृतकोलाहलः, सेनेत्यत्र हेलेति पाठे
 हेलयया निर्भयेन कृतः कलकलः सैन्यानां कोलाहल इत्यर्थः । स
 प्रलयपवनेनास्फालितः पथोराशेः समुद्रस्यैधः पूरइव शैलानां
 प्रलयवातेनेन्मूलितमूषं पततां शैलापर्वतानामाघातेन तत्कृत
 जलास्फालनेन क्षुभितोयो वडवावक्लञ्जतभुक् वाडवाभ्रिस्तद्व्यच-
 खोयो मे क्रोधस्तस्यास्त्रिर्निचयः प्रभातिशयः उद्रेकाधिक्यमित्यर्थः ।
 तस्य कवल्लवं यसनीयत्वं व्रजत्वित्यन्वयः । मदीयः क्रोधोयुष्माकं
 कलकलं क्षणान्नाशयिष्यतीत्यर्थः ।

† कदन् पीडाम् । तस्य पीडयति ।

‡ दर्पनिकषः दर्पस्य परीक्षा इत्यर्थः ।

कर्कशा वीरवचनप्रद्युक्तिर्विकर्त्तनकुलकुमारस्य * । तत्कि
मेभि, रेनमेव तावत् सम्भावयामि ।

पुनर्नेपथ्ये कलकलः ।

लवः । सक्रोधनिर्व्वेदं । आः कदर्थितीऽहमेभिर्वारं
वारं वीरसंवादविघ्नकारिभिः । †

तदभिमुखं परिक्रामति ।

चन्द्र । आर्य्य ! दृश्यतामेतद्दृश्यम् ।

दर्पेण कौतुकवता ‡ मयि वद्भूलक्ष्यः

पश्चाद्दलैरनुसृतोऽयमुदीर्णधन्वा ।

द्वेधासमुद्भूतमरुत्तरलस्य § धत्ते

मेघस्य माघवतचापधरस्य लक्ष्मीम् ॥

सुम । कुमार एवैनं द्रष्टुमपि ¶ जानाति, वयन्तु केवलं
परवन्तो विस्मयेन ।

चन्द्र । भोभो राजानः !

संख्यातीतिर्द्विरदतुरगस्यन्दनस्यैः पदाता

वत्रैकस्मिन् कवचनिचितैर्मेघचर्मोत्तरीये ।

* प्रसन्ना महाकुलप्रसूतत्वाम्भधुरा, कर्कशा वीरत्वात् कठोरा
च । विकर्त्तनकुलकुमारस्य सूर्य्यवंशप्रसूतराजपुत्रस्य ।

† वारंवारं विघ्नकारिभिर्घोवैरिति क्वचित्पाठः । क्वचिच्च वा
रंवारमिति नास्ति ।

‡ कौतुकवता अस्मदानन्दकरेण ।

§ द्वेधा द्विविधया-श्वत्या समुदतेन उर्ध्वतेन मन्वता तरलस्य
चक्षुसीकृतस्य ।

¶ द्रष्टुमपीच्छमिना सम्भावयितुश्च ।

कालज्येष्ठैश्चरमवयःकाम्यकाद्ये भवद्भि

र्थोऽयं वद्धोद्युधि परिकरस्त्रेण बोधिगु, धिगस्मान् ॥ *

लवः । सञ्चोभं । कथमनुकम्पते † नाम । विचिन्ध ।

भवतु, कालहरणप्रतिषेधाय जृम्भकास्त्रेण तावत् सैन्यानि
संस्तम्भायामि । इति ध्यानं नाटयति ।

सुम । तत्किमकस्मादस्माकं वल्ले सैन्यघोषाः प्रशाम्यन्ति ?

लवः । पश्चात्स्येनमधुना ‡ सप्रगल्भम् ।

सुम । ससम्भ्रमं । वत्स ! मन्ये कुमारेणानेन जृम्भकास्त्र-
मामन्वितम् ।

चन्द्र । अत्र कः सन्देहः ।

व्यतिकरइह भीमस्तामसेवैद्युतस्य

प्रणिहितमपि चक्षुर्यस्तमुक्तां हिनस्ति ।

अथ लिखितमिवैतत् सैन्यमस्यन्दमास्त्रे

नियतममितवीर्यं जृम्भते जृम्भकास्त्रम् ॥ §

* संस्थातीतैरसंख्यैः । पदाती पादचारिणि । मेध्यं पवित्रं
रौरवमित्यर्थः । चर्मैव उत्तरीयं यस्य तस्मिन् । कालज्येष्ठैर्वयो-
धिकैः । अचरमेण नवेन वयसा कान्योमनश्चः कायोयस्य त-
स्मिन् । परिकर उद्यमः । अस्त्रानित्यनन्तरं चकारोवोध्यः, वस्तु-
तस्तु वदत्यत्र भो इतिपाठः सम्यक् ।

† अनुकम्पते नामेति सैन्यनिवारणेन चन्द्रकेतोः खानुकु-
ल्यकारित्वमभिप्रेत्याहम् ।

‡ एनं राजपुत्रम् । अधुनेति जृम्भकास्त्रेणोद्देजकसैन्यानां
कम्भितत्वादिति भावः ।

§ इह सैन्यसमूहे । इवेति पाठस्तु न मनोः । तामसक्तमः

आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

पातालोदरकुञ्जपुञ्जिततमः श्यामैर्नभोजृम्भकै

रुत्तमस्फुरदारकूटकपिलज्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः ।

कल्पाक्षेपकठोरभैरवमरुद्भ्रूलैरवाकीर्यते

मीलन्नेघतडित्कडारकुहरैर्विन्ध्याद्रिकूटैरिव ॥ *

सम्बन्धी वैद्युतोविद्युत्सम्बन्धी च व्यतिकरः समूहः, प्रखिहित-
मपि विषयग्रहणायोन्मीलितमपि सैन्यानां चक्षुर्यस्तमुक्तं आदौ-
यस्तं पञ्चान्मुक्तञ्च ज्ञात्वा हि नस्ति पीडयति तामसवैद्युतव्यति-
करयोः क्षयिकत्वात् क्षयमुत्पद्यमानेन तामसव्यतिकरेण चक्षु-
वोग्यस्तमुक्तत्वं क्षयञ्च वैद्युतव्यतिकरेण हिंसनमित्यर्थः, अथ
चक्षुःपीडनानन्तरं । लिखितमिव चित्रार्पितमिव । जृम्भकास्त्रं हि
प्रयुज्यमानं प्रथमं तमांस्याविर्भावयति ततस्तेजांसि अनन्तरञ्च
विपद्दान् निद्रापरवशान् करोतीति स्वभावः ।

* कल्पं महाप्रलयमादिर्पन्ति प्रवर्त्तयन्तीति कल्पाक्षेपास्तथा
कठोराः खरस्पर्शाः अतश्च भैरवा भयङ्करा मरुतोवातास्तैर्ब-
लैर्विन्धितैः मीलन्तः संघटमानामेघा यत्र ते च मीलद्भिर्मैघैः श्या-
मलाक्षेत्यर्थः तथा तडिद्भिः कडाराणि पिङ्गलानि कुहराणि
गङ्गराणि येषां तेचेति विशेषणयोः कर्मधारयः । तादृशैर्विन्धा-
त्रैः कूटैः शृङ्गैरिव पातालोदरकुञ्जेषु पुञ्जितान्युपचितानि यानि
तमांसि तद्वच्छ्यामैः तथा उत्तमं सत् स्फुरत् यदारकूटं पित्तं
तद्वत्पित्तं पिङ्गलं यत् ज्योतिस्तेन ज्वलन्ती दीप्तिः प्रकाशोयेषां
तैर्जृम्भकैरस्त्रैर्नभ आकाशमवाकीर्यते व्याप्यतश्च्यवयः । जृम्भ-
काणां श्यामत्वं ज्वलन्नपत्वञ्च क्षयभेदात् विरुद्धम् । अवाकीर्यत
इत्यत्र परिस्तीर्यत इति क्षचित्पाठः । मीलन्नेघेत्यत्र मीलन्नेघेति
पाठे तु कडारशब्दस्य शवलाशब्दत्वं बोध्यम् ।

सुम । कुतः पुनरस्य जृम्भकाणामागमः स्यात् ? ।

चन्द्र । भगवतः प्राचेतसादिति मन्यामहे ।

सुम । नास्य व्यवहारोऽस्त्रेषु, विशेषतो जृम्भकेषु । यतः

कृशाश्वतनया ह्येते कृशाश्वत् कौशिकं गताः ।

अथ तत्संप्रदायेन * रामभद्रे स्थिता इति ॥

चन्द्र । अपरेऽपि परमोपचीयमानसत्त्वप्रकाशाः स्वयं
हि मन्त्रदृशः पश्यन्ति । †

सुम । वत्स ! सावधानोभव, परागतः प्रवीरः ।

कुमारावन्योऽन्यं प्रति । अहो प्रियदर्शनः कुमारः ।

सखेहानुरागं निर्व्वर्ण्य ।

यदृच्छासंवादः किमु, किमु गुणानामतिशयः

पुराणोवा जन्मान्तरनिविड़वन्धः परिचयः ।

निजोवा सम्बन्धः किमु विधिवशात् कोऽप्यविदितो

ममैतस्मिन् दृष्टे हृदयमवधानं रचयति ॥ ‡

* संप्रदायेन शिष्यपारम्पर्येण ।

† परमोपचीयमानसत्त्वप्रकाशाः प्रष्टव्यसत्त्वगुणयुताः पश्य-
न्ति सत्त्वोद्रेकेण ऋष्टुं शक्नुवन्ति ।

‡ यदृच्छासंवादः आकस्मिकसंगतिः किमु दृष्टे एतस्मिन्
वीरे मम हृदयम् अवधानमेकाग्रतां रचयति प्रापयति खेहप्र-
वणं करोतीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । हृदयमिति प्रयोज्यं कर्म ।
रचयतीति शिखन्तास्त्रिह्रि रूपं । यदृच्छेति हृठादुत्पन्नः स्वजन
सम्बन्धो हि मीनसमावर्जयति । गुणानां श्रैथ्यसौजन्यादीनाम् ।
पुराणः प्राचीनः, जन्मान्तरे निविडो दृढोबन्धः सम्बन्धो यत्र ता-
दृशः परिचयो वा । विधिवशाद्देवविपाकादविदितः । कोऽपि
आहृत्वादिर्निजः स्वीयः सम्बन्धो वा ।

सुम । भूयसा जीविधर्मणः, यद्रसमयी कस्यचित् क-
चित् प्रीतिः * यत्र लौकिकानामुपचारस्तारामैत्रकं वा
चक्षुराग इति, तमप्रतिसंख्येयमनिबन्धनं प्रेमाणमामनन्ति । †

अहेतुः पक्षपातोयस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।

सहि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीध्यति ॥ ‡

कुमारावन्योऽन्यं प्रति ।

* भूयसा प्रायेण, जीविधर्मः लोकसभावः । रसमयी आ-
नन्दसान्द्रा ।

† प्रीतिपदार्थः कीदृश इत्याह यत्रेति यत्र यस्मिन् सति लौ-
किकानां लोकवन्दानामुपचारः सेवा निरभिसन्विशुश्रूषापह-
तिरित्यर्थः । उपचारस्तु सेवायामिति हेमचन्द्रः । तथा चक्षुराग
इति चक्षुरागरूपं तारामैत्रकंवा भवति । तारामैत्रकमिति
मित्रस्य भावे मैत्रकं तारयोः कनीनिकयोर्मैत्रकं मित्रत्वं ।
तारकाक्षाः कनीनिकेत्यमरः । तत् अप्रतिसंख्येयं निर्वृत्तमश-
क्यम् अनिबन्धनं निर्हेतुकं प्रेमाणमामनन्ति पण्डिताः कथयन्ति ।

‡ अनिबन्धनमित्यनेन उपकारादिकारणजन्यः सहेतुकोऽपि
प्रेमास्ति तस्य कारणापगमे विनश्वरत्वादपह्यत्वं सूचयन् निर्हेतु-
कं तं प्रशंसति अहेतुरिति पक्षपात आसक्तिः प्रशय इत्यर्थः तस्य
प्रतिक्रिया कथमपि निवारणं नास्ति स चिरमेवतिष्ठतीत्यर्थः ।
ननु कथञ्चिन्मानसचिरागादिना तस्यागमसम्भवात् कथं प्रतिक्रिया
नास्तीत्युक्तमित्याशङ्क्याह सहीति स्नेहात्मकः स्नेहरूपः सहि सच
प्रेमा तन्तुः रज्जुरूपः सन् अन्तर्मर्माणि अन्तःकरणरूपजीवसा-
नमनि सीध्यति सम्बध्नाति एकतां नयतीत्यर्थः अन्तःकरणाना-
मैक्यान्निर्हेतुप्रेमा कदापि न विचलतीत्यर्थः ।

एतस्मिन् मण्डणितराजपट्टकान्ते
मोक्तव्याः कथमिव सायकाः शरीरे ।
यत्प्राप्तौ मम परिरक्षणभिलाषा
दुष्मीलत्पुलककदम्ब † मङ्गमास्ते ॥

किन्त्याक्रान्तकठोरतेजसि गतिः का नाम शस्त्रं विना
शस्त्रेणापिहि तेन किं, न विषयो जायेत यस्मैदृशः ।
किं वक्ष्यत्ययमेवमथ विमुखं मामुद्यतेऽप्यायुधे
वीराणां समयोहि दारुणरसः स्नेहकर्म बाधते ॥ ‡

सुम । एवं निर्वर्ण्य सास्त्रमात्मगतम् । हृदय ! किमन्यथा
परिकल्पसे । §

मनोरथस्य यद्दीजं ॥ तद्द्वैवेनादितो हृतम् ।
लतायां पूर्वूलूजायां प्रसूनस्यागमः कुतः ॥ **

* मण्डणितः शाखसंस्कृतो राजपट्टेऽमणिविशेषस्तद्वत्कान्ते
सुन्दरे । राजपट्टेऽविराटज इति त्रिकाण्डशेषः ।

† उष्मीलत् पुलकानां रोमाद्यानां कदम्बं समूहोऽयम्
तत् । यदा उष्मीलद्भिः पुलकैः कदम्बं कदम्बकुसुममिव ।

‡ आक्रान्तं प्राप्तं प्रकाशितमित्यर्थः कठोरं दुःसहं तेजो-
येद्गुह्येऽस्मिन् वीरे गतिः प्रतीकारोपायः । विषयोऽधीनः ।
स्नेहपरवशेत् युद्धाग्निवर्तस्नेहनाह किं वक्ष्यतीति आयुधे शस्त्रप्र-
योगे उद्यते उपक्रान्तेऽपि । एवं स्नेहजडतया विमुखं रक्षाप्रिह-
तम् । समय आचारः ।

§ किमन्यथा परिकल्पसे रामस्य पुत्रेऽयमिति तर्कयसि ।

॥ मनोरथस्य धिराभिजातविषयस्य रामतनयस्य यद्दीजं ली-
ताल्पकारणम् ।

** प्रसूनस्यागम इत्यत्र फलस्यागममिति पङ्क्तः सम्बन्धः ।

चन्द्र । अवतराम्यहमार्यं सुमन्त्र ! खन्दनात् ।

सुम । तत्कस्य हेतोः ।

चन्द्र । यतस्तावदयं वीरपुरुषः पूजितो * भवति, अ-
पिच खल्वार्य ! क्षात्रधर्मः परिपालितो भवति, न रथिनः
पादचार † मायोध्यन्तीति शास्त्रविदः परिभाषन्ते ।

सुम । स्वगतं । कष्ट ‡ वतानुप्रपन्नोऽस्मि ।

कथं न्याय्यमनुष्ठानं मादृशः प्रतिषेधतु ।

कथम्बाप्यनुजानात् साहसैकरसां क्रियाम् ॥ §

चन्द्र । यदा तातमिभ्रात्रपि पितुः प्रियसखं धर्मार्थं
संशयेव्यार्यमेव पृच्छन्ति, तत्किमार्याविमृशति ।

सुम । आयुश्चक्रेवं यथाधर्ममभिमन्यसे ।

एष सांग्रामिको न्याय ॥ एष धर्मः मनातनः ।

इयं हि रघुसिंहानां वीरचारित्रपद्धतिः ॥

चन्द्र । प्रतिरूपं वचनमार्यस्य ।

* पूजित इति वाहनस्य प्रतिपक्षेण सह युद्धस्य पादचारिण
स्तिरस्त्रारजनकत्वादिति भावः ।

† कोऽयं क्षात्रधर्म इत्याह न रथिन इति । पादचारं पा-
दाभ्यां चारोगमनं यस्य तम् ।

‡ कष्टं संशयम् ।

§ कष्टमेव दर्शयति कथमित्यादि । साहसमविविच्य प्र-
च्छन्तिस्त्रदेकस्मात् रसोऽनुरागो यत्र तादृशी क्रिया पादचारितया
युद्धकरणम् ।

॥ सांग्रामिकः सांग्रामविषयान्यायः शिष्टशब्दहारः ।

इतिहासं पुराणञ्च धर्मप्रवचनानिच ॥* ।

भवन्तएव जानन्ति रघूणाञ्च कुलस्थितिम् ॥

सुम । सखेहाश्रं परिष्वज्य ।

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितोनिहन्तु

वंशस्य वत्स ! कति नाम † दिनान्वमूनि ।

तस्याप्यपत्यमनुगच्छति वीरवृत्तं

दिक्ष्या गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ‡ ॥

चन्द्र । सकष्टम् ।

अप्रतिष्ठे रघुञ्ज्येष्ठे § का प्रतिष्ठा कुलस्य नः ।

इति दुःखेन तथ्यन्ते चयोः पितरोऽपरे ¶ ॥

सुम । अहह ! हृदयमर्मदाहणा ** न्येतानि चन्द्र केतोर्व
चनानि ।

लवः । हन्त ! मिश्रीकृतोरसक्रमोवर्त्तते !

यथेन्द्रावानन्दं व्रजति समुपोढे कुमुदिनी

तथैवास्मिन् दृष्टिर्मम, कलहकामः पुनरथम् ।

* इतिहासं पुराणञ्च प्रधानप्रबन्धम् । पुराणं सृष्टिर्वशादि प्र-
धानप्रबन्धम् । धर्मप्रवचनानि मन्वादिप्रणीतधर्मप्रधाननिबन्धान् ।

† कति नामेति अल्पान्येवेत्यर्थः ।

‡ प्रतिष्ठां वंशसन्तानजनितं ख्यातिम् ।

§ रघुञ्ज्येष्ठे रामे अप्रतिष्ठे प्रतिष्ठासम्पादकपुत्ररहिते
सति ।

¶ अप्ररे व्रजः पितरो भरतादयः ।

** हृदयमर्मदाहणानि हृदयरूपमर्मस्थानपीडकानि, दाह-
णानत्यन्त भिदुराशीति क्वचित्पाठः ।

स्रष्टारक्रूरकणितगुणगुञ्जुहधनु

धृतप्रेमा वाङ्मविकचविकरालोत्पणरसः * ॥

चन्द्र । अवतरणं रूपयन् । आर्य्यं सावित्रस्य च्च केतुरभि
वादयते ।

सुम । अजितं पुण्यमोजस्रि ककुत्सस्येव ते महः ।

अथसे श्नाश्वतो देवो वराहः परिकल्पताम् † ॥

अपिच । देवस्यां सवित्रा धिनेतु समरे गोत्रस्य चस्ते पित्त
त्वां मैत्रावहणोऽपि नन्दतु, गुरुर्द्यस्ते गुरुणामपि ।

ऐन्द्रं वैष्णवमाग्निमाहृतमथो सौपर्णमोजोऽस्तु ते

देयादेवच रामलक्ष्मणधनुर्ज्याघोषमन्त्रोजयम् ‡ ॥

* समुपोटे उदिते । तथैवानन्दं प्रजति वात्सल्यवती भव-
तीत्यर्थः । भाग्यत्काररूपं क्रूरं कणितं यस्य तादृशोयोगुणोमौर्वी
तेन गुञ्जुत् सशब्दं यदनुस्तत्र धृतं स्थापितं प्रेम येन तादृशो वा
ङ्मविकचः सुव्यक्तोविकरालोत्पणरसो वीररसो यस्य ता
दृशो भवति ।

† अजितं परैरपराभूतं । पुण्यं पवित्रं सञ्जनापीडकमित्यर्थः
ओजस्रि अत्युज्जितं । महेवचमस्त्विति शेषः । श्नाश्वतो नित्यो-
वराहोदेवः अथसे मङ्गलाय परिकल्पतां सम्प्रदातां अथेविदधो-
त्वित्यर्थः । वराहदेवस्य प्रथमदैत्यद्विरथ्यान्त्रजेऽश्वेनादिवीरत्वात्
ततश्च अथःप्रार्थनं युज्यते, सूर्यवंशानां वराहदेवोपासकत्वा-
दित्यन्ये ।

‡ धिनेतु प्रीणयतु । पितेत्यत्र पतिरिति क्वचित्पाठः । मैत्राव-
हणोवशिष्टः मित्रावहणयोर्द्यक्षे पुनरत्यग्नत्वात् । नन्दतु आनन्दितं
करोतु । गुरुणामपि पित्रादीनामपि गुरुराचार्य्यः । अग्निमवतो-

लवः । कुमार ! अतिहि नाम शोभसे रथस्थ एव, कृतं
कृतमत्यादरेण ।

चन्द्र । तर्हि महाभागोऽप्यन्यं रथमलङ्करोतु ।

लवः । आर्य्य ! प्रत्यारोपय रथोपरि राजपुत्रम् ।

सुम । त्वमप्यनुदध्यस्य चन्द्रकेतोर्वचनम् ।

लवः । कोविचारः स्वेषूपकरणेषु । किन्त्वरण्यसदोवयम-
नम्यस्तरथचर्याः ।

सुम । जानासि वत्स दर्पसौजन्ययोर्धोचितमीरयितुम्,
यदि पुङ्गवीदृशं त्वामैच्छाकोरामभद्रः पश्येत्तदास्य स्वेहेन ॥
हृदयमभिव्यन्देत् । त्

लवः । मान्य ! * सुजनः स राजर्षिः श्रूयते ।

† मलज्जनिव । †

वयमपि न खल्वेवंप्रायाः क्रतुष्वपि मत्सराः

कद्दहच गुणैस्तं राजानं न वा वक्त्र मन्यते ।

तदपि खलु मे सव्याहारस्तुरङ्गमरत्तिणां ?

विह्वलितमखिलञ्च त्रिप्रेषप्रचण्डतयाऽकरोत् ‡ ॥

रिदमाशिमामृतं । देवतादन्धे सूक्तद्विधोरित्युभयदृष्टिः । सौ
पर्यं गहडसम्बन्धि । रामलक्ष्मणधनुषोर्ज्योषोषशव मन्त्रः पुष्टि-
करी ऋक् सशव जयं देयाद्दातु ।

* * मान्येऽथ न मन्ये इति पाठो न शक्यः ।

† सलज्जनिवेति सुजनस्य राजर्षेस्तुरङ्गधारणेन यच्चविधा-
तानौचित्यादिति भावः ।

‡ ननु राज्ञः सुजनत्वज्ञानेऽपि भवान् कथं तदीयक्रत्वङ्गतु
रङ्गप्रदृशेभौद्वयमाविशकारेत्यत्राह वयमपौति एवंप्राया उदत

चन्द्र । सस्मितं । किञ्चु भवतस्नातप्रताप्रोत्कर्षेऽप्यमर्षः ।
 लवः । अल्लमर्षीमाभूद्वा, एतन्तु पृच्छामि, दान्त * हि
 राघवं राजानं शृणुमः, सकिल मात्मना दृष्यति † नाप्यस्य
 प्रजा ईदृशो ‡ जायते, तन् किमस्य मनुष्या राक्षसी § वाचं
 वदन्ति ।

श्वषयोराक्षसीमाज्जर्वाचमुन्मत्तद्वप्रथोः ।

सा योनिः सर्व्वैराणां सा हि लोकस्य निर्ऋतिः ॥ ¶
 इति हस्य तां निन्दन्ति, अथेतरा ** मभित्पुवन्ति ।

वृत्तयोन तथा क्रतुष्वपि मत्सराः यज्ञेषु द्वेषिणश्च न । भवामोवा वय
 मन्यान् प्रति तादृशाः रामराजं प्रति तु नैवेत्याह कइहचेति । तुर
 ङ्गमरक्षिणां सत्याहारः अयमश्वः पताकेयमित्यादि वचनमखिलत्त
 त्नायामाक्षेपेभ्य निन्दयाया प्रचण्डता कर्कशता तथा मे विद्वन्ति
 कोपमकरोत् । व्याहार इत्यत्र व्यापार इति पाठस्तु न मनोरमः ।

* दान्तं सहिष्यं ।

† आत्मना स्वयं न दृष्यति न गर्वं प्रकाशयति ।

‡ ईदृशोदृष्टाः ।

§ मनुष्याः श्वैनिकाः राक्षसी राक्षसानामिव प्रवक्ष्यं परपी-
 डाकरीमित्यर्थः ।

¶ उन्मत्तादृताश्च राक्षसीं वाचं वदन्तु नत्वितरे इति ऋषये
 मन्वादयोवदन्ति, यदाङ्गः सख्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् *
 त्यमप्रियम् । प्रियश्च नानृतं ब्रूयादेवधर्मः सनातनइत्यादि । सा
 राक्षसी वाक् सर्व्वैराणां योनिः कारणम् । साहि साच वे
 कस्य निर्ऋतिरक्षणीः ।

** इतरां सन्दताम् ।

कामान् दुग्धे, विप्रकर्षत्य * लञ्छीं

कीर्त्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।

ताञ्चाप्येतां मातरं मङ्गलानां

धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाजुः † ॥

सुम । परिपूतस्त्रभावाऽयं कुमारः प्राचेतसान्तेवासी
वदत्यभिसम्पन्नमार्षेण संस्कारेण । ‡

लवः । यत्पुनश्चन्द्रकेतो वदसि, किन्तु भवतस्नातप्रता-
पोत्कर्षेऽप्यमर्षद्भति, तत् पृच्छामि, किं व्यवस्थितविषयाः
॥१॥ चत्रधर्माद्भति ।

सुम । नैव खलु जानासि तं देवमैच्छाकं, यदेवं वदसि,
तद्विरम्यतामतिप्रसङ्गात् § ।

सैनिकानां प्रमाथेन सत्यभोजायितं त्वया ।

जामदग्न्यस्य दमने नैवं मिर्षितुमर्हसि ॥ १॥

* विप्रकर्षति निवारयति । मातरं जनिकां । धेनुं काम-
गवीमिव । सूनृतां प्रियसत्यार्थाम् ।

† आर्षेण संस्कारेण ऋषीणामिव व्युत्पत्त्या अभिसम्पन्न-
सम्पन्नं यथा तथा ।

‡ व्यवस्थितोव्यवस्थया नियमितः तद्यत्किंत्वेनावधारित इत्य-
र्थः विषयस्याश्रयो येषां ते । किं रामश्च चत्रधर्माः प्रौर्यादय
सिंहिन्ति नान्यत्रेयर्थः ।

§ अतिप्रसङ्गादचाण्डेः ।

१ भोजायितमिति ग्रीष्मादेरभूततद्भावे इत्यनेनाद्यः भोजोऽप्य-
रसोवायि सस्येति सस्योपः ततोभावे क्तः भोजस्त्रिणापि त्वया
कथञ्चित्सम्पन्नेन सैनिकानां प्रमाथेन हेतुना भोजस्त्रिणा जात

लवः । सहासम् । आर्य्यं जामदग्न्यास्यापि दमनः सरीजा,
इति कोऽयमुच्चैर्वाहः । *

सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्य्यं द्विजानां
वाङ्मोर्वीर्य्यं यत्तु तत्त्वत्त्रियाणाम् ।

शस्त्रपाही ब्राह्मणोजामदग्न

स्त्रस्त्रिन् दान्ते का स्तुतिस्तस्य रामः ॥

चन्द्र । मोन्माथमिव । आर्य्यं आर्य्यं ! हतमुत्तरोत्तरेण ।

कोऽप्येष संप्रति नवः पुरुषावतारो

वीरोन यस्य † भगवान् भृगुनन्दनोऽपि ।

पर्याप्तसप्तभुवनाभयदक्षिणानि ‡

पुण्यानि तातचरितानि च यो न वेद ॥

लवः । कोहि रघुपतेश्चरितं महिमानञ्च न जानाति,
यदि नाम § किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति, अथवा श्रान्तं ।

दृङ्कास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु, ऊं वर्त्तते

सुन्दस्त्रीदमनेऽप्यखण्डयश्मो लोके महान्कोहि ते ।

मिति । न ते स्वाभाविकमोज्ज्वलितमतोवीरश्रेष्ठं रामं प्रति क-
टाक्षनिक्षेपोऽनुचित इत्ययमर्थोऽभूततद्भावविहितेनाय प्रत्ययेनैव
भवे ।

* उच्चैर्वाहः श्लाघावाक्यम् ।

† यस्य न वीरो वीरत्वेन न गण्यः ।

‡ पर्याप्ता सम्पन्ना सप्तभुवनानामभयरूपा दक्षिणा यच्चनि-
र्वूढिसम्पादकदेयवस्तु यत्र तानि, यद्वा पर्याप्तं प्रभूतं यत्सप्तभुव-
नानामभयं तत्र दक्षिणानि अनुपूर्वाणि निपुणानि वा ।

§ यदि नामेति किञ्चित्पर्य्यः ।

धानि शीघ्रकुतोभयान्यपि पदान्यासन् खराद्योधने
यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुदमने तथाप्यभिज्ञोजनः ॥ * .

चन्द्र । आस्तातापवादभिन्नमर्थोद् भ्रमिहि नाम प्रग-
स्तसे ।

लवः । अथे मध्येव भुक्तुटीधरः संतप्तः ।

सुनं । स्फुरितमन्थेः क्रोभिर्न । तथाहि ।

* ऊं वसंतइति सोऽङ्गुष्ठनवादिनां भङ्गी । अथ किं वर्या-
त इति क्वचित्पाठः । सुन्दस्य सुन्दासुरस्य स्त्री ताडका तस्यादम-
नेऽपि स्त्रीवशेऽपीत्यर्थः । खराद्योधने खराद्योद्युतयो धानि नीचि
चापच्छेदनकवचपातनसर्वाङ्गवेधनरूपसुरसुरतथापादयोत्तरव-
र्षीनि, अकुतोभयानि निर्भयानि, सोऽङ्गुष्ठनेक्तिरियं भया-
तिशयवन्तीत्यर्थः, पदानि कवचायाः, यद् अथवित्तिनाचक्षान
वप्याङ्गिवस्तुच्छिन्नम् । चापच्छेदाद्यन्तरं चाङ्गुष्ठतया तास्ता
चेष्टा इत्यर्थः । खरस्यताचापच्छेदादिक्रमास्तयो आभारा वा, अत
त्वये अकुतोभयानीति न सोऽङ्गुष्ठनं । चापच्छेदादि ग्रथा वा
स्त्रीकिये । ततोऽस्य सप्रदं चापं मष्टिरे च महात्मनः । खरश्चि
च्छेद रामस्य दशरथं हस्तसाधवमिति । तस्यैवदत्तं वाद्यैः
खरमुत्तैः सुप्रसंगैः । पयाङ्गुष्ठं भूमा रामस्यदिव्यवर्णसमि
ति । सरामो वज्रभिर्वाद्यैः खरकामां कनिःसुतैः । विदोवर्धिर-
सिक्ताङ्गो बभूव वचिदौ अस्मिन्नि । इन्द्रसूनुव्यापी तस्य दमने
यदा यच्च कौशलं सुगीतसङ्गते तस्मिन् प्रच्छन्नतया वाचपातन
मित्यर्थः । नहि मन्त्रादीरस्य आयादिकनस्यै च न प्रस्यते न वा स
प्रच्छन्नोभूत् । अथरसस्यतमचक्षोश्च साहसैति इत्येतादृशं सार्वं
चोक्तिर्न नोऽङ्गुष्ठनीयमित्यर्थः ।

चूडामण्डलबन्धनं तरलयत्याकृतजीवेपथुः
 किञ्चित्कीकनदच्छदस्य सदृशे नेत्रे स्वयं रज्यतः
 धर्मात्कीकनकाण्डमौखवितयोर्भङ्गेन वक्रं भ्रुवो
 धम्भोत्कटलोच्छ्रमस्य कनकलोद्धान्तभृङ्गस्य च ।
 कुमारौ । तदितोविमहंभो भूमिमधतरावः ॥
 । इति मिश्रान्ताः सर्गः ।
 इति कुमारविक्रमो नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

* आकृतोऽप्यधिकीर्षा कोप इत्यर्थः तस्माज्जातो वेपथुः क-
 म्यः चूडामण्डलस्य बन्धनं क्वदमिहितभावत्वादध्यमानचूडाम-
 ण्डलमित्यर्थः तरलयति चक्षयति । अत्र कोपेनोद्धतधूलकुम्भस्य
 भवः सर्वाङ्गजीवेपथुरिति क्वचित्पाठः ।

† स्वयं रज्यमाने नेत्रे काकनदच्छदस्य सदृशे जाते इत्ये-
 शविद्येयैर्नपरीत्येनाश्वयोज्ञेभ्यः ।

ततः प्रविशति विमर्शोऽन्तः विद्याधरनिधुनम् *
 विद्याधरः । अथोः स्वप्नभोक्तविकृतकुमारयोरका-
 ङ्कलहप्रवृत्तयोरथो विद्याधरस्य लक्ष्मीकाण्डतोद्गामदेवास-
 राणि विद्वान् चरितानि ॥

तथाहि प्रियेः पश्य पश्य

अङ्कलहप्रवृत्तकण्डकणितकिङ्किणीकं धनु
 ध्वनदुद्गुण्टनीकृतकरालकोलाहलम् ।
 वितत्य किरतोः शरानविरतस्फुरदुद्यो
 विचित्रमभिवर्द्धते भुवनभीममाद्योधनम् † ॥

* अद्भुतेन विद्वान्नेन उद्गामा विद्याधरा देवाद्यासराच येभ्य
 स्तानि, विद्वान्तेति भावे त्तः, विद्वान्कथावि चरितानि, विद्वान्-
 नेन चरितानि युद्धकापादा वा ।

† अङ्कलहप्रवृत्तानि अङ्कलहप्रवृत्तवद्वि कण्डकणि धनुर्भू-
 यवविशेषा यथ, तथा कविताः कथायाः किङ्किणीः सुहृत्प्रवृत्तिका
 यत्तानि च तानि चेति विशेषणयोः कथाधारकः । अङ्कलहप्रवृत्त
 कण्डकेत्यत्र दृश्यते अङ्कलहप्रवृत्ति कथितवतः । तथा ध्वनदुद्गुण-
 टनीकेन प्रवृत्त कण्डकेन कथितवतः कथितवतः कथितवतः के अट-
 न्यौ कोष्ठीः शरान् कथित करालोऽव्यवृत्त कथितवतः येन ताह-
 रं धनुर्वितस्येति । अङ्कलहप्रवृत्तयोः सुहृत्प्रवृत्तकण्ड-
 कयोः । सुहृत्प्रवृत्त कथितवतः कथितवतः कथितवतः अङ्कलह
 भयङ्करम् ।

विजृम्भितञ्च दिव्यस्य जङ्गलाय द्वयोरपि ।

स्तनयिन्नोरिवामन्त्रं दुन्दुभेर्दुन्दुमाधितम् ॥ *

तन्निवर्त्यतामनयोः प्रवीरयोरनवरतमविरललुलितवि-
कचकनकमयकमसुरसमनीयसंहतिरमरतरुतरुणमुकुलानिकर-
मकरन्दसुन्दरः पुष्पनिपातः † ।

विद्याधरो । ता किञ्चित् उण अत्राण्डतण्डविदुहण्डतर
लिदतडिच्छडाकडारमम्बरं भ्रष्टि संवृत्तं । (१.)

विद्याधरः । तत्किञ्च खल्वद्य ।

लाड्यन्वभ्रमिभ्रान्तमार्त्तण्डज्योतिरुज्ज्वलः ।

पुटभेदोललाटस्थनोललोहितचक्षुषः ॥ ‡

(१) तत्किमिति पुनरकाण्डताण्डवितोद्दण्डतरुलिततडिच्छटा
कडारमम्बरं भ्रष्टिति संवृत्तम् । अकाण्डमकम्प्रात् ताण्डविता व
त्यन्तीव तथा उद्दण्डतरुलिता उद्दण्डाक्षल्या या तडिच्छटा वि-
द्युक्तेषा तथैव कडारं कपिलम् ।

* * स्तनयिन्नोरिमेघस्येव दिव्यस्य स्वर्गीयस्य दुन्दुभेरामन्त्रं गभीरं
दुन्दुमाधितं दुन्दुमेति धनितं विजृम्भितं देवैः प्रवर्तितं, षिडन्तात्
क्तः । दिव्यस्येत्यत्र दिव्यास्त्रमिति क्षपिञ्च विविचायेति पठद्वय
मशब्देयम् ।

† अविरेलेत्यादि कनककमसुरसमुकुलसहितपुष्पवर्णं
कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

‡ त्वास्तु विश्वकर्म्मसम्बन्धि यत्वं कुन्दास्थं तस्य या भ्रमिस्तथा
भ्रान्तस्य कुन्दयद्वोक्तिस्त्रितस्येत्यर्थः मार्त्तण्डस्य सूर्यस्येव ज्योतिषा
उज्ज्वल उद्दीप्तः पुटभेदो जगदाचार्योन्मीलनम् ।

विचिन्व । आं ज्ञातं, कसेन चन्द्रकोतुना प्रथुक्तमस्वमा-
ग्रे चं, यस्यायमग्निच्छटासम्पातः । संप्रति हि,

अवदग्ध कर्षु रितकोतुचामरै

रपथातमेव हि विमानमण्डलेः ।

दधति ध्वजाङ्कुशपटाञ्चलेखिमाः

क्षणकुङ्कुमच्छुरणविभ्रमं शिखाः ॥ *

आश्चर्यं, प्रष्टुत्तएवाथमुच्चण्डवज्रखण्डावस्फोटपटुहत्
सर्पिस्फुलिङ्गगुरुत्तालतुमुललेलिहानज्वालासक्षारभैरवोभ-
गवानुषर्षुधः † ।

प्रचण्डश्याम्भुसर्वतः कन्तापस्त्रियामङ्गेनाच्छाद्य दूरम
पसरामि । तथा करोति ।

* अवदग्धानि ईषदग्धानि अतएव कर्षु रितानि चित्रिता-
नि केतवस्त्रामराणि च ध्वजदण्डस्थचामराणि वा येषां तैः । कर्षु
रितेत्यत्र जर्जरितेति क्षितित्याठः । अपथातमेव दाहभीत्या पला-
यितमेव, भावे क्तः । तथापि इमाः शिखा वज्रिज्वालाः ध्वजाङ्कुश
पटाक्षलेषु ध्वजदण्डस्था अङ्कुशाकारा ये पटाक्षेषामेकदेशेषु
क्षुण्णं व्याप्य कुङ्कुमच्छुरणविभ्रमं कुङ्कुमविलेपनस्य भ्रान्तिं विला-
सं वा दधति ।

† उच्चण्डानामिकठेऽप्यायामपि वज्रखण्डाङ्गामवस्फोटे पटुः
समर्थः, उत्सर्पिभिः समन्तात्प्रसरद्भिः स्फुलिङ्गैर्गुणैर्वज्रलीकृतः ।
उत्तालानामुद्गतानां तुमुलानां सङ्कुलानां खेलिहानानाञ्च पुनः
पुनरास्त्रादतत्परायां ज्वालानां शिखानां सम्भारैश्च विस्तारेण
भैरवोभयङ्करः, उषर्षुधोऽभिः ।

विद्याधरो । दिङ्मिआ एदेष विमलमोत्तिअफलसीदल
सिणिङ्गमसिणसोवाणमंसलेण, णाहदेहपसेण आणन्दमन्द
मुउलिङ्गघुष क्खीअणाए अन्तरिदोज्जेव सन्दावि । (१)

विद्याधरः । अयि किमत्र मया कृतम्, अथवा ।

अकिञ्चिदपि * कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं योहि यस्य प्रियोजनः ॥

विद्याधरो । कथमविरलविलोलघुषन्तविष्णुङ्गदावि-
लासमण्डिदेहिं मत्तमोरकण्डसामलेहिं ओच्छरीअदि णह-
त्यलं जलहरेहिं । (२)

विद्याधरः । हन्त हन्त कुमारत्वप्रयुक्तावारुणास्त्रप्रभा-
वः खल्वयम् । कथमविरलप्रयुक्तावारिधारासम्पातैः प्रशान्तं
पावकास्त्रम् ।

विद्याधरो । पित्रं मे पित्रं मे । (३)

विद्याधरः । हन्त हन्त भो भोः सर्वमतिमात्रं दोषाय

(१) दिङ्मा एतेन विमलमौक्तिकफलशीतलस्निग्धमसृणसो-
पानमांसलेन नाथदेहस्यर्णेन आनन्दमन्दमुकुलितघूर्णहोचनाया
अन्तरितएव सन्तापः । विमलमौक्तिकफलवच्छीतलः स्निग्धः खेह-
यञ्जकः मसृणोऽतीक्ष्णः सोपानवन्नांसलः ऊर्ध्वार्द्धक्रमेण दीर्घतरः
सर्वाङ्गीन इत्यर्थः, तेन ।

(२) कथमविरलविलोलघुषन्तविष्णुङ्गदाविषासमखिलैर्म-
त्तमधूरकयठस्यामलैरास्तीर्यते नभस्तलं जलधरैः ।

(३) प्रियं मे प्रियं मे ।

* अकिञ्चिदपीत्यादिश्लोकस्य विवृतिः पूर्वमज्ञा ।

यत् प्रवलयतावालिचोभगभीरगुणगुणायमानमेघमेदुरान्धका
रनीरभ्रनिबद्धमेकवारविश्वयसनविकटविकरालकालकण्ठमुख
कन्दरविवर्त्तमानमिव युगान्तयोगनिद्रामिद्वृसर्वद्वारना-
रायणोदरनिविष्टमिव भूतजातं प्रवेपते * ।

साधु वत्स चन्द्रकेतो साधु, स्थाने वायव्यास्त्वमीरितम् ।
यतः

विद्याकल्पेन † महता मेघानां भूयसामपि ।

ब्रह्मणीव विवर्त्तानां ‡ कापि विप्रलयः कृतः ।

दिद्याधरो । णाध को दाणिं एषो ससम्भमुक्थितकरभ-
मिदजोत्तञ्चलो दूरदोञ्चोव मङ्गरवभ्रणपङ्गिसिद्धजुञ्जवा-

* प्रवलयतावालिचोभगभीरं यथा तथा गुण-
गुणायमाना गर्वन्तो ये मेघास्तैर्मेदुरोनिविष्टोऽन्धकारस्तेन
नीरन्ध्रनिबद्धमत्याक्रान्तं सत् । एकवारं एकोपक्रमेणैव यद्विश्वस्य
यसनं तदर्थं विकटविकरालोऽतिविस्फारितोयः कालकण्ठस्य
रुद्रस्य मुखकन्दरोमुखगर्तं स्तत्र विवर्त्तमानमिव । तथा युगान्ते
प्रलये योगोदृष्टिरोधः स एव वाङ्मविषयानुभवप्रतिबन्धकत्वान्नि-
द्रा तथा निबद्धानि निर्व्यापारीकृतानि सर्वाणि द्वाराणीन्द्रियाणि
यस्य तादृशस्य नारायणस्योदरे निविष्टमिव ।

† विद्याकल्पेन विद्यया तत्त्वज्ञानं जीवब्रह्मणोरभेदज्ञानमि-
त्यर्थः अविद्याकार्यत्वेन ब्रह्मभिन्नवस्तुनो मित्यात्वज्ञानम्भा तत्स
दृशेन ।

‡ विवर्त्तानां प्रपञ्चानां । तेषां ब्रह्मसत्ताविवर्धमसत्ताकत्वात् ।
उपादानविषयसत्ताकार्थ्यात्पादोविवर्त्त इति वेदान्तिनः ।

वारो एदाणं कुमारानं चकारन्नि विमानवचरं श्रीदारदि । (१)

विद्याधरः । एष शब्दकवधात् प्रतिजिह्वानोरघुपतिः ।

शब्दं महापुरुषसंविहितं निगम्य *

तद्गौरवात् समुपसंहृतसंप्रहारः ।

शान्तेलवः, प्रणतएव च चन्द्रकेतुः,

कल्याणमस्तु सुतसङ्गमनेन राज्ञः ॥

इति निष्क्रान्तौ, विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति रामो लवः प्रणतश्चन्द्रकेतुश्च ।

रामः धुम्पकादवतरन् ।

दिनकरकुलचन्द्र चन्द्रकेतो

सरभसमेहि दृढं परिष्वजस्य ।

तुद्दिनशकलशीतलैस्त्वान्नैः

श्रममुपयातु ममापि चित्तदाहः †

चन्द्र । अभिवादये ।

रामः । उत्थाय सखेहासं परिष्वज्य । अपिनाम कुशलं

तव दिव्यास्तधरदेहस्य ।

(१) नाथ कइदानीमेव ससम्भ्रमेत्स्वित्करभ्रमितयोत्रा
 क्षलोदूरतएव मधुरवचनप्रतिविद्ध्युद्धव्यापार एतयोः कुमार-
 योरन्तरे विमानवरमवतारयति । योत्र युगेशादख्योः संयोजन
 रञ्जुविशेषः विमानेऽपि तत् सम्भवात् । अन्येऽपि करस्वितयच्छादि
 भ्रमणेन दूरस्नानप्रियकर्मकरणाग्निवारयतीति स्वभावः ।

* महापुरुषसंविहितं महापुरुषेण रामेणोचरितम् ।

† चित्तदाहः क्षीताग्निरहजनिमनसापः ।

चन्द्र । कुशलमत्यद्भुतक्रियस्य प्रियदर्शनस्य लवस्याभ्यु-
दयेन, तद्विज्ञापयामि, मामिवाविशेषेण मत्तः * शिवतरेण
चक्षुषा पश्यन्तुं महावीरप्रकाण्डं † तातः ।

रामः । त्वं निरूप्य । दिष्ट्या अतिकल्याणाकृतिरयं वय-
स्योवत्स्य ।

चातुं लोकानिव परिणतः कायवानस्त्ववेदः

चात्तोर्धर्मः अत्रैव तनुं ब्रह्मघोषस्य गुण्यै ।

सामर्थ्यानामिव समुदयः सञ्चयोवा गुणाना

माविर्भूय स्थितइव जगत्पुण्यनिर्माणादराशिः ‡ ॥

लवः । अहो पुण्यानुभावदर्शनेऽद्यं महापुरुषः ।

आश्रासस्ते हभक्तीनामेकमालम्बनं महत् ।

प्रकृष्टस्यैव धर्मस्य प्रसादो मूर्त्तिसञ्चरः § ॥

आश्चर्य्यम् ।

* मत्तोऽविशेषेण वैशक्त्येन, मामिवेत्यत्रेव शब्देनैवैतदर्थोप-
पत्तौ पुनरविशेषेणेत्याद्युपादानं सर्व्वथानुपेक्षणीयत्वज्ञापनायेति
बोध्यम् ।

† महावीरप्रकाण्डं महावीरश्लोकम् । प्रकाण्डमित्यत्र प्रशंस्य
मिति क्वचित्पाठः ।

‡ ब्रह्म घोष्यते प्रकाशतेऽनेनेति ब्रह्मघोषोवेदस्य । जगतां
पुण्यनिर्माणास्य पुण्यक्रियायाराशिः समूहः । आविर्भूय मूर्त्तिमान्
भूत्वा ।

§ आश्रासेत्यादि आश्रासोऽभयदानं श्लोः प्रेम भक्तिः सेवा
एतासामेकमद्वितीयं महदत्युत्कृष्टमालम्बनमधिकारणम् अत्र
भक्तोरधिकारणत्वमुद्देश्यतयैव्यवधेम् । मूर्त्तिसञ्चरो मूर्त्तिमान् ।

विरोधो विज्ञान्तः, प्रसरति रसोनिर्द्वैतघन
 सद्दौऋत्यं कापि प्रजति, विनयः प्रह्वयति माम् ।
 झटित्यस्मिन् दृष्टे किमपि परवानस्मि, यदि वा
 महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः * ॥

रामः । तत्किमेकपदएव दुःखविश्रामं ददात्युपस्तेह्य
 तित्त कुतोऽपि निमित्तादन्तरात्मानम्, अथवा स्नेहस्य
 निमित्तस्यपेक्ष इति विप्रतिषिद्धमेतत् ।

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु
 नखलु वहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।
 विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
 द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः † ॥

लवः । चन्द्रकेतो ! कएते ।

चन्द्र । प्रियवचस्य ! ननु तातपादाएते ।

लवः । ममापि तर्हि धर्मतस्तथैव, यतः प्रियवचस्य

* निर्द्वैतघन, आनन्दनिविडः रसः शान्ताख्यः अनुरागो वा
 प्रसरति उत्पद्यते, यदिवेति सम्भावनायां, स्तीर्थानामिव महतां
 कोऽप्यनिर्व्वचनीयोऽतिशय उत्कर्षो महार्घं आदरणीयः ।

† व्यतिषजति मिथःप्रख्यबद्धान् करोति । वहिरुपाधीन्
 बाह्यहेतून् पुनस्तपौलखादीन् । संश्रयन्ते अपेक्षन्ते । पतङ्गस्य
 सूर्यस्य । उत्पापकस्य सूर्यस्योदये अतिकोमलपुण्डरीक-
 विकाशः दृढताविधायिहिमरश्मोदये अतिकठिनचन्द्रकान्त
 द्रवश्च कुतश्चिद्गुणकारकादेव जायते बाह्यकारणापेक्षायां तदि-
 परीतमेव स्यादित्यर्थः ।

इत्यात्थ, * किन्तु चत्वारः खलु भवतामेवंव्यपदेशभागिन
स्तत्रभवन्तो रामायणकथापुरुषा,स्तद्विशेषं ब्रूहि । †

चन्द्र । ननु ज्येष्ठतातपादा इत्यवेहि ।

लवः । सोल्लासं । कथं रघुनाथएषः, दिव्या सुप्रभातम-
द्य,यदयं देवोदृष्टः, सविनयकौतुकं निर्वर्ष्य । तात प्राचेतमा
न्नेवासो लवोऽभिवादयते ।

रामः । सस्नेहम् । आयुष्मन्नेह्येहि । सस्नेहं परिष्वज्य ।
अथि वत्स हतं हतमतिविनयेन, अनेकवारमपरिश्रुयं परि-
ष्वजस्व ।

परिणतकठोरपुष्करगर्भच्छेदपीनमसृणसुकुमारः ।

नन्दयति चन्द्रचन्दननिखन्दजडस्तव स्पर्शः ‡ ॥

लवः । स्वगतम् । ईदृशोऽस्माद्दृशान् प्रति अमीषामकारण
स्नेहः, मया पुनरेभ्यएवाभिद्रुग्धमस्नेन, यदायुधपरिग्रहं
यावदत्यारूढोदुर्व्योगः § । प्रकाशं । मृष्यन्विदानीं लवस्य वा-
लिश्रतां तातपादाः ।

* तथैव तातपादाएव, आत्येति मामितिशेषः, वयस्यतातस्य
तातस्थानीयत्वादितिभावः ।

† एवंव्यपदेशभागिनः तातपदवाच्याः । विशेषं प्रथमं
द्वितीयं वेत्यादिकम् ।

‡ परिणतं चिरप्रस्फुटितम् अतएव कठोरं यत् पुष्करं पद्मं
तस्य गर्भच्छेदो मध्यदेशं तद्वत् पीनोऽतिबहुलः मसृणोऽतीक्ष्णः
सुकुमारोमृदुलश्च, विशेषंशानां कर्म्मधारयः । चन्द्रचन्द्रनयोर्नि-
खन्दः सम्यक्स्नेहस्त्रडो जाद्यजनकः ।

§ कथमस्याभिज्ञोहः हतइत्यत्राह यदित्यादि यस्मात् आयुध
परिग्रहं भावत् आयुधं परिग्रह्य दुर्व्योगः अत्रहरणसैन्यमोह-
नादिरूपदुश्चिन्तितमत्यारूढः अत्यारूढोऽप्येव प्राप्तः । कर्म्म-
णि क्तः ।

रामः । किमपराद्धं वत्सेन ।

चन्द्र । अश्वानुयात्रिकेभ्यस्तातप्रतापाविष्करणमुपश्रुत्य
वीरायितमनेन ।

रामः । नम्वयमलङ्कारः क्षत्रस्य ।

न तेजस्तेजस्वी प्रसूतमपरेषां प्रसहते

स तस्य स्त्रोभावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।

मयूखैरश्वान्तं तपति यदि देवोद्दिनकरः

किमाग्नेययावा निकृतइव * तेजांसि वमति ॥

चन्द्र । तात अमर्षोऽप्यस्य शोभते वीरस्य, परन्तु प्रिय-
वयस्यविनियुक्तजृम्भकास्त्रनिष्कम्पस्तम्भितानि सर्वतः से-
न्यानि ।

रामः । विलोक्य । वत्स लव संद्विच्यन्तामस्त्राणि, त्वम-
पि चन्द्रकेतो निर्वापारविलक्षितानि सान्त्वय वल्लानि ।

लवः । यथाज्ञापयति तात इति प्रणिधानं नाटयति ।

चन्द्र । यथादिष्टमिति निष्क्रान्तः ।

लवः । प्रशान्तमस्त्रम् ।

रामः । वत्स ! सरहस्यप्रयोगसंहरणान्यस्त्राण्यास्त्राय-
वन्ति † ।

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तस्मा परःसहस्राः शरदक्षपांसि ।

एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः स्वान्धेव तेजांसि तपोमयानि ॥

* निकृतइव धिक्कृतइव ।

† सरहस्यः समन्वयकः प्रयोगः संहरणश्च येषां तानि, आस्त्रा-
यवन्ति गुरुपारम्पर्येणोपदे श्वन्ति गुरुपदे श्वन्त प्राप्याशीत्यर्थः ।

अथैतन्मन्त्रपारायणोपनिषद्ं भगवान् कृशाम्बः परःसह-
स्रपरिवत्सरान्नेवासिने कौशिकाय विश्वामित्राय प्रोवाच, स तु
भगवान् मह्यमित्येष तु पूर्वानुक्रमः । कुमारस्य पुनः कुतः संप्र-
दाय * इति पृच्छामि ।

लवः । स्वतःप्रकाशान्यावधोरस्त्राणि ।

रामः । विचिन्थ । प्रकृष्टपुण्यपरिपाकोपादानः † कोऽ-
पि महिमा स्यात्, द्विवचनन्तु ‡ कथम् ।

लवः । भ्रातरावावां यमजौ ।

रामः । स तर्हि द्वितीयः क्व ।

नेपथ्ये । भाण्डायन भाण्डायन ।

आयुधतः किल लवस्य नरेन्द्रसैन्ये
रायोधनं ननु किमात्य सखे तथेति § ।

अद्यास्मिन्नेतु भुवनेष्वधिराजशब्दः
क्षत्रस्य शस्त्रशिखिनः शसमद्य यान्तु ॥

रामः । अथ कोऽयमिन्द्रमणिनेचकच्छवि
ध्वनिनैव दत्तपुलकं करोति माम् ।

* कुतोऽगुरोः संप्रदायः उपदेशः ।

† प्रकृष्टं यत्पुण्यं तस्य परिपाकः फलोन्मुखीभावः स एवो
पादानं कारणं यस्य सः ।

‡ द्विवचनन्विति ह्यावधोरित्यनेति श्रेयः ।

§ ननु भोः सखे नरेन्द्रसैन्यैः सह सबस्यारयोधनं युद्धं तथेति
सत्यमिति किमात्य सत्यमेव युद्धं भवतीति किं त्रवीथि ।

नवनीलनीरधरधीरगर्जित

क्षयवङ्कुङ्कुलकदम्बडम्बरम् * ॥

लवः । अथमसौ मम ज्याथामार्य्यः कुशोनाम भरताश्र-
मात् प्रतिनिष्टतः ।

रामः । सकौतुकम् । वत्स इतएवाङ्घ्र्येनमप्यायुषन्तम् ।

लवः । एवमिति परिक्रामति ।

ततः प्रविशति कुशः ।

कुशः । साङ्गतहर्षधैर्य्यं धनुरास्फालयन् ।

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतोवैवस्वतादामनो

ईशानां दहनाय दीपितनिजक्षत्रप्रतापाग्निभिः ।

आदित्यैर्यदि वियहो नृपतिभिर्धन्यं ममैतत्ततो

दिव्यास्त्रप्युरदुषदीधितिशिखानीराजितज्यं धनुः † ॥

विकटं परिक्रामति ।

रामः कोऽप्यस्मिन् क्षत्रियपोतके पौरुषातिरेकः ।

* नवः प्रावृट्प्रारम्भसमुदितः अक्षयङ्कुलत्वाग्नीलक्ष यो नीर-
धरोमेघस्तस्य यद्दीरं-आभीरं गर्जितं तस्य क्षयव बद्धः कुशलो-
मुकुलो येन सादृशोयः कदम्बेस्त्रीपद्मस्तस्येव डम्बर उत्कर्षः शो-
भेत्यर्थः यस्तु तम् ।

† दत्ता इन्द्राय अभयमेव दैत्येभ्यो निर्भयत्वमेव दक्षिणां
अश्वमेधादियज्ञदेयंदानदक्षिणा यैः । आदित्यैः सूर्यवप्रीयैः ।
ततस्तर्हि । दिव्यास्त्राणां याः स्फुरन्त्य उग्रामयदाश्च दीधितयस्तासां
शिखाभिर्नीराजिता शोभिता ज्या यस्य तदनुर्धन्यं सार्ध-
कम् ॥

दृष्टिसृणीकृतजगत्त्रयसम्भारा

धीरोद्धता * नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो

वीरोरसः किमद्यमेत्युतदर्पणव ॥

लवः । उपसृत्य । जयत्यार्यैः ।

कुशः । नन्वाद्युग्रन् किमिदं धार्त्ता युद्धं युद्धमिति ।

लवः । यत्किञ्चिदेतत्, उरुदृष्टभावमुत्सृज्यार्यैऽस्मिन्
विनयेन वर्त्तताम् ।

कुशः । किमर्थम् ।

लवः । अत्र देवो रघुपतिस्तिष्ठति, स च स्त्रिह्यत्याव-
योर्लृत्कण्ठते च युग्तसन्निकर्षस्य ।

कुशः । सतर्कं । स रामायणकथामाथको ब्रह्मघोषस्य
गोपायिता । †

लवः । अथ किम् ।

कुशः । आग्रंसनीयपुण्यदर्शनः ‡ स महात्मा, किन्तु
कथं § मस्माभिरुपगन्तव्य इति न संप्रधारयामि ।

लवः । यथा गुरुस्तथोपचारेण ।

• कुशः । अपि कथं नामैतत् ।

* दृषीकृतस्तुच्छ्वेत गणितो जगत्त्रयस्य सम्भारो वसोत्-
कर्षायया सा दृष्टिः । धीरा अमुता उद्धता शौर्यव्यञ्जिका च ।

† ब्रह्मघोषस्य वेदस्य वेदाध्यायिनेो ब्राह्मणगणस्य वा गोपा-
यिता रक्षकः ।

‡ आग्रंसनीयम्भिलयणीयं पुण्यं पवित्रं दर्शनं यस्य सः ।

§ कथं कीदृशेनोपचारेण ।

लवः । अत्युदात्तसुजनसङ्गकेतुरौर्ध्वलिधः प्रियवयस्य
इति सख्येन मामुपतिष्ठते, तेन तत्सम्बन्धेन च धर्मतात
एवायं राजर्षिरिति ।

कुशः । संप्रति करणीयो राजन्येऽपि प्रअग्रयः ।

लवः । पश्वत्वेनमाकारानुभावगाम्भीर्यसम्भाव्यमानवि-
विधलोकोत्तरचरितातिशय * माख्योमहापुरुषम् ।

कुशः । निर्बर्णम् ।

अहो प्रामोदिकं रूपमनुभावस्य पावनः ।

स्थाने रामायणकविर्देवो वाचं व्यवीच्यत् † ॥

उपसृत्य । तात प्राचेतसान्तेवासी कुशोऽभिवादयते ।

रामः । एह्यायुधम् । *

अमृतध्यातजीमूतस्त्रिगंधसंहननस्य ते ‡ ।

परिष्वङ्गस्य वासुध्यादयमुत्कण्ठते जनः ॥

परिष्वज्य स्वगतम् । तत्किमपत्य § मयं दारकः ।

आकार आकृतिरनुभावः प्रभावः गम्भीर्यमव्यक्ताशयत्वम
क्षुब्धाशयत्वम्वा तैः सम्भाव्यमानः अद्भ्यः विविधो लोकोत्तरौऽसा-
मान्यचरितातिशयः काल्पीकवर्णितचरिभोत्कर्षाद्यस्य तम् ।

† प्रामोदिकं प्रमोदजनकं रूपमाकारः । व्यवीच्यत् एत-
च्चरित्रवर्णनेन प्रीतां चकार, वृष प्रीतावित्यस्मास्त्रिगन्ताक्षुडि
रूपम् ।

‡ अमृतध्यातो जलपूखो जीमूतोमेघस्तद्वत् त्रिगन्धं संह-
ननं देहोयस्य सतस्य ।

§ किमपत्यं मदीयः पुत्रः किम्, अकारणप्रशंयोद्भावनादियं
सम्भावना ।

अङ्गादङ्गाच्च्युतइव निजः स्नेहजेदेहसारः
 प्रादुर्भूय स्थित इव वह्नियेतनाधातुरेव ।
 साम्प्रानन्दक्षुभितहृदयप्रखवेनावमृष्टे
 गात्रं स्नेषे यदमृतरसस्रोतसा सिञ्चतीव ॥

लवः । तात ललाटकृपेो घर्मादीधितिस्तदत्र शालच्छाये
 मूर्च्छन्मासनपरिग्रहं करोतु तातः ।

रामः । यदभिहृत्तितं वत्साय ।

सर्वे परिक्रम्योपविशन्ति ।

रामः । स्वगतम् ।

* अङ्गादङ्गात्सकलावधवेभ्यश्च्युतो गलितः निजः स्नीयः स्नेहजः
 प्रेमसंभूतः घृतादिस्नेहजात इत्यन्ये, वस्तुतस्तु स्नेहद इत्येव पाठः
 सम्यक्, प्रणयास्पदमित्यर्थः ईदृशो देहसार इव देहस्रोतकृष्टां
 शः किम्, सर्वविषयापेक्षया स्वदेहस्य प्रियत्वात्तदुत्कृष्टांशस्य च
 ततोऽपि प्रियतमत्वादियमुत्प्रेक्षा । तथा प्रादुर्भूय देहान्निःसृत्य
 मूर्च्छमान् भूत्वा वह्नियेःस्थितः चेतनां दधाति धारयतीति चेतना
 धातुः प्रत्यगात्मैव देहसारापेक्षयापि आत्मनः प्रियतमत्वादियं
 द्वितीयोत्प्रेक्षा, आत्मा वैजायत पुत्र इति श्रुतेर्युज्यते चेयं सम्भा
 वना, आत्मनश्चेतनावत्त्वं न्यायमतसिद्धं, वेदान्तमते तु चेतना चैतन्यं
 देहस्थितिहेतुत्वात् धातुरिवेति समासः । कुत इत्याह साम्प्रान-
 न्देन क्षुभितं वृद्धिं प्राप्तं यद्दृश्यं तस्य प्रखवेन क्षरणेन अवमृष्टः
 क्षालितः हर्षातिशयदीर्घया चित्तवृत्त्या विषयीकृत इत्यर्थः । ईदृ-
 शोऽयं स्नेषे आलिङ्गने सति यद्यत्प्रात् अमृतरसस्रोतसेव गात्रं
 सिञ्चति सुखयति अतः पुनर्यवायमित्यर्थः ।

अहो प्रथययोगेऽपि मतिस्त्रिधासनादथः ।
 साक्षात्प्रसिद्धिनिभावाः कुञ्जस्य च लवस्य च ॥
 वपुरविहितसिद्धाएव लक्ष्मीविलासाः
 प्रतिजनकमनीयं कान्तिमत् केतयन्ति ।
 अमलिनमिव रत्नं रश्मयस्ती मनोशा
 विकसितमिव पद्मं विन्दवो माकरन्दाः ॥ *
 भूयिष्ठाञ्च रघुकुमारच्छाया † मनयोः पश्यामि ।
 केठारपारावतकण्ठमेचकं वपुर्दृष्टस्त्वन्भवन्धुरांसकम् ‡ ।
 प्रसन्नसिंहस्त्रिमितञ्च वीक्षितं ध्वनिश्च माङ्गल्यमृदङ्गमांसलः ॥
 सूक्ष्मं निरूप्य । अथे न केवलमस्मदङ्गसंवादिन्याहतिः ।
 अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं
 स्फुटमिह शिशुर्युग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति । §

* वनचरयोः कथं सामान्यसम्भावेत्यत्राह वपुरिति । अवि-
 हितसिद्धा अह्वानिमा लक्ष्मीविलासाः शोभाविशेषा एव कान्ति-
 मत् तथा प्रतिजनकमनीयं सर्वलोकहृदयङ्गमं वपुः केतयन्ति
 भाविसमृद्धिकृत्वेन सूचयन्ति, उपमाभ्यामिदं द्रव्यति अमलि-
 नेत्यादि । ते प्रसिद्धाः । माकरन्दाविन्दवः वायुना नीयमानामधु-
 विन्दवः ।

† रघुकुमाराणां छायां कान्तिम् ।

‡ अबन्धुरांसकमित्यत्र अबन्धुरांसदोरिति पाठे अनयोर्दि-
 व्यस्य विशेषणम् ।

§ अनुरूपं सादृश्यं । नैपुणेन निपुणत्वेन उन्नेयं क्षेयम्, अ-
 नैपुणोन्नेयमिति पाठे नैपुणमकरेणापि क्षेयं स्फुटं प्रतीयमान-
 मित्यर्थः ।

ननु पुनरिव तस्मै गोचरोभूतमश्ली

रभिनवशतपत्रश्रीमदाख्यं प्रियाद्याः ॥

मुक्ताच्छदन्तच्छविदन्तुरेयं सैवौष्ठमुद्रा स च कर्षपाशः ।

नेत्रे पुनर्यद्यपि रक्तनीले तथापि सौभाग्यगुणः स एव *॥

तदेतत् प्राचेतसाधुषितमरण्यं, यत्र किल देवो परित्यक्ता,
इयञ्चानयोराकृतिर्वपुश्च, यदपि स्वतःप्रकाशान्यस्त्राणीति,
तत्र विमृशामि, अपि खलु तच्चिददर्शनप्रासङ्गिकमस्त्राभ्यनु
ज्ञानमुद्धृतं स्यात्, न ह्यसंप्रदायिकान्यस्त्राणीति-पूर्वेषामश्वनु
शुश्रुमः, अयञ्च संभवमानमात्मानं सुखातिशयो हृदयस्य †
मे विप्रलभते, भूयिष्ठञ्च मया द्विधा प्रतिपन्नो देव्या गर्भाणी
भाव आसोत् । सास्त्रम् ।

पुरारूढे स्त्रेहे परिचयविकासादुपचिते

रहोविश्रब्धाया अपि सहजलज्जाजडदृशः ।

मथैवादौ ज्ञातः करतलपरामर्शकलया

द्विधागर्भयन्त्रिस्तदनु दिवसैः कैरपि तथा ‡ ॥

रुदित्वा । तत्किमेतौ पृच्छामि केनाप्युपाद्येन ।

लवः । तत्किमेतत् ।

* श्लोकस्य मुद्रा आकृतिः । कर्षपाशः सुन्दरः कर्षः । रक्त-
नीले इति वीरपुत्रसम्बन्धित्वादितिभावः । सौभाग्यगुणः
सौन्दर्यम् ।

† हृदयस्य सुखातिशयः संभवमानं चञ्चलीभवन्तमात्मानं
विप्रलभते प्रतारयति संशये पातयतीत्यर्थः ।

‡ करतलपरामर्शकलया करतलेन संवाह्यमश्रीडया । तथे-
ति अत्रापिकारोऽर्थः, अस्य च ज्ञात इत्यनेनानुषङ्गः ।

वाष्पवर्षेण नीतं वीजगन्धकूलमाननम् ।

अवश्यायावसिक्तस्य पुण्डरीकस्य चारुताम् ॥ *

कुशः । अयि वत्स !

विना सोतादेव्या किमिव हि न दुःखं रघुपतेः

प्रियानाशे ह्यन्तं किल जगदरख्यं हि भवति ।

सच स्नेहस्तावानयमपि विद्योगो निरवधिः

किमित्येवं पृच्छस्यनधिगत रामायणद्वय ॥ †

रामः । स्वगतम् । अथे तटस्थित आलापः, कृतं प्रश्नेन ‡
दग्ध हृदय ! कोऽयमाकस्मिकस्नेहपरिप्लवोविकारः, एव च
निर्भिन्नहृदयवेगः शिशुजनेनायनकम्पितोऽस्मि, भवतु ता
वदन्तरयामि । प्रकाशम् । वत्सो रामायणमिति श्रूयते, भग
वतो वाल्मीकेः सरस्वतीनिघन्दः § प्रशस्तिरादित्यवंशस्य,
तत्र कौतूहलेन यत्किञ्चिच्छ्रोतुमिच्छामि ।

कुशः । स ह्यन्त एव सन्दर्भोऽस्माकमावृत्तः ¶ स्मृतिप्रत्यु
पस्थितौ तावदिमौ बालचरितस्थान्तेऽध्याये द्वौ सौकौ ।

रामः । उदीरयतु वत्सः ।

* जगन्मङ्गलं जगतां मङ्गलं यस्मात्तत् । अवश्यायावसिक्तस्य
हिमजलव्याप्तस्य ।

† अनधिगत रामायण इव रामायणमधोत्यापि रामस्य मी-
ताविद्योगदुःखमजानन्निव ।

‡ तटस्थित उदासीनविषयकत्वात् क्षणिकः, इतः परं न म,
विद्यतीत्यर्थः ।

§ सरस्वतीनिघन्दः वाक्परिणामः ।

¶ आवृत्तः पुनः पुनरधीतः ।

कुम्भः । प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्वामीन्महात्मनः ।
 प्रियभावः सतु तथा स्वगुणैरेव वर्द्धितः ॥
 तथैव रामः सीतायाः प्राणेश्चोऽपि प्रियोऽभवत् ।
 हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ॥ इति ॥
 रामः । कष्टमतिदारुणो हृदयमर्षोपघातः, हा देवी एवं
 किल तदासीत् । अहो निरन्वयविपर्य्यासविरसवृत्तयोविप्र
 लम्भपर्य्यवसायिन * स्तापयन्ति संसारवृत्तान्ताः ।
 क तावानानन्देनिरतिशयविश्रम्भवहलः,
 क तेऽन्योन्यं यद्वाः, कचन गहनाः कौतुकरसाः ।
 सुखे वा दुःखे वा क्वनु खलु तदैक्यं हृदययो
 स्तथा † प्रेष प्राणः स्फुरति नतु पापोविरमति ॥
 भोः कष्टम् ।
 प्रियागुणसहस्राणामेकोऽन्मीलनपेशलः । ‡
 यएव दुःस्मरः कालस्तमेव स्मारितावयम् ॥
 तदा किञ्चित्किञ्चित्कृतपद § महेभिः कतिपयै
 स्तदीपद्विस्मारितानयुगलमासीन्मृगदृशः ।

* निरन्वयो निःसम्बन्धः हठादुत्पन्न इत्यर्थः विपर्य्यासो वेप-
 रीत्यं तेन विरसा दुःखदा वृत्तिर्येषां ते, विप्रलम्भपर्य्यवसायिनः
 विद्योगपरिणामाः ।

† तथापि क्षादृशानन्दादिविगमेऽपि ।

‡ एकोऽद्वितीयश्चासौ उन्मीलनपेशलः प्रकाशनचतुरस्येति
 कर्मधारयः । एकोऽन्मीलनेत्यत्र समुन्मीलनेति पाठः सम्यक् ।

§ किञ्चित्किञ्चित्कृतपदं क्रमेणान्यमेवमुत्थितिमत् ।

वयःस्नेहाकृतव्यतिकरघनोयत्र मदनः

प्रगल्भव्यापारः स्फुरति हृदि मुग्धस्य वपुषि ॥ *

कुम्भः । अथञ्च मन्दाकिनीचित्रकूटवनविहारे † सोता
देवीमुद्दिश्य रघुपतेः श्लोकः ।

त्वदर्धमिव विन्यस्तः शिलापादोऽयमपतः ।

यस्यायमभितः पुष्पैः प्रवृष्ट इव केसरः ॥ ‡

रामः । मलञ्जितस्नेहकण्ठम् । अतिनामायं मुग्धः शिशु-
जनोविशेषतस्त्वरण्यचरः । हा देवि स्फुरसि वा तस्य प्रदेशस्य
तत्समयविश्रम्भातिशयप्रसङ्गसाक्षिणः § भोः कष्टम् ।

अमासुशिशिरोभवत्प्रसृतमन्दमन्दाकिनी

महत्तरलितालकाकुलललाटचन्द्रद्युति ।

* हृदि वपुषि च वयसोवौवनस्य यौवनचिह्नस्येत्यर्थः स्नेहस्य
प्रेम्णः आकृतस्य तत्तदभिप्रायस्य च व्यतिकरेण सम्पर्केण घनोनि-
विडः अतएव मुग्धोमनोः तथा प्रगल्भः प्रवक्षोव्यापारः प्रवृ-
त्तिस्य तादृशोमदनो यत्र कास्फुरति । अत्र हृदयवपुषोर्वयः
स्नेहाकृतानां यथायोगं सम्पर्कोबोद्धव्यः ।

† मन्दाकिनी गङ्गा तन्नाम्नी काचिन्नदी वा चित्रकूटः पर्वत
विशेषः तयोर्वनं अक्षमरव्यस्य तयोर्विहारे क्रीडायाम् ।

‡ त्वदर्धं तवोपभोगार्थं । शिलापादः शिलानुज्जलः प्रत्यन्त
पर्वतः । यस्य शिलापादस्याभितः समन्तात् । अभितोयोगे द्वितीया
प्राप्तौ सर्वापवादकत्वात् षष्ठी । पुष्पैः पुष्पपतनैः प्रवृष्ट इव वृद्धिं
कुर्वन्निव, कर्त्तरि क्तः । केसरोवकुलवृक्षः ।

§ तत्समये विश्रम्भातिशयेन विश्वासवाञ्छन्नेन ये प्रसङ्गा
व्यापारास्तेषां साक्षिणः सूचकस्य । कर्मणि षष्ठी ।

अकुङ्कुमकलङ्कितोऽज्वलकपोलमुत्प्रेक्ष्यति
 निराभरणसुन्दरश्रवणपाशसौम्यं मुखम् ॥ *
 स्तम्भितद्वय स्थित्वा । सकरुणम् । अहो नु खलु भोः ।
 चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहितद्वय निर्माथ पुरतः †
 प्रवासेऽप्याम्बासं न खलु न करोति प्रियजनः ।
 जगज्जीर्णारण्यं भवति हि विकल्पव्युपरमे
 कुकूलानां ‡ राशौ तदनु हृदयं पश्यतद्वय ॥
 नेपथ्ये ।

वशिष्टोवाल्मीकिर्दशरथमहिष्योऽथ § जनकः
 सहैवाहन्वत्या शिशुकलहमाकर्ण्य सभवाः ।
 जरायस्तेर्गाचैरथ खलु विदूराश्रमतया
 चिरेणागच्छन्ति त्वरितमनसोऽपि श्रमजडाः ॥

रामः । कथं भगवन्नावहन्वतीवशिष्टो, अम्बा, जनक-
 स्याचैव, कथं खल्वेते द्रष्टव्याः । सकरुणं विलोक्य । अहह

* तव मुखमुत्प्रेक्ष्यते मया स्मर्यते इत्यन्वयः किम्भूतं श्रमाभ्युशि
 क्षिरीभवत् घर्माभसा शीतलं । तथा पृष्टते गमने मन्दोयोमन्दा-
 किनीमरुत् तेन तरणितैरलकौराकुलोव्याप्तो ललाटं चन्द्र इव स
 तथा, तेन द्युतिर्यस्य तत्, तथा अकुङ्कुमकलङ्कितौ कुङ्कुमचिह्नशून्या
 वपि उज्वलौ कपोलौ यत्र तत्, तथा निराभरणावपि कुण्डलादि-
 शून्यावपि सुन्दरौ यौ श्रवणपाशौ ताभ्यां सौम्यं मनोऽहम् ।

† चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा अमन्विजृम्भमाद्यथा तन्मयतावस्थया
 निर्माथैव पुरतोऽपि निहितः सन्निधापितः ।

‡ कुकूलानां तुषाणीनाम् ।

§ दशरथमहिष्य इति एकत्वेऽपि भौरवे वज्रवचनम् ।

तातजनकस्तु दैवादत्रैवायात इति वज्रैषैव ताडितोऽस्मि मन्द
भायः ।

सम्बन्धसृष्टणीयताप्रमुदितैर्जुष्टं वञ्चिष्ठादिभि
र्दृष्टापत्यधिवाहमङ्गलमहो तत्तातयोः सङ्गतम् ।
पश्यन्नीदृशमीदृशे पितृसखं वृत्ते महाविश्रसे
दीर्घे किञ्च सहस्रधाह † मद्यवा रामेण किं दुष्करम् ॥

नेपथ्ये । कष्टं कष्टम् ।

अनुभावमात्रसमुपस्थितश्रियं ‡

सहसैव वीक्ष्य रघुनाथमीदृशम् ।

प्रथमप्रमूढजनकप्रबोधनाद्

विधुराः प्रमोहमुपयान्ति मातरः ॥

रामः । हा तात, हा मातरः, हा जनक ।

जनकानां रघूणाञ्च यत् क्लृप्तं गोत्रमङ्गलम् ।

तस्मिन् § करुणे पापे वृथा वः करुणा मयि ॥

यावत् सम्भावयामि । इत्युत्तिष्ठति ।

कुशलवै । इतदतस्तातः । सकरुणं परिक्रम्य निष्क्रान्तः
सर्व्वे ।

॥ इति कुमारप्रत्यभिज्ञानो नाम षष्ठोऽङ्कः ॥

* तातयोर्दशैरथजनकयोः सङ्गतं सङ्गम आसीदिति शेषः ।

† ईदृशे महाविश्रसे महाविषदि वृत्ते जाते सति ईदृशमनुभूत
तत्सङ्गतिमुखं पितृसखं जनकं पश्यन्नहं किं न सहस्रधा दीर्घे वि-
दीर्घो न भवामीत्यन्वयः ।

‡ अनुभावमाने ननु शरीरादौ समुपस्थिता श्रीर्षस्य तम् ।

§ तस्मिन् सीतारूपे गोत्रमङ्गले अकरुणे निरुद्धे मयि ।

ततः प्रविशति लक्षणः ।

लक्षणः । भोभो भगवता खलु वाल्मीकिना सत्रद्वयवत्
पौरजानपदाः प्रजाः * सहास्राभिराहूय कृतञ्च एव सदेवा-
सुरतिर्य्यगुरगनायकनिकायो जङ्गमः स्थावरश्च भूतधामः †
स्वप्रभावेण सन्निधापितः, आदिष्टसाहचार्य्येण, वत्स लक्षण !
भगवता वाल्मीकिना खलति ‡ मक्षरोभिः प्रयुज्यमानां द्रष्टुं
मुपनिमन्विताः स्मः, तद्गङ्गातीरमातोद्यस्थान § मुपगम्यं क्रि-
यतां समाजसन्निवेश इति । कृतञ्च मर्त्यामर्त्यस्य भूतधामस्य
समुचितस्थानेषु समुपवेशनं मया, अथन्तु ।

राज्याश्रमनिवासेऽपि प्राप्तकष्टमुनिव्रतः ¶ ।

वाल्मीकिगौरवादार्थ्य इतएवाभिवर्त्तते ॥

* ब्राह्मणक्षत्रिययाणां पौरजानपदप्रजात्वेन प्राप्तावपि सत्रद्वय-
वत्स्य लक्ष्यपादानं तेषां प्राधान्यद्योतनार्थम् ।

† तिर्य्यक्ः पशुपक्षिणः सुग्रीवगण्डादयः, देवैः सह वर्त्तमाना
ये असुरतिर्य्यगुरगणां नायकाः, एतच्च यक्षराक्षसकिन्नरादि
जङ्गमानां सुमेरुहिमालयादिस्थावराणाञ्चोपलक्षकं, तेषां नि-
कादः समूहो यत्र सः । स्थावरश्चेति न सर्वत्र पुस्तकेषु दृश्यते
किन्तु सजङ्गमस्थावरं जगदाश्रापयतीत्युत्तरसन्दर्भस्य सारसादेतद्-
युक्ततरं प्रतिभाति । सन्निधापनञ्च स्थावराधिष्ठातृत्वमिति वा-
च्यम् ।

‡ खलति स्वरचितं किमपि रूपकम् ।

§ आतोद्यस्थानं रङ्गवाटम् ।

¶ प्राप्तं कष्टं क्लेशकरं मुनिव्रतं ब्रह्मचर्य्यं येन सः ।

ततः प्रविशति रामः ।

रामः । वत्स लक्ष्मण ! अपि स्थिता रङ्गप्रेक्षकाः ।

लक्ष्म । अथ किम् ।

रामः । इमौ पुनर्वत्सौ कुशलवौ चक्रकेतुसदृशीं स्थान-
प्रतिपत्तिं * लक्षयितव्यौ ।

लक्ष्म । प्रभुक्षेपप्रत्यया † तथैव कृतम् । इदन्वास्तीर्ण
राजासनमुपविशन्त्वार्थः ।

रामः । उपविशति ।

सर्वं चोपविशन्ति ।

रामः । प्रस्तूयतां भोः ।

प्रविश्य स्तूपधारः ‡ । भोभो भगवान् भूतार्थवादी प्राचेतसः
सजङ्गमस्त्रावरं जगदाज्ञापयति, यदिदमस्माभिरर्षिण चक्षुषा
समुदीक्ष्य पावनकरुणाहृतरसं किञ्चिदुपनिबद्धं, तत्र कार्यं
गौरवादवधातव्यमिति । §

* स्थानप्रतिपत्तिं स्थानविशेषदानेन गौरवम् । प्रतिपत्तिः
प्रवृत्तौ च प्रागल्भ्ये गौरवेऽपि चेति मेदिनी ।

† प्रभोक्षव यः क्षेपः कुशलवौ प्रति वात्सल्यं तस्य प्रत्ययात्
ज्ञानात् ।

‡ गङ्गाङ्गमारभते प्रविश्येत्यादि । सचोत्तोदपङ्के, अङ्गोदरं प्र-
विष्टो यो रङ्गदारामस्तादिमान् । अङ्गोऽपरः सगर्भाङ्गः सवीजः
पक्षवानपीति ।

§ भूतार्थवादी सत्येति वृत्तवक्ता । आर्षेण चक्षुषा योगरूपया-
दृश्या । किञ्चित् किमपि रूपकम् । कार्यगौरवात् प्रस्ताव्याभिधेया
दरेण ।

रामः । एतदुक्तं भवति * । साक्षात्कृतधर्माणश्चपथः,
तेषाममृतसाराणि भगवतां परोरजांसि प्रज्ञानानि न क्वचि-
द्वाहन्यन्त इत्यनभिज्ञङ्गनीयानीति † ।

नेपथ्ये । हा अक्षयुक्त ! हा कुमार लक्षण ! एआइणी
मन्दभाइणी असरणं अरखे आसन्नप्रसववेअणं हदासं सावदा
मं अहिलसन्ति, साहं दाणिं मन्दभाइणी भारीरधीए अन्ताणं
णिक्खिवेमि । (१)

लक्ष्म । आत्मगतं । कथं वतान्यदेव किमपि ।

सूत्र । विश्वम्भरात्मजा देवो राज्ञा त्यक्ता महावने ।

प्राप्तप्रसवमात्मानं ‡ गङ्गादेव्यां विमुञ्चति ॥

इति सूत्रधारे निष्क्रान्तः ।

(१) हा आर्य्यपुत्र, हा कुमार लक्षण, एकाकिनो मन्दभा-
गिनीमशरणाभरणे आसन्नप्रसववेदनां हताशां श्रीपदामाम-
भिलषन्ति, साहमीदानीं मन्दभागिनी भागीरथ्यामात्मानं
निक्षिपामि । अभिलषन्ति भक्त्यर्थं प्रार्थयन्ते । निक्षिपामीति
मरणार्थमिति शेषः ।

* एतद्वक्ष्यमाणम्, उक्तं भूतार्थवादीत्यनेन आर्षेण चक्षुषा-
समुद्दीक्ष्ये त्यनेन च प्रतिपादितम् ।

† अमृतसाराणि अमृतवत् सारवन्ति, अमृतं ब्रह्म सरन्ति वि-
षयीकुर्वन्तीत्यमृतसाराणीति वा, परोरजांसि सात्त्विकानि, प्र-
ज्ञानान्यनुभवाः । नद्याहन्यन्ते विहृतानि न भवन्ति । ऋषयो हि
विशुद्धानुभवेन यत्पद्मिष्वीक्ष्य वर्ययन्ति तत्तत्सत्यमेव भवतीत्यर्थः
अनभिज्ञङ्गनीयानि अविकल्पं मन्तव्यानि ।

‡ प्राप्तप्रसवम् आसन्नप्रसवकालम् आत्मानं देहम् ।

रामः । देवि लक्ष्मणेषुख ।

लक्ष्म । आर्य्यं नाटकमिदं नाटकमिदम् ।

रामः । हा देवि दृष्टकारणवैषम्यप्रियमखि ! एषते
रामाद्देवदुर्विपाकः ।

लक्ष्म । आर्य्यं दृश्यतां तावत्प्रबन्धार्थः ।

रामः । एष सञ्जोऽस्मि वज्रमथः ।

ततः प्रविशत्युत्सङ्गितैकैकदारकाभ्यां पृथ्वीगङ्गाभ्यामवल
म्बिता सीता ।

रामः । वस लक्ष्मण ! असंविज्ञातमनिबन्धनं तमदव प्रवि
शामि, * धारय माम् ।

गङ्गा । समान्प्रसिद्धि कल्याणि दिष्ट्या वैदेहि वर्द्धसे ।

अन्नर्जलं प्रसूतासि रघुवंशधरो सुतो ॥

सीता । समान्प्रसू । दिष्टिश्च दारके प्रसूदक्षि, हा
अञ्जउत्त । (१) इतिमूर्च्छति ।

लक्ष्म । पादघोर्निपत्य । आर्य्यार्थ्यं दिष्ट्या वर्द्धामहे,
कल्याणप्ररोहो रघुवंशः । विलोक्य । हा हा कथं क्षुभितवा-
प्योत्पीडनिर्भरः † प्रमुग्धएवार्थ्यः । इति वोजयति ।

(१) दिष्ट्या दारकौ प्रसूतास्मि, हा आर्य्यपुत्र ।

* असंविज्ञातं पूर्वमननुभूतम्, अनिबन्धनमकारणमाकर्म्मि
कमित्यर्थः तमो मोहम्, इवेत्यनेन किञ्चिच्चैतन्यसद्भावः सूचितः ।

† क्षुभितस्यावित्रामं गणतोत्पाप्योत्पीडस्याश्रुप्रवाहस्य
निर्भरो वाञ्छत्यं यत्र संः । ऋदा क्षुभितः क्षोभं गतः तथा
वाप्योत्पीडनिर्भरश्चेति विशेषणयोः कर्मधारयः ।

पृथ्वी । वत्से समाश्रमिहि समाश्रमिहि ।
 सीता । आश्रय । भगवदि का तुमं इअं अ । (१)
 पृथ्वी । इयन्ते श्वशुरकुलदेवता भागीरथी ।
 सीता । भगवदि णमोदे णमोदे । (२)
 भागी । चारिणेपचितां कल्याणसमदमनुगच्छ ।
 लच्छ । अनुगृहीताः स्मः ।
 भागी । इयन्तु जननी ते वसुन्धरा ।
 सीता । हा अम्ब ! ईदिषी अहं तुए दिष्टा । (३)
 पृथ्वी । एहि वत्से ! एहि पुत्रि ! इति सीतामालिङ्ग
 मूर्च्छति ।
 लच्छ । सहर्षं । दिष्ट्या पृथ्वीगङ्गाभ्यामभ्युपपन्ना आर्या ।
 रामः । अवलोक्य । कर्णतरं खल्वेतद्दर्शते, विश्वभ-
 रापि नाम व्यथत इति जितमपत्यस्त्रेण, यद्वा सर्वसाधा-
 रणोऽहोष मोहयन्विरन्तश्चरश्चेतनावतामनुपप्लवः संसार-
 तन्तुः । *

भागी । वत्से वैदेहि ! देवि भूतधात्रि ! समाश्रमिहि ।

(१) भगवति का त्वमियच्च ।

(२) भगवति नमस्ते नमस्ते ।

(३) हा अम्ब ईदृशहं त्वया दृष्टा । ईदृशी अतिदुःखिनी ।
 'दिदृष्टेत्यत्र धारिदपुष्वा इतिपाठः सम्यक् धृतपूर्व्वेति सं ।

* मोक्षो वात्सल्यद्वतजार्थं ग्रन्थिर्यस्य, अन्योऽपि तन्तुर्यन्य
 विषमितोऽप्रतिविधेयो भवति । काकाक्षिन्यायेन चेतनावतामि-
 त्यस्य अन्तश्चर इत्यनेन अन्तःप्लव इत्यनेन चान्वयः, अन्तःप्लवोऽप्रति
 विधेयः ।

पृथ्वी । देवि ! सीतां प्रसूय कथमाश्रयिषिम् ।

एकस्त्रिरं राक्षसमध्यवासः साङ्गो, द्वितीयश्च सुदुः
अवोऽस्याः † ।

भागी । कोनाम पाकाभिमुखस्य जनाद्वाराण देवस्य
पिधातुमीष्टे ‡ ॥

पृथ्वी । भागीरथि ! सदृशमुक्तम् । युक्तमेतद्वा रामभद्रस्य ।

न प्रमाणीकृतः पाणिर्वाल्मे वालेन पीडितः ।

नाहं न जनकोनाग्निर्नानुवृत्तिर्न सन्ततिः § ॥

सीता । अङ्गुलत्तं सुमराविदङ्घिम् । (१)

पृथ्वी । आः 'कस्तवार्थ्यपुत्रः ।

सीता । सलञ्चासं । जधा वा अम्बा भणादि । (२)

(१) चार्थ्यपुत्रं स्मारितास्मि ।

(२) यथा वा अम्बा भणति । अघुना चार्थ्यपुत्रे मम न कोऽपि
सम्बन्धोऽस्तीत्यर्थः ।

* कथमाश्रयिषीति दुःखिता दुहित्वा मातुस्त्रिरं श्लेशाय
भवतीति भावः ।

† साङ्गः समाप्तः, इदानीं तं नानुशोचामीत्यर्थः द्वितीयो
जनापवादपूर्वकमर्तपरित्यागरूपः ।

‡ पाकाभिमुखस्य फलेन्मुखीभूतस्य । द्वाराणि तत्तन्निमि-
त्तानि । पिधातुं निवारयितुम् ।

§ पीडितः पाणिर्विवाह इत्यर्थः नहि कृतविवाहाया जनाप-
वादश्रवणमात्रेणैव भुजिष्यादिवत् परित्यागोयुज्यते, अग्निरग्नि-
शुद्धिः । अनुवृत्तिः सहवनगमनादिरूपसन्तोषणव्यापारः, सन्त-
तिरिति गर्भवत्याः परित्यागादितिभावः ।

रामः । अस्व पृथ्वि ! ईदृशोऽस्मि * ।
भागी । भगवति वसुधरे ! शरीरमसि † संसारस्य
तत् किमसंविदानेव जामात्रे कुप्यसि ।

घोरं लोके विततमयशो, या च वञ्चो विशुद्धि
लङ्कादोषैः, कथमिव जनस्तामिह अद्धातु ।

द्रव्वाकूणां कुलधनमिदं यत् समाराधनीयः

कृत्स्नोलोकस्तदतिगहनं ‡ किं स वत्सः करोतु ॥

लक्ष्म । अव्याहतान्तःप्रकाशा हि देवताभूतेषु, विशेषेण
गङ्गा, तदयमञ्जलिस्ते § ।

रामः । अस्व ! अनृष्टत्तस्त्वया भगीरथयुद्धे प्रसादः ।

पृथ्वी । देवि ! नित्यप्रसन्नास्मि वः ॥ किन्त्वापातदुःसह
स्नेहाविगेनैवं प्रवीमि, न पुनर्नजानामि सीतास्नेहं राम-
भद्रस्य ।

* ईदृशोऽस्मीति जनापवादव्याकुलेन मया विवाहादिकं
सत्यं न गणितमित्यर्थः ।

† शरीरमसीति प्रायः प्रपञ्चानां पार्थिवत्वादितिभावः ।

‡ तत् कुलव्रतत्वेनाङ्गीकृतं लोकसमाराधनम् अति
गहनमत्यन्तविषमं प्रियतमापरित्यागेनापि पालनीयमित्यर्थः ।

§ अव्याहतोऽप्रतिबन्धोऽन्तरन्तःकरणस्य प्रकाशोदरः सा ।
भूतेष्वित्यत्र, नूतनं फलं हेतुरित्यादिवत् षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तद-
यमित्यत्र तथापीति पाठो न सन्धक् ।

॥ व इति युष्मदनुकम्पितानां भगीरथवंशानामित्यर्थः ।

दह्यमानेन मनसा देवादत्सां विहाय सः ।
 लोकौत्तरेण सत्त्वेन * प्रजापुण्यैश्च जीवति ॥
 रामः । सकरुणा हि गुरवो गर्भरूपेषु † ।
 सीता । रुदती कृताञ्जलिः । षेदु मं अत्तणो अङ्गिसं
 विलम्बं अम्बा । (१)

रामः । किमन्यद्रवीतु ।
 गङ्गा । शान्तम् । अविलीना वत्सरसहस्राणि भूयाः ।
 पृथ्वी । वत्से ! अपि रक्षणीयौ ते पुत्रकौ ।
 सीता । अणाधत्ति । (२)

रामः । हृदय ! वज्रमयमसि ‡ ।
 गङ्गा । कथं त्वं सनाथाप्यनाथा !
 सीता । कीदृशं मम अभव्वाए सणाधत्तणं । (३)
 देव्यौ । जगन्मङ्गलमात्मानं कथं त्वमवमन्यसे ।
 आवयोरपि यत्सङ्गात्पवित्रत्वं प्रकथ्यते ॥ §
 लक्ष्म । आर्य्यं श्रुतम् ।

-
- (१) नयतुमामात्मनेऽङ्गेषु विलयमम्बा ।
 (२) अनाथास्ति । अनाथत्वात् कथं पुत्रौ रक्षिष्यामीत्यर्थः ।
 (३) कीदृशं ममामव्यायाः सनाथत्वम् । अव्याया अमङ्गल-
 लायाः ।

* सत्त्वेन धैर्य्येण ।

† गर्भरूपेषु वासकेषु ।

‡ वज्रमयमसि एतच्छ्रुत्वापि किं न विदीर्य्यसे इत्यर्थः ।

§ प्रकथ्यते प्रकथं भवति ।

रामः । शृणोतु लोकः ।

नेपथ्ये । कलकलः ।

रामः । अद्भुततरं किमपि ।

सीता । किञ्चित् अन्तरिक्षं पञ्चाङ्गलं । (१)

देव्यौ । ज्ञातम् ।

कृशाश्वः कौशिकोराम इति येषां गुरुक्रमः ।

आविर्भवन्ति तान्येव शस्ताणि सह जृम्भकैः ॥ †

नेपथ्ये । देवि सीते ! नमस्तेऽस्तु गति ‡ नः पुत्रकौहिने ।

आलेख्यदर्शने देवो यदाह रघुनन्दनः ॥

सीता । दिदृश्या अत्यदेवदाश्री परिष्फुरन्ति । (२)

लक्ष्म । उक्तमासीदार्येण, सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्था-
स्यन्तीति ।

देव्यौ । नमोवः परमास्त्रेभ्यो राघवस्य परियहात । §

अनुध्यातैरुपेतव्यं वत्सयो, भद्रमस्तु वः ॥

(१) किमित्यन्तरिक्षं पर्याङ्गलं । पर्याङ्गलं सकलकलम् ।

(२) दिदृश्या अस्त्रदेवताः परिष्फुरन्ति ।

* गुरुक्रम उपदेष्टृपारम्पर्यम् ।

† जृम्भकाणां प्राधान्यात् पृथङ्निर्देशः ।

‡ गतिराश्रयः ।

§ राघवस्य परियहादिति नमस्कारं प्रति हेतुः । यदा परिष्ट
ह्यते अनेनेति परियहोदानं तस्मात् रामस्याभ्यनुष्ठानादित्यर्थः
अस्यच अनुध्यातैरुपेतव्यमित्यनेनाश्रयः ।

रामः । क्षुभिताः * कामपि दशां कुर्वन्ति मम सांप्रतम् ।
 विस्मयानन्दसन्दर्भजर्जराः करुणोर्म्भयः ॥ †
 देव्यौ । मन्यस्व वत्से ! रामभद्रत्पुत्र्याविदानीत्ते पुत्रकौ
 संवृत्तौ ।

सीता । भगवदीश्री ! को एदाणं क्वचित्श्रोचिदं कम्
 करिस्सदि त्ति । (१)

रामः । एषां वशिष्ठगुप्तानां रघूणां वंशवर्द्धिनी ।
 कष्टं सीतापि सुतयोः संस्कर्त्तारं न विन्दति ॥
 देव्यौ । पुत्रि किं तवानया चिन्तया, एतौ हि वत्सौ
 स्तन्यत्यागात्परेण भगवतो वाल्मीकीरर्पयिष्यावः, सएवैतयोः
 चक्षकृत्यं करिष्यति ।

यथा वशिष्ठाङ्गिरसा ‡ वृषी प्राचितसस्तथा ।
 रघूणां जनकानाञ्च वंशयोस्त्रभयोर्गुरुः ॥
 रामः । सुविचिन्तितं भगवतीभ्याम् ।

(१) भगवन्व्यौ कृतयोः क्षत्रियोचितं कर्म करिष्यतीति ।

* क्षुभिता उद्विक्ताः ।

† विस्मयेत्यादि अहो मङ्गाष्टधिवीशखरेषुतानामानुब्रूय
 मिति विस्मयः । मम वंशधरौ पुत्रौ जातावित्यानन्दः, तयोः सन्द-
 र्भोविस्तारः तेन जर्जरामिश्रिताः, करुणोर्म्भयः हा पुत्राविमौ
 कथमनाथेयं तपस्विनी पाषादिष्यतीति करुणरसीद्रेकाः ।

‡ आङ्गिरसः शतानन्दः ।

लक्ष्म । आर्य्य ! सत्यं विज्ञापयामि, तैस्तेरुपायैर्वत्सैः कुशल
वावुत्प्रेक्षे । *

एतौ हि जन्मसिद्धास्त्वौ जातो प्राचेतसान्मुनेः ।

वीरौ संप्राप्तसंस्कारौ † वयसा द्वादशाब्दिकौ ।

रामः । वत्स, इति परिप्लवमानहृदयः ‡ सुभ्रुग्धोऽस्मि ।

पृथ्वी । एहि वत्स ! पवित्रीकुरु रसातलम् ।

रामः । हा प्रिये ! लोकान्तरमसि गता ।

सीता । ऐदु मं अत्तणो अङ्गेसुं विल्लअं अम्बा, ए सक्क
द्धि ईदिसं जीअलोअपरिवुत्तं अणुभविदुं ॥(?)

रामः । किमुत्तरं स्यात् ।

पृथ्वी ! सान्यत्यागं यावन्मन्त्रियोगतः पुत्रकथो § रपे-
क्षस्य, परेण ते यथा रोचिष्यते ।

(१) नयतु नामात्मनोऽङ्गेषु विलक्ष्यमम्बा, न शक्तास्ति ईदृशं
जीवलोकपरिवृत्तमनुभवितुम् । जीवलोकस्य संसारस्य परिवृत्तं
परिवर्त्तनमवस्थाविपर्ययमित्यर्थः ।

* उपायैरिति विशेषणं तृतीया, वत्सैः कुशलवैः तत्तदुपायव
न्तावुत्प्रेक्षे इत्यन्वयः । सीताया उत्पन्ने गङ्गाएषियानुसूल्येन
परिपालितौ वाल्मीकिना च कृतसंस्कारौ विद्यापरिनिष्ठापितौ
च जानामीत्यर्थः । यद्वा तैस्तेरुपायैर्गतिभिः कृत्वा कुशलवैः वत्सैः
भवतः पुद्गावुत्प्रेक्षे इत्यन्वयः ।

† प्राचेतसान्मुनेः संप्राप्तसंस्कारौ जातावित्यन्वयः ।

‡ इयत्स्मिन् विषये परिप्लवमानहृदयः सन्दिहानचित्तः ।

§ पुत्रकथोः सान्यत्यागं यावदित्यन्वयः ।

गङ्गा । एवं नाम ।

ततो निष्क्रान्ता गङ्गापृथ्वीसीताः । †

रामः । कथं विलयएववैदेह्याः सम्पन्नः, हा देवि ! दण्ड
कारणवासप्रियसखि ! हा चारित्र्यदेवते ! लोकान्तरं पर्यव-
सितासि ‡ । इति मुञ्चति ।

लक्ष्म । भगवन् वाल्मीके परित्रायस्व, एष ते का-
व्यार्थः । §

नेपथ्ये । अपनीयतामातोद्यकं, भो भोः सजङ्गमस्यावराः
प्राणभृतोमर्त्यामर्त्याः पश्यत, महर्षिणा भगवता वाल्मीकिना
अनुज्ञातं ¶ पवित्रमाश्चर्यम् ।

लक्ष्म । विलोक्य ।

मन्यादिव क्षुभ्यति गाङ्गमभोव्याप्तञ्च देवर्षिभिरन्तरोत्तम् ।
आश्चर्य्यमार्थ्या**सह देवताभ्यां गङ्गामहीभ्यां सलिलादुपैति ॥

पुनर्नेपथ्ये । अरुन्धति जगद्वन्द्वे गङ्गापृथ्वी भजस्व नै ।

अर्पितेयं तवाभ्यासे सीता पुण्यव्रता बधूः ॥

* एवं नामेति भवत्विति शेषः ।

† निष्क्रान्ता इति सर्व्वपात्रनिष्क्रमणादङ्गसमाप्तिरिति गर्भीङ्गः
समाप्त इति ह्येयम् ।

‡ पर्यवसितासि गतासि ।

§ एष आर्य्यस्य मोहजनकः ।

¶ अनुज्ञातमनुज्ञया सम्पन्नं गङ्गादीनां सखिलोत्थानादिरू-
पम् ।

** आर्या सीता ।

लक्ष्म । दिक्षा आश्चर्यमाश्चर्यम् । अश्चर्यार्थ्य ! पश्य प-
श्य । कष्टमद्यापि नोच्छसित्वार्थ्यः ।

ततः प्रविशत्यरुन्धती सीता च ।

अरु । त्वरस्व वत्से वैदेहि मुञ्च शालीनशीलताम् ।

एहि जीवथ मे वत्सं प्रियस्पर्शेन पाणिना ॥

सीता । समभ्रमं स्पृशन्ती । समस्समिदु अज्जउत्तो । (१)

रामः । समाश्रय्य सानन्दं । भोः किमेतत् । दृष्ट्वा सहर्षा
हुतं । कथं देवो । सलज्जस्मितम् । अम्वा अरुन्धती सर्व्यं च
प्रहृद्यन्त च्छद्यशृङ्गशान्तासमेता गुरवः ।

अरु । वत्स ! एषा भगीरथगृहदेवता सुप्रसन्ना गङ्गा ।

नेपथ्ये । जगत्पते रामभद्र स्मर्यतामालेख्यदर्शने मां प्र-
त्यात्मनोवचनम् । यथा सा त्वमस्व धर्मतः स्तुषायामरुन्धतीव
सीतायां शिवानुधानपरा भवेति, तत्रानृणास्मि जाता ।

अरु । इयन्ते श्वश्रूभगवती वसुन्धरा ।

नेपथ्ये । उक्तञ्च पूर्वमायुञ्जता वत्सात्यागे, यथा भगवति
वसुन्धरे स्थायां दुहितरमवेत्तस्व जानकीमिति, तदनु नाकृत
वचनास्मि प्रभोर्वत्सस्येति † ।

रामः । कथं कृतमहापराधोभगवतीभ्यामनुकम्पितः,
प्रणमामि वः ।

१ सनाश्रसित्वार्थ्यपुत्रः ।

* शालीनशीलतां सलज्जत्वस्वभावम् ।

† तदनु तदनन्तरं नाकृतवचनास्मि तव वचनं कृतवत्यस्मि ।
भूपतित्वात् प्रभोरिति, जामातृत्वाच्च वत्सस्येति रामस्य विशेषण-
द्वयम् ।

अह् । भोभोः शिरजानपदा । भगवतीभ्यां जाह्नवोवसुन्ध-
राभ्यामेवं प्रशस्यमाना ममारुन्धत्याः समर्पिता, पूर्वञ्च भग-
वता वैश्वानरेण निर्णीतपुण्यचारित्रा, सन्नह्नकैश्च देवैः संस्तुता
सावित्रकुलबधूर्देवयजनसक्षवा सीता देवी परिगृह्यतामि-
ति * कथं भवन्तीमन्यन्ते ।

लक्ष्म । एवमार्य्यारुन्धत्या निर्भर्त्सिताः प्रजाः कृत्स्नश्च
भूतयाम आर्य्यां † नमस्करोति, लोकपालाश्च सप्तर्षयश्च पुष्य
वृष्टिभिरुपतिष्ठन्ते ।

अह् । जगत्पते रामचन्द्र !

नियोजय यथाधर्मं ‡ प्रियां त्वं धर्मचारिणीम् ।

हिरण्मथ्याः प्रतिष्ठते § पुण्यप्रकृतिमध्वरे ॥

सीता । खगतम् । जाणादि अञ्जउत्तो सीतादुक्तं पम-
ज्जिदुं । (१)

रामः । यथा भगवत्यादिश्रुति ।

लक्ष्म । कृतार्थोऽस्मि ।

(१) जानात्यार्थपुत्रः सीतादुःखं प्रमार्ज्जयितुम् । जानातीति
परियहान्तरमन्तरेण हिरण्मथ्या मत्प्रतिष्ठतेरेव यज्ञे स्त्रीकारादि-
तिभावः ।

* परिगृह्यतां रामेण परिगृहीता भवतु, इति व्यक्तित्व-
विषये ।

† आर्य्यां सीताम् ।

‡ यथाधर्मं धर्ममनतिक्रम्य, पुनः सीतापरियह्ये तव धर्मं
यद्य भविष्यतीत्यर्थः ।

§ हिरण्मथ्याः प्रतिष्ठतेः स्थाने इति शेषः ।

सीता । जीविदक्षि । (१)

लक्ष्म । आर्य्ये ! एष निर्लज्जी लक्ष्मणः प्रणमति ।

सीता । वच्छ ईदृशोऽपि चिरं जीव । (२)

अह । भगवन् वाल्मीके उपनीयेतामिमां * सीतागर्भं
रुम्भूतौ रामभद्रस्य पुत्रकौ कुशलवौ ॥ इति निष्क्रान्ता ॥

रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा । तथैव तत् ।

सीता । सवाप्याकुला । क्वहिं ते पुत्रका मे । (३)

ततः प्रविशति वाल्मीकिः कुशलवौ च ।

वाल्मी । वत्सौ कुशलवौ ! एष रघुपतिः पितां युवयोः,
लक्ष्मणः कनिष्ठतातः, सीतादेवी जननी, एष राजर्षिर्जनको
मातामहः ।

सीता । सहर्षकरुणाद्भूतं विलोक्य । कथं तादौ । (४)

कुशलवौ । हा तात ! हा अम्ब ! हा मातामह ! ।

रामलक्ष्मणौ । सहर्षमालिङ्ग्य । ननु वत्सौ ! पुण्यैः
प्राप्तौ स्थः ।

सीता । एहि जाद कुश ! एहि जाद लव । चिरस्य परि
स्सज्जं पुणो जन्मन्तरगदं जणणिं । (५)

(१) जीवितास्ति ।

(२) वत्स ईदृशोऽपि चिरं जीव । ईदृशोऽपि वने मत्परित्यागं
कुर्वन्नपि ।

(३) कुत्र तौ पुत्रकौ मे ।

(४) कथं तातः ।

(५) एहि जात कुश ! एहि जात लव ! चिरस्य परिध्वजे
थां पुनरपि जन्मान्तरगतां जननीम् ।

* उपनीयेतामपनयनाख्यसंस्कारवन्तौ क्रियेताम् ।

कुमारौ । तैर्ष कृत्वा । धन्यो स्वः ।

सीता । भञ्जं पणमामि । (१)

वाल्मी । वत्से ! ईदृश्येव * चिरं भूयाः ।

सीता । अह्महे तादौ, कुलगुरु, अज्जाअणो, सभत्तुआ
अज्जा सन्ता देइ, सलक्खणा सुप्पसणा अज्जउत्त चलणा,
समं कुशलवावि दीसन्ति, ता णिअरत्तिअणन्देण । (२)

नेपथ्ये । कलकलः ।

वाल्मी । उत्थायालोक्य च । उपहतलवणे मधुरेश्वरः †
प्राप्तः ।

लक्ष्म । सानुषङ्गाणि ‡ कल्याणानि ।

रामः । सर्वमिदमनुभवन्नपि न प्रत्येमि § यदा । प्रकृति
रियमभ्युदयानाम् ।

(१) भगवन् प्रणमामि ।

(२) अम्म, तातः, कुलगुरुः, आर्याजनः, सभर्तृकार्या शा-
न्ता देवी, सलक्षणा सुप्रसन्ना आर्यपुत्रचरणाः, समं कुशलवावपि
दृश्यन्ते, तन्निर्भरात्प्रि आनन्देन । कुलगुरुर्वाश्रयः । आर्याजनः
कौशल्या, निर्भरा पूर्णा ।

* ईदृश्येव रामसन्निहितैव ।

† उपहतोऽचिरादेव विनाशितो लवणो राक्षसविशेषो
येन सः मधुरेश्वरो मधुराराजः शत्रुघ्नः ।

‡ सानुषङ्गाणि सप्रसवानि कल्याणान्तरजनकानीत्यर्थः ।

§ न प्रत्येमि न विश्वसिमि रामस्य कल्याणपरम्पराया असम्भा-
व्यमानत्वादितिभावः ।

वाल्मी । रामभद्र उच्यतां, किञ्चैः प्रियमुप
करोमि ।

रामः । अतः परमपि प्रियमस्ति । तथापीदमस्तु ।
पापभ्यश्च पुनाति वर्द्धयति च श्रेयांसि येयं कथा
मङ्गल्या च मनोहरा च जगतोमातेव गङ्गेव च ।
तामेतां परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तारूपावुधाः
शब्दब्रह्मन्दिः कतेः परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमाम् ॥ *
॥ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

इति सञ्जेलनं नाम सप्तमोऽङ्कः ।

समाप्तमिदं महाकविभवभूतिविरचितमुत्तरराम-
चरितं नाम नाटकम् ।

§ प्रकृतिः अभ्युदयान्तरजनकत्वसंभावः ।

* विन्यस्तारूपा मृहीततच्छ्रूमिकाः सन्तः अभिनयैरवस्था-
नुकारैः परिभावयन्तु माथ्येन प्रकाशयन्तु । कवेर्वाल्मीकेः, अथच
मम भवभूतेः ।

